

Орга № 3. 2021

«Литературин-исбаъхъаллин журнал «ОРГА»

Арадолу 1958 шарахъ дуьйна

**Шен ненан мотт халкъо,
Сий ойбуш, Галашбахъ,
Цу халкъан паргIато
Цхьаммо а хьошур яц.
Мамакаев Мохьмад**

**ПАУ «Зорботохаран цIа»
Директор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

**Кьорта редактор
Мусаев Сулиман Мовлаевич**

Редакцин кхеташо:

Абдулаев Леча
Ахмадов Муса
Алиева Зарина
Бексултанов Муса
Бурчаев Хьаьлим
Минкайлов Эльбрус
Сумбулатов Дени
Цуруев Шарип

Журнал диллинарг:

Нохчийн Республикин
къоман политикин, арахьарчу зIенийн,
зорбанан, хаамийн Министерство

364060 НР, Собыжа-ГIала,
С. Дудаевн бульвар, 8.

**Журнал зорбанехъ
кхаа баттахъ цкъа арадолу**

Редакце схьалушйолу произведенеш зорботьхна хила еза. Журнала тIе ца тоьхначу произведенийн маххадор а, уьш авторшка юхаялар а редакцино шена тIе ца лоцу. 12+

Тел.: 8 965-959-56-81

E-mail:

izdatelskiy_dom2019@mail.ru

Сайт: <http://www.izdat-dom.ru>

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdat_dom_chr

izdatdomchr

izdat_dom_chr95

ЧУЛАЦАМ

ЮБИЛЕЙ

КАДЫРОВ АХЪМАД-ХЪАЪЖИН – 70 шо

АХМАДОВ Муса. Толамхо. <i>Пьеса</i>	3
КАДЫРОВ АХЪМАД-ХЪАЪЖИНА лерина стихаш	18

ТАЛХАДОВ ХЪМЗАТАН – 70 шо

Са цѐначу нохчашна ахъ байтехъ йобъттина гъала. <i>Статья</i>	24
Сумбулатов Дени	
ТАЛХАДОВ Хъамзат. Дагца къамел. <i>Стихаш</i>	28

ДАКАЕВ САЪИДБЕКАН – 70 ШО

Сан Нохчийчохъ – лаъмнийн маърша мохк. <i>Статья</i>	32
Бурчаев Хъаълим	
ДАКАЕВ Саъидбек. Куйно хотту. <i>Стихаш</i>	42

АХМАТУКАЕВ АДАМАН – 60 шо

Цъавуьгучу некъан мукъам. <i>Статья</i>	49
Ахмадов Муса	
АХМАТУКАЕВАдам. Дахаранилли. <i>Стихаш</i>	54

XX-чу БИЕШЕРАН ЛИТЕРАТУРЕРА

ЯСАЕВ Мовла. Яхъ. <i>Повесть</i>	63
--	----

ПРОЗА

СУСУЕВ Зайналбек. Мох. <i>Дийцар</i>	84
АРСАНУКАЕВ Муса. Дахарера дийцарш.	87

ГОЧДАРШ

ДУГРИЧИЛОВ Муртуз. Таъхъарлера газот. <i>Повесть</i>	97
Гочинаргъ Бурчаев Хъаълим	

ШУН КИНШКИЙН ТЕРХИ ТІЕ

ЮСУПОВ Іусман. Ала долчо дош олуш товш ду.	123
Сумбулатов Денин киншкеш дош...	

Юбилей

Кадыров Ахьмад-Хьабжин – 70 шо

АХМАДОВ Муса

ТОЛАМХО

(Пьеса)

Дакъалоцуруш

**Дахьошверг
Ахьмад-Хьабжа
Дукхаваха
Хьусейн
1-ра гIалахо**

**2-гIа гIалахо
Воккха стаг
Некьахо
1-ра са
2-гIа са**

**Герзахо
Салам
Инарла
Джалал
Ийман
ГIишлошьярхо**

1-ра сурт

ДІАХЬОШВЕРГ. Мацах, мацах, дуккха а шераш хьалха, керлакерла тайпанаш, гараш, некъеш кхоллалуш, Турпал-Нохчочун тIаьхье алсамйала йолаелча, церан векалша дайн ширачу кхерцахь – Нашхахь – гул а белла, дIахIоттийна кьоман юкъара яй. Цу цIестан яй тIехь дIаязйира нохчийн массо тайпанийн цIерш. Иза кьоман бартан а, цхьааллин а билгало хилла лаьттира дуккха а заманашкахь. Цу яй чохь махкана а, кьомана а тIера сагIийна дайинчу хIуцIеначу хьайбанийн жижиг а кхехкош, цунна гонаха гуллуш хилла махкахь лоруш хилла

болу сийлахь нах – Мехкан Кхелан декъашхой. Цигахь цара къестош хилла махках, къомах а, хьакхалуш долу даккхий г'уллакхаш.

Цул т'аьхьа, хан-хене яларца, нохчийн къам Собыла-Г'алина гонаха гулдала доладелира. Цкъа хьалха цигахь т'еман г'ап яра, паччахьан инарло Ермолув нохчашна т'елатарш дан, церан мохк д'Алаца аьтто хилийта йиллина, «Буьрсаниг» аьлла ц'е а йолуш. Дуккха а шераш д'Адевлча, цигахь мехкдаьтта даккха долиьча, цунах йоккха г'ала хилира. Советан Iедал долуш иза Нохчийчоьнан коьрта шахьар хилла д'Ах'юьттира. Цу г'алахь халкъан бахам, Илма, дешар, культура кхиош, хьанал къахьобгура нохчаша кхечу къаьмнийн векалшца ц'хьаьна. Амма къызачу т'амо, т'улга т'ехь т'улг ца буьтуш, йохийна, аьтта д'Аяьккхира иза. Т'ех'юьттира, нохчийн къоман коьрта шахьар мичахь хила еза, нохчийн къоман коьрта яй мичахь латта беца къасто деза хан.

2 сурт

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Ма доккха х'ума ду-кх х'ара б'аьргана го ирча сурт! Дукха хан йоццуш адамийн дахаро д'аюьзна хилла г'ала, дитгаша сендина урамаш, ирх хи кхуьссучу чохчаршна гонд'а майданаш, исбаьхьа бошмаш берийн аьзнех юьзна ишколаш – и дерриге а х'аллакдина, дагийна, чим а хилла, херцаршкахь Iуьллу. Кху г'ала веьча, тайп-тайпана аьзнаш хаза дуйлало. Уьш кхузахь даьхначу адамийн синойн аьзнаш ду, хетарехь.

1-ра ХИЛЛА Г'АЛХО. Ахьмад-Хьаьжа, х'ара Собыла-Г'ала кхин хир яц, аьлла, кхиэл кхайкхийна вайн мостаг'аша. Хьайн ницкъ а кхочуш, чекх ма ялийталахь церан и кхиэл. Суна кху г'али чохь дуйхьара гина кхетта малх, кху г'али чохь суна и гуттаренна а д'а а буьзна. Суна ца лаьа, х'ара херцарш даима кхузахь Iахкийта. Г'ала юха а г'атта еза, хьалхачул а ч'ог'а хазйелла, къегина. Суна хаьа, и хилийта Iаламат хала дуйла. Амма иза далур ду хьан ондда лаам хилахь. Х'окху г'алин хинболу кхоллам бийцаре беш, тхан, кхузахь даьхначийн, лаам тидаме эца лаьара тхуна. Синошна а ма кхочу кху г'алин дакъа.

(Гучуйолу 2-г'а хилла г'алахо)

2-Г'А Г'АЛАХО. Ц'хьана хенахь со кху г'алахь ехаш яра. Х'ора Iуьйранна сайн ши бер берийн беша д'а а дуйгий, со балха йоьдура. Ишколехь болх беш яра со. Балхахь йоцучу дийнахь со берашца Собыла йисте йоьдура. К'антанний, йо'анний хазаетара и меттиг. Х'ара ший ловзуш лелара цигахь, чохчарийн хин цинцаш д'аса а кхуьссуш. Хин т'адамаш малхехь лепара. Маьлхан цинцаш б'аьргаш чохь лепара. Амма уьш гуттаренна а д'адайра. Тхан х'усамна т'е кемано Iаьржа ц'е а тоьхна,

тхуна а, цу чохъ дІа ца боьлхуш сецна хиллачу цхъйтта доьзална а каш хилира тхан хІусамех. Уьш, со санна, тешнера, цхъа а бехк боцу нах шайн хІусамашкахъ хІаллакбан кьизалла адамашкахъ хир яц аьлла. Амма уьш, тхуна моьтгучул а, кьиза хиллера. Тхан синош хІинца а дуьйладелла лела кхузахъ, тхайн сирла дахар хиллачу меттигашкахъ.

(Гучуволу воккха стаг)

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Хьо мила ву? Хьо а ву кху гІалахъ ваьхна?

ВОККХА СТАГ. Вац. Со хІара гІала йиллале хьалха кхузахъ хиллачу цхъана кІотаран ден тІаьхьенах ву. Іеламнах лобцучу кьизачу заманахъ, лецна схъабалийна, Соьлжа йистехъ хиллачу набахтехъ валлийначу нахах цхъаь ву. ЛадогІа ахъ жимма, церан аьзнаш а хезар ду хьуна. Церан, орца доьхуш, кхойкху аьзнаш. Баттахъ сов Іазапехъ латтийначул тІаьхъа, царах цхъаберш кьизачу чорхахъ ахъа а аьхъна, Соьлжа хи чу кхиссира. Царах цхъаь со а вара. Соьлжа хино цІен бос эцнера.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. ХІан-хІа, суна ца лаьа хІара меттиг жинашна а, шайтІанашна а йитина, адамаш кхузара дІадоьлхийла. Кхузахъ халкъана дуьхьал йоцуш, халкъан дуьхъа гІала хила еза.

3 сурт

НЕКЪАХО.

Вайна хилларг хІун ду-техъа?

Мича яха марзо, серло?

ХІун ду дІо ломал дехъа:

Хьалхалерниг? ГІайгІа керла?

Ерриг стигал, хилла бала,

Йоьлху лаьтга, херцарш яшош...

1-ра СА.

Ахъ ма леха

Соьлжа-ГІала,

Йирзина и шийлачу коша.

НЕКЪАХО.

Ахъ хІун дуьйцу?!

ГІала дийнна

Муха лийр ю?

Бакъ дац даго.

1-ра СА.

Йийна гГала, дитгаш дийнна...
Хилларг... И кхин вайна ма гуо!
Дуьхьалхуьтту диттийн мога,
Лекха ценош – зезагашлахь.
Соялжа йистехь – гГанташ, дога,
Бераш, маьлхан серло – гГашлахь.

НЕКЪАХО.

Хьуна гуш дерш дуй-те гГенаш?

1-ра СА.

ГГан муха го веллачунна?
Кхузахь хийцалуш яц хенаш...

НЕКЪАХО.

Хьо велла ву? Ткьа со?.. Суна?..

1-ра СА.

Кхера ма луо, дийна ву хьо.
Суна гушберг дагалецам.
Веллачуьнан а садукьло,
Гича хГара балин деца.

Кхераме ду лелар буса,
Дийначунна – кьайлавала.
Хьо ду цИий, са, ткьа со ду са...
Синойх юзу буса гГала.

НЕКЪАХО.

Со-м дГавоьду... Тилавелла...
Къасталуш вац со де, буйса.
Со гГелвелла, со бГарзвелла,
Шух дГакхета ас сатуьйсу.

ДГАХЬОШВЕРГ

И дГавоьду, кьайлаволю,
Кхин урамехь гучуволу.
И кечвелла, дегГе дерзош
Туька юллал долу герзаш.

ГЕРЗАХО.

ХГей, хьо са ду, я хьо цИий ду?!

2-гГа СА.

Цхьа са ду со, соьца сий ду.

ГЕРЗАХО.

Ткьа цИий ахь даьхьна мича?

2-гГа СА.

ХГун дан воллу сан цИийх, хилча?

ГЕРЗАХО. ХГара латта цИийдан деза,
КГордийна латта Габржа...

2-гГа СА. Цу гГуллакхна басар эца,
ПаргГат дитий синош маьрша.

ГЕРЗАХО. Ахь хГун дуьйцу?

ДГАХЬОШВЕРГ. Цо герз детта.
ХГумма а ца хили синна.
Важа, хьере а хилла, ведда,
Кьайлавели махал сиха.

Синош гулло, синош гулло,
Йолчохь Соьлжа-ГГалин херцарш.
Церан аьзнаш – генахь, уллехь.
Сатасарца уьш дГакхерло.

Соьлжа-ГГала – синойн шахьар,
Яьгна ойла, дегайовхо,
БГабсте яГгац, гГайгГа яхьа,
Буц а ялац йолчохь овкьарш.

Нийсо хьешна майданаш
Юьзна тахна кГарлагГех.
Динарг наха пайденна
Гуьллу, хилла хьакхлагГа.

Херцарш хилла хИттина
Махкахъ баъхна неІалташ,
МаІаш дера Иттина,
ХІуьттуш вовшийн неІаршка.

Баъсте еъча, шен болх бан,
Диттех хьерчаш керла гІаш,
Малхе юьйлу, бохош барт,
Мохъ хъекхначийн бІарлагІаш.

Буса Соьлжа-ГІали чохъ
Денло дагахъбалламаш,
Орца добхуш бетта мохъ,
Синхъийзамаш, гаттамаш.

Сатийсамаш ураме
Бовлу, цаьрца – ойланаш,
Аьзнаш, узарш хораме...
Уьш хезачохъ Іойла дац.

Карзахалла хъийзинчу
Соьлжа-ГІалин майдана,
И схъайоккхуш кьийсаза,
Дуьссу Іуьйкъехъ шайтІанаш.

...Юхаъ – аьзнаш, бІаьргех хиш,
ДогІа санна детталуш,
Екхна стигал – дахар кхин,
Беттаса а – кхетта гуш...

Соьлжа-ГІала хала ю
Схъага бІаьрса долчунна.
Соьлжа-ГІала еза ю
Хаза лерса долчунна.

Боккха хьеран тІулг бу и,
Даг тІе боьжна хІораннан,
КІорга Іаьржа Іин ду и,
Хъан кхетамехъ хІоьттина.

БІаьрса дайна, бІарзваларх,
Лерса дайна, къарваларх,
КІелхъара ца волу хьо:
ГІала дагна хаало.

Оцо дегнаш делхадо –
ТІулган дац уьш, дилхан ду.
Оцо дегнаш лелхадо,
Дика адамаш нилхадо.

...Соьлжа-ГІала – бІарлагІа
Вайн хиллачу дахаран.
Соьлжа-ГІала – кІарлагІа
Харцлийначу нахана.

ГІунаш

Хаъа суна, хаъа хъуна,
Соьлжа-ГІалин кийра окхуш,
Яьхна юйла кІорга гІунаш,
Царна чуьра даьтта доккхуш.

«Мехкан даьтта – деши Іаьржа,
И ца хилча, хир яц алу!»
И дІовш хилла, махкахъ даьржа,
Дешех хили Іаьржа талу.

Мехкан кийра лечкъочара
Мехкан адамех юьзи гІунаш.
Уьш – синошна йина кІареш,
Цигахъ – харцо, шийла гІура.

ГІунаш чуьра хъалагІерташ,
Адамийн аьзнаш лаьттахъ даьржа,
ХІуьтту аьзнаш хІора керта,
Орца добхуш мискачаьрга.

Амма неІарш наха чІогІу,
Къарделла ду Іаьржа кораш.
Соьлжа-ГІалахъ цІенош чІогІу,
Іуьйкъехъ неІарш елла кхоьру.

Иадийначохъ дисна цІенош
ГІу чохъ хили цхъана дийнахъ.
Царна гуш дац буйса-денош,
Балехъ дохку синош дийна.

Оццул харцо, оццул зулам
Лалуш муха лаьтта дуьне?
Стенна, и кызалла хульгеш,
Лам тІехаьрций, дІа ца туьй-те?

Берриге мохк кызаллино
ГІу чу боьлли, Іуттуш, тоттуш.
Алсамдуьйлу махкахъ кьинош,
Царех барт бац цхъаммо хоттуш.

...Херцарш юккъехъ зезаг дели,
Цхъамма лаьтта синтар дуьйги,
Кхечо, нохчий боьхуш Деле,
Ламазаш деш яьккхи буйса.

Мехкадаьттанах дІауьйзу
Сатийсамаш гІу чохъ болчийн.
Іаьржа дешех бухку уьзаш,
Жоьжахатин мах а боккхуш.

Цхъамма нехех цІаньи шен керт,
Вукхо буберан бин гІайгІа.
Кхечо, доькьуш дама, шекар,
СагІийца шен бала айьи.

Махкахъ яьржи Іаьржа маршо:
Цхъамма духку докьан марчо,
Вукхо махбо, духкуш декьий,
Кхиверг воьду цуьнан декьа...

Вуонан агІо жимъеш, денна
Дикчу наха болх бо дела,
Те ца херцаш лаьмнаш лаьтта,
Бух ца дуьйлуш Іуьллу латта.

4 сурт

(Ахьмад-Хьаьжа ву кхеташо дІахьош)

АХЬМАД-ХЬАЬЖА. Накьостий, ас шу гулдина, хІара тІом вайна кочара а баьккхина, вай маьрша даха хевшича, вайн мехкан коьрта шахьар мичахъ юьллур ю боху хаттар къасторхьама.

САЛАМ. И дахар дІахІоттийна девлча-м, хІумма а хала дацара иза къастор. ХІинца ма генахъ хета иза.

АХЬМАД-ХЬАЬЖА. ХІумма а генахъ дац, вайх хІораммо а, шеншен гІуллакх даггара кхочушдеш, къахьеггахъ. ИншаАллахІ, Дала гІо дийр ду и гергадалуо.

ИНАРЛА. Ас эр дара, ахъ бакьо елча. Нохчийчохъ долчу тІеман эскаран куьйгалло хьалххехъ хаитина шена хетарг. ХІетте а, ас юха а билгалйоккхур ю тхайн позици. Кхузахъ инарла Ермоловс «Грозная» гІап ша юьллучу хенахъ кхузара адамаш тІеман ницкъаца Россина муьгІахъ деш, империн низаме дало йиллина хилла. Цунах тІаьхьо гІала хиллера. ХІара юьллуш хилла декхарш оцу гІопо тоххарехъ кхочушдина. Тахана гІалех дисна хІумма а дац. Цундела ас боху: «Грозный-гІала» боху проект чекхйаьлла. Историно ша дІаерзийна иза. ХІара меттахІотто гІерташ, эрна къа а ца хьобгуш, республикин коьрта шахьар Гуьмсехъ хилиьта еза.

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Кхетта хъан позицих. Охъахаа! Вай-м дац цхъа, Соьлжа-ГIала метта а хIоттийна, Iен дохкуш. ГIаланаш вайн дуккха а хир ю: Гуьмсе, Аргун, Шела, Марта, Курчала. Уьш массо а къагийна, хазийна дIа а хIиттор ю. Ахь хIун олу, Джалал?

ДЖАЛАЛ. Баркалла, дош даларна! Соьга хьаттича, хIара хаттар дийцаре дан оьшуш а дац. Ахь ма-бохху Нохчийчобнан коьрта шахьар хила а хилла, хила а еза Соьлжа-ГIала.

ИНАРЛА. Яц хъан Соьлжа-ГIала! Хъан гIалех йисна цхъа нехаш ю. Кестта уьш, и нехаш, Ханкалана уллехь долчу ор чу гIур ю. Оцу ор йисте чурт хIотто а мегар ду хьуна: «Кху ор чу яхана цкъа мацах хилла Соьлжа-ГIала», – аьлла, йоза а яз деш. Хьо архитектор велахь, оцу чуьртана проект хIотто мегар ду хьуна.

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Тоьур ду! Ахь хъайна луург довзийти тхуна. И хъайн хъехарш хъайн эскархошна дийр ду ахь. Джалал, кхидIа де хъайн къамел!

ДЖАЛАЛ. Соьлжа-ГIала вайн коьрта шахьар хила еза бохучунна гIо лоцуш, дало дуккха а делилаш ду сан. Уггаре а хьалхарниг: иза вайн махкана юккъехь хилар ду.

ШолгIа-делахь, кхузахула чекхдолуш доккха хи хилар ду. Хи доккха хIума ду. Хи гIалин са ду. Хина йистехь йоцу гIала кхачаме ца лору. Цундела вайн коьрта шахьар кхузахь, Соьлжа-хин бердаш гIехь хила еза.

САЛАМ. Джалала бохучух дика кхета со. Амма со дукха жима волуш, суна хезна, вайн эвлияша дийцина бохуш. Кху гIалин цIенойх нахана кешнаш хир ду, хIара гIала яраш-къух даьлла, акхаер ю, кхузахула кхерсташ цхьогалш, берзалай а долуш. Цундела, хIара къизалла лайна меттиг Iадда а йитина, вайн коьрта шахьар кхечахъа йобгIча хIун дара-техъа? Масала, Орган йистехь, цкъа мацах Чехкар-гIала хиллачохь. Эвлаяша дийцина ду боху, цигахь йоккха шахьар хир ю аьлла.

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Салам, охъахаа! Баркалла. Хьуна хетарг девзаш ду. Хьуна хезнарш суна а хезна: кхузахь гIемаш хир бу, хIара меттиг акха а ер ю цхъана ханна бохуш. Амма суна кхидерг а хезна, баккхийчара дийцина бохуш: «ХIара гIала метта а хIуттур ю, хьалхачул а хаза. ХIара гIала къагор ю исбаьхьчу маьждигаша, ангалин гIишлоша, ислам-динан серлоно. Иза хезний хьуна, Салам?

САЛАМ. И ца хезна суна.

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Ахь дика ладоьгIнехъара, хезар дара хьуна.

Ийман, хьо-м яц йистхила лууш?

ИЙМАН. Ю. Вайн гIалин истори юхайийца ца оьшуш, массарна а евзаш ю. ХIара юьллуш, нохчийн къомана дуьхьал йиллина гIап

хиллийла а хууш ду. ХIетахь кхолладеллачу цхъана халкъан иллийхь иштта дешнаш ду:

Дай белла йиса хьо,
 Соьлжера ва ГIала.
 Хьо юьллуш, дуьйцура,
 Яхь йолчу кIенташна
 хIонцана юьллуш ю бохуш.
 Хьо юьллуш хиллий-ца
 Цу юьртан кIиллошна,
 Яхь йолчу кIенташна
 Балийна ва аьлла.

Боккъал а, хIара ГIала вайн къомана баленна йиллина а хилла.
(Йоьлху)

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Ма елха, Ийман. БIаьрхишца тодан хIумма а дац. Дала мукъалахь, диканиг хир ду вайна. «Халонна гIаьххье йогIуш атто а ю», – боху Дала.

ИЙМАН. Дала мукъалахь, дикане сатуьйсур ду вай. Хан-хене яларца Соьлжа-ГIала нохчийн къомана пайде а, хьоме а хилла, дIахIоьттира. Кху гIалица доьзна ду нохчийн сийлахьчу къонахийн дахар. Кхузахь баьхна, кхиьна, болх беш Ийна тайп-тайпанчу шерашкахь пачхьалкхан гIуллакххой, яздархой, композиторш, илланчаш, меттаилманчаш кхиберш а. Уьш баьхна, цара къахьегна хIара меттиг дакъазаяьккхина, дIатесна а йитина, кхечахьа гIала ян дохку вай?

ИНАРЛА. Иза хаза къамел ду. Хазачу къамелашца хIумма а далур дац. Ас бохург: кхузахь Iедалан учрежденеш яр, цу чохь болх бан правительствон белхахой схьабалор кхераме ду. Iедалан гIишлош цхъана лекчачу кертал чохьха, хаддаза деш ха а долуш хила еза.

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Тоьур ду, инарла! Гонаха керт йиначу гIишло чу дIа а тебна, Iен ваьлла вац со кху халкъана хьалха. Со, сайл гIаьхьа херцарш, дакъазабаьккхина мохк бита, веана вац. Со и херцарш дIа а яьхна, маьрша, ирсе дахар кху лаьттахь дIахIотто веана ву, ИншаАллахI. Кхин вуй вистхила лууш?

ГИШЛОШIАРХО. Со хир вара-кх вист. ХIокху гIалин ахгIишлош, ала мегар долуш, ас а, сан бригадо йоьттина яра. Цу гIишлонийн хIора пенаца, тIулгаца тхан дегнийн йовхо а яра. ХIинца оцу гIишлонех хилларг гуш, и ца лалуш, дегнаш лелхаш, белла сан дуккха а накъостий. ХIара хилла-кх и вайн дайша дийцинарг: «Цхьа хан йогIур ю

дийнаберш беллачарех хьобгуш». Хийлазза сан а хилла-кх иштта ойла. Хьуна хьанал кьахьегарна совгIаташ, орденаш, мидалш, кьинхьегаман турпалхо ву аьлла, дашо седа а луш, хиллачу Iедало хьуна а, хьо санначарна а тIе бомбанаш еттар ю бохург хьанна дагахь дара. Халкъ бохамах лардан дезачу Iедало и халкъ хIаллакдийр ду бохург хьанна дагахь дара?

ИНАРЛА. Бехк шун-шайн бу. Пачхьалкх йохо а ца гIерташ, IаддаIан дезара.

ГИШЛОШIАРХО. Со хIумма а йохош вацара. Со гIишлош еш вара, иттанаш пачхьалкхашкара адамийн сибаташ долу хьерадевлла жIаьлеш сан керта лелххалц. Сан орденаш а, мидалш оцу жIаьлеша дIаяьхьна хьуна. И баркалла ду-кх ахь а, хьо санначара суна аьлларг. Ахьмад-Хьаьжа, юха ма ваьллахь, со а, сан накьостий хьан гIо лоцуш бу хьуна.

АХЬМАД-ХЬАЬЖА. Со а, сан накьостий а хьан гIолоцуш а бу хьуна.

ИНАРЛА. Соьга хьаттича, столица ю аьлла, вай цхьа меттиг къастийча, зуламхошна тIелата Iалашо билгалйоккху вай. Пачхьалкхан учрежденеш тайп-тайпанчу меттигашкахь хила а тарло цкъадолчунна. Советан Iедал тIедаллалц, нохчийн къоман цхьа коьрта кхерч хилла а бац, тайпанашка декъаделла даьхна къам. ХIинца а ду иштта хьал. Россин цхьаболчу политикаша Нохчийчовь шина декъе екъа а боху: ламанан Нохчийчовь, аренан Нохчийчовь.

АХЬМАД-ХЬАЬЖА. Иза зуламе къамел ду. Нохчийн къам кхолладелла эзар шераш ду. Цуьнан коьрта шахьар а хилла. Нашхахь хилла. Цигахь лавттина тайпанийн юкьара яй. Паччахьан Iедало, тIаьхьа советан Iедало а чIогIа кьахьийгира тхобга тхайн истори йицIайта гIерташ. Амма цунах гIуллакх ца хилира, я цкъа а хир дац. Тхо, нохчий, ламарой а, аренхой а аьлла, декъа гIертар тхан уггаре а къызачу мостагIийн лаам бу. Лам тхан бу, аре а тхан ю.

ИНАРЛА. Кхетийша, тIом хIинца а дIабирзина бац.

АХЬМАД-ХЬАЬЖА. Шуьга хьаттича-м, кху махкара и тIом цкъа а дIабьрзур бацара. Со и тIом сацийна ца Iаш, иза кху махкахь кхин цкъа а бер боцуш, дIабаккха веана ву. Нохчийн республикин коьрта шахьар ша хьалха хиллачохь хир ю. И кхин дийца ца оьшуш, сецна чекхдаьлла ду. Аш, Iедалан белхахой, министраш, шайн белхан меттигаш Соьлжа-ГIалахь билгалъяха. Чудаха меттиг ца караяхь, четарш а тохий, дIатарло.

5 сурт

(Буьйса. Хьешан цIа)

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Ма доккха хIума дара иза, ма ирча бохам бара суна гIенан кхоьлах дуьхьалтеснарг. Боккбал а цхьаь хилла-теша цIахь. ГIан тап-аьлла дIадай, даг тIехь сингаттам биси. Сингаттам хьеран гIулгал а беза бу.

И хIун дара? Тхо Соьлжа-ГIалахь ду. Соьлжа-ГIала зазаша, баьццарчу басо къагийн ю. Гуобаккхина сирла, ангалех йина гIишлош. Цхьана хазачу баьццарчу майданахь гуллуш ду адамаш, самукьдаьлла, цхьана даздаршна кечлуш.

Амма цIаьххьана къайлаболу малх, бода, эkkхаран гIовгIа. ГIовгIа гIелъелча, кIур охьахиъча, гуш дац адамаш. Гуш яц серлонан гIишлош, уьш хиллачохь херцарш.

Я АллахI-Дела, диканна делахь и сан гIан! Къинхетам беллахь сан мискачу халкъах! Сихха цIа кхача веза.

Ало, Мансур! ХIаь, со ву. Далла везийла! Со сиха цIа кхача дезаш ву. Махачкала я Магасе доьдучу кеманна билет нисде суна.

6 сурт

(Ахьмад-Хьаьжса ву гIалахь эkkхийтинчу Правительствон гIишлойн херцаршка хьоьжуш, уллехь ши накъост а волуш).

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Ма доккха хIума ду хIара! Ма доккха хIума ду! ХIара тIеман объект йоцийла ца хууш ма бац хIара дайтинарш. Кхузахь цхьа тIемало ма вацара, кхузахь болх беш маьрша адамаш ма дара, цхьана а хIуманна хи чуьрачу чIерачул башха, бехк боцуш. ТIамо гIелбинчу мискачу нахана рицкъ дIакхачо гIерташ, къахьоьгуш...баккхийчарна пенси, берашна пособи, хIусамаш йохийначарна уьш меттахIитто оьшу гIо деш. ХIара тайпа зулам муха дийр ду Делах теша шайш бохучара. Бац уьш Делах тешаш! Уьш Делах девлла Дала неIалт аьлла шайтIанаш ду!

1-РА ГIОЪНЧА. И эkkхар а дина, везткъе пхи стаг вий-кх цара. Цхьа бIе кхузткъа стаг лазийна.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. ДIакхелхинчеран Дала гIазот къобалдойла! Дала гечдойла! Дала декъалбойла уьш! Лазийначарна ден Iуналла совдаккха, царна оьшшург дерриге хилийта.

2-ГIА ГIОЪНЧА. И дерриге а дийр ду, Ахьмад-Хьаьжса. Iуналла кхин а совдоккхур ду.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. ЧIогIа лазийнарш кеманца Москва бига кечам бе. Цигахь дарба дан хьелаш алсам хир ду.

1-РА ГIОЪНЧА. Цунна кечамаш, сихбинна, беш бу
(Оцу хенахь Ахьмад-Хьаьжсина улле возIу инарла)

ИНАРЛА. Ма доккха зулам ду хІара, ма боккха бохам бу! ХІара ма дара ас дийцинарг.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. ХІун дара ахь дийцинарг? Хьо хІун ала гІерта?

ИНАРЛА. Столица кхузахь йилла ма гІерта бехира ас. Правительствон гІишло кхузахь ма е. Боевикаша дуьтур дац вай, тІелатарш деш.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Цхьа боевикаш кхераме бац, аш шайн декхарш дан ма-деззара кхочушдахь, ямартло ца лелош.

ИНАРЛА. Тхо ду боху ахь ямарт.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Боху.

ИНАРЛА. Кхузахь хиллачу эккхарна тхо бехке ду ала-м ца гІерта хьо!

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Ала ца гІерта, ткьа шу бехке хилар чІагІдо! Шу бехке муха дац, массийтта блокпостах чекхйолуш, тротилах йобттина ши машин правительствон гІишло йолчу керта еана хилча? Аш базара баха зударий, – дика-воне баха божарий а ма ца буьту, хІора бІе метр мел йолу сецош, церан тІоьрмигаш, кисанаш толлуш. Аш ма чІога маршо елла хилла, цхьа тонна, сов тротил йохьуш, богІучу зуламхошна.

ИНАРЛА. Иза муха нисделла следствино къастор ду.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Аш хІуьа а къастадахь а, кху гІали чохь, махкахь йолчу блокпосташкахь лаьтгаш нохчийн милици хила еза. ТІаккхий бен ларлур дац халкъ зуламех. Нохчийн милицина тІедахка деза махкахь къепе, низам лардаран декхарш. И ду уггар хьалха кхочушдан дезарг. И гІуллакх ас Россин Президенте дІакхачор ду. Ткьа шу, инарла, шайн эскаршца казарми чу даха деза.

ИНАРЛА. Оха хІун дан деза тхуна тхайна хаьа, тхо ма Іамаде.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Шу мича Іамало соьга? Амма халкъана доладар, иза бохамах лардар сан декхар ду. Цу тІехь Далла хьалха а, нахана хьалха а жоп дала дезарг со ву.

(Инарла Іадда а вуьтий, дІаволало)

7 сурт

(Дукхавахий, Хьусайний)

ДУКХАВАХА. Ма ца кхоабо Ахьмад-Хьаьжас и инарлаш. Ма майра къамел до цо цаьрга.

ХЪУСЕЙН. Дан хьакьдолу къамел до. Бакьдерг дуьйцу. Цо ша маллара, бакьдерг ду цуьнан герз.

ДУКХАВАХА. Бакь ду-кх иза. Бакьдолчух озало мел баккхий инарлаш а.

ХЪУСЕЙН. Ма доггах лела-кх иза. Ма майра лела-кх иза, халкъ тІеман цІергара даккха гІерташ. Ма хьекьал кхочу цуьнан. Ма ницкъ кхочу цуьнан халкъанна орцахвала.

ДУКХАВАХА. Ма ондда ницкъ хаало цуьнан хЮра дашехъ, ма чЮгІа теша иза шен халкъан хиндолчух. Дала Іалашвойла иза!

ХЪУСЕЙН. Иза иштга доггах къахьобгуш гича, ас ният дира: «Сан дегІа чохъ са мел ду, со накъост ву-кх хьуна, Ахьмад-Хьаьжа, ахъ дІаболийначу нийсачу новкъахъ».

ДУКХАВАХА. И ният ду-кх сан а.

ХЪУСЕЙН. Къоман тхьамдин цІе езаш нах дуккха а бара, хьуна ма-хаъара, кху цІахъ, Москвахъ а. Амма и деза дукъ дІакхехьалур долуш цхьа а вацара, цхьа Ахьмад-Хьаьжа воцург.

ДУКХАВАХА. Бакъ ду-кх иза, Хьусейн.

ХЪУСЕЙН. Ахьмад-Хьаьжас хьалхахІиттийна декхарш кхочушдеш вайн къахьегар алсамдаккха деза.

ДУКХАВАХА. ХІун дуьйцу-те радиос? *(Хьовзайо радио. Хеза илли)*

Іодикайойла хьан, ва Нана-ДегІаста,
Еззашехъ, хьо йита дийзи тхан тахана.
Ма хала дуьйцу-кха дІакъастар дегІах са
И санна хала ду мохк буьтуш, дІаваха.

Дакъаза ма яла, ва Нана-Нохчийчохъ,
Хьан вала да ма вац, я елха нана яц.
Дуьненчохъ довш лаьтга хьан син доь,
Хьан оьзда мел хилларг тахана ду, кхана дац.

Дакъаза ма довла, тхан некъаш-тачанаш,
Хьаша-да валийнарш, дІаэхнарш хьешашка,
Шу хьобшур ду-теша хийрачийн мачаша,
Я пана дуьсур ду кхин цхьаммо хьешаза.

Дакъаза ма йовла, ва нохчийн хІусамаш,
Оьзда нах кхийнарш, марзонаш хьирчинарш,
Шу еса юьсур ю, доьзалша юзаза,
Чим хилла йовр ю шу, шайн цІийлахъ кирчина?

Ма довла бахахъ а, девли вай дакъаза,
Вайн бошмаш йиси-кха заза а даккхаза.
Хийрачу шахьаршкахъ вайн синош гІелло-кха,
Дуьненан сагІано хорам беш, делхадо.

ДУКХАВАХА. Ма чЮгІа илли ду иза, ма дагах кхета суна иза.

ХЪУСЕЙН. Бакъ ду-кх иза! И тайпа иллеш доху къам диса йиш яц харцонан Іазапехъ.

ХЪУСЕЙН. Дукхаваха, хьо историк ву. Вайн исторехъ хиллий, иштта вайн къомана тIе хIитгина хала киртигаш, вала да а воцуш?

ДУКХАВАХА. Дера хилла, Хьусейн. Делахъ а хIоразза а Дала къонах воуьйтуш хилла-кх вайн къоман доладан. Халкъана юкъахъ зуламаш, харцонаш яържича, вайн мохк дIалаца паччахъан эскарш тIелетча, Дала вайна Алдара Ушарма велира. Халкъалахъ Шайх-Мансур аьлла цIе дIаяхара цуьнан. Цуьнан ницкъ а кхечира шен хьехамашца йоццачу хенахъ халкъ ислам динан новкъа кхайкха, мостагIашна тIамца дуьхьалхIотта.

Цул тIаьхъа дикка хан яьлла, Кавказан тIом эшамца бирзича, адамаш дог-ойла хьаьшна дисича, церан ийман чIагIдеш, цаьрга Делан диканех дог ца дуьллуйтуш, Далла ечу Iамалш тIехъ совдовларе кхойкхуш, шен чехкачу зуькаршца вайн халкъана хьалха велира Кишин воI Кунта-Хьаьжа. (Дала къайле цIинийойла цуьнан)

ХЪУСЕЙН. ХIинца вайн халкъ тIеман балех кIелхъарадаккха Дала Ахьмад-Хьаьжа ваийтина.

ДУКХАВАХА. Бакъ ду-кх иза. ХIинца оцу иллин дешнаш:

Дакъаза ма яла, ва Нана-Нохчийчоь,

Хъан вала да ма вац, хъан елха нана яц... – и дешнаш хийца деза, вайн къоман доладан стаг ваьлла, вайн къоман да ваьлла. Оцу дешнаша къаьбсттина хорам бо. Дог делхадю, бIаьрг белхабо. *(Оцу хенахъ чувогIу Ахьмад-Хьаьжа).*

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Ши кIант, воха-м ца воьхна шуьшиь? ХIара тайпа зуламаш а лелош, вай юьхъарлаьцначу некъах дохо гIерта мостагIий. Амма цунах гIуллакх хир дац. Бакъдуй иза, Дукхаваха?

ДУКХАВАХА. ЦIена бакъ ду-кх иза, Ахьмад-Хьаьжа.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Бакъ делахъ а, вай минотана совца йиш яц. Таханлерачу дийнахъ вайн коьрта Iалашо ю тIамо махкахдаьккхина адам цIадерзор, царна цIахъ хене довла хьелаш кхоьллина. Хьусейн, хьо ГIебартойн-Балкхаройн махка гIю.

ХЪУСЕЙН. Кийча ву новкъавала.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Ткъа хьо, Дукхаваха, ГIалгIайн махка гIю. Цигахъ четаршкахъ дIатарбелла, дуккха а нохчий бу.

ДУКХАВАХА. ХIинццехъ новкъавер ву.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. ЦIадуьйла ала нахе. Болх Далла тIе а биллий, цIадуьйла ала. Нохчийчоь шу лардан а, шун доладан а кхоьллина нохчийн Iедал ду ала. ЦIа дуьйла, нохчийн къам шен цIахъ хила деза. Кхийтирий шу?

ХЪУСЕЙН. Кхетта, Ахьмад-Хьаьжа.

АХЪМАД-ХЪАЪЖА. Кхеттехъ, новкъа довла! Дала аьтто бойла шун! Дала некъ табойла.

8 сурт

АХЪМАД-ХЪАБЖА. Веза хинволчу АллахI-Дала шен сийлахьчу Къоръанчохъ аьлла, бехк боцуш, маърша стаг вийначунна, дуьнен чохъ мел долу адам дийча санна, къа ду. Оццул доккха къа шена тIелоцург Делан къинхетамах генаваьлла стаг ву. Ма атта Iехало вайн нохчий. ХIун ду вай къуьйсург? Iедал, бахам а, дуьненан мел доккха хьал а цхьана адаман меха кхочуш ма дац. Вай иштта вовшийн хIаллакдахь, нохчийн къам кхачалур ма ду. И ма ю вайн мостагIийн Iалашо. Амма царна хетарг хила йиш яц. ЦIа кхайкха, четаршкахь хан токхуш, хIара дуьне мел ду баържина лелаш болу вайн нах.

ЦIа дуьйла, вайн кхолламаш Делехь бу, Дала язйинарг бен хIумма а хир дац. ЦIа дуьйла, хIораммо а шайн даймахке болу безам а бохьуш. Юха дIахIоттабе вайн къоман сийлахь яй. ЦIа дуьйла, халкъана а, махкана а тIера сагIадоккхуш, цу яйна гонаха гулдала.

Вай меттахIотто еза Нохчийчохъ, вай меттахIотто еза вайн коьрта шахьар Соьлжа-ГIала. Уггар хьалха гIалина юккъехь дIахIоттаде доккха-сирла маьждиг – Делан цIа! Цу тIера дIадоло деза Соьлжа-ГIала юхайилларан гIуллакх. Иза сан весет ду шуна, сох, сан некъах а тешначаьрга деш. Сох цхьаь хилахь, Делан кхиэл мичахь маца ю ца хаьа, наха шен тIаьхьенна бахам буьтура, ас хIокху кIантана дуьтург айса тIелаьцна халкъан дуьхьа къийсаман деза дукъ ду. Я АллахI, гIо делахь, цуьнан а, сох тешна, суна тIаьхьахIиттинчеран а, нийсонан некъах ца туьлуш, чекхдовла.

ДIахIоттабелаш кхузахь нохчийн къоман коьрта кхерч!

ДИАХЪОШВЕРГ. Иштта тешнабехке эькхийтарш, тIелетарш дора нохчийн къоман мостагIаша, Ахьмад-Хъаьжа шен нийатах вохо гIерташ. Амма оцу зуламаша ша билгалйинчу халкъ тIеман цIергара машаран новкъа даккхаран Iалашонах вуха-м муьххале ца воккхура и сийлахь къонах, мелхо а чIагIбора цуьнан харцонна дуьхьал луьра къийсам дIабахьа болу лаам.

Цунна хаьара, ша юьхьарлаьцнарг кхераме гIуллакх делахь а, ша и кхочуш ца дан йиш йоцийла. Цунна иштта дика хаьара, дерриге а Делан лаамца бен хила йиш йоцийла. Цундела, болх Далла тIе а биллина, цо хаддаза дIахьора шен къийсам, мостагIех озавалар доцуш. Цо шен къамелашкахь кест-кеста олура: «Сох хIуьа хилахь а, сан ницкъ кхаьчна къизаллина, харцонна дуьхьалхIотта. Цундела ас суо толамхо лору».

Нохчийн къоман мостагIий кхийтира, Ахьмад-Хъаьжа шайга я кхералур а, я Iехалур а цахилар. Цундела къизачу ямартхоша тешнабехкаца хадийра цуьнан дахар. Дала гIазот къобалдойла цуьнан!

Амма къоман мостагІашна хетарг ца хилира. Адамаш ца къабхкира Ахьмад-Хьабжас дІаболийначу некъах, мелхуо а алсамбевлира цу новкъа хІиттинарш. Уьш эзарнаш, эзарнаш бара. Цуьнан весет кхочушдеш, меттахІотто йолийра вайн коьрта шахьар а. Уггар хьалха Делан цІа – доккха сирла маьждиг – дарца дІадолийра иза.

Цу шахьарна гонаха гудала доладелира дуьне мел ду даьржина нохчийн къам. ЦІа вогІуш, цара хІораммо а шайца бохьура хийрачу мехкашкахь, шайн дегнашкахь кхоллабелла сирла сатийсамаш, махке, халкъе болу безам. Оцу безамца, сатийсамашца Соьлжа-Гіалахь юхакхоьллира цкъа мацах Нашхахь лаьттина, тІабхьа къизачу заманан хиламаша бохийна хилла нохчийн къоман бартан, цхьааллин шатайпана яй.

(Сцени тІехь дІахІоттабо нохчийн къоман бартан, цхьааллин яй. Хеза Ахьмад-Хьабжех долу или).

Кирхьа

ТАЛХАДОВ Хъамзат

**Кадыров
Ахьмад-Хъаьжина**

Цъаннах а ца лечкъош,
Къаночо дегийча бӀаьрхиш,
Ца кхулуш, малх кхетта,
Нохчийчоь, хьо муха лаьтта?
Ца белла, къонахчо
Хъабдича нур кхачош бӀаьргаш,
Хьалха ма-хиллара,
Зезагаш гӀовтту хьан хъаьттахь.

ЭтгӀачу куьйгашца
Дендайша йобгӀна бӀов йобжча,
Хьалха ма-латтара,
БӀаьрг Ӏехош, кхин цкъа ца гӀатта,
Гиллакх, дош Ӏесачу
Тобанан когашка доьжча,
Ца юхуш, ца текхаш,
Ахь муха лов-те и атта?

Хьо яха декхар ю,
Декхар ю тӀаьхьенна яха,
Пайхамарш кхелхина,
Делхош хьан нуьре и Ӏалам.
Цъа кӀайдарг а яц хьан
Каш доцуш ахка, я аха,
Цундела бо хир бу
Къонахчо хьан лаьмнийн ларам.

Осалчо хьо хьоьшу,
Къонахчо хьан лазам хьоьшу,
Осалниг хьох уьдуш,
Къонахчо Ӏуьйшу хьан бала.

Хьан лаьмнийн беснеш тӀехь
КӀаргделла хершнаш а доьшуш,
Цъхаммо ца аьлла дош
Льоху цо, хьо хьоьстуш ала.

Цунна а хьо кхузахь
Карийна, дуьнена вогӀуш,
Шел хьалха ваьхначу
Къонахчо ларийна четахь.
Къонаха кхелхаш вац,
Тап-олий ву кӀайлаволуш,
Ца юхуш хьо латтар
Со хӀинцца, къежвелча, кхетта.

АБУБАКАРОВА ПетӀамат

Къоманна са дӀаделлачунна

(Ахьмад-Хъаьжна дагалоцуш)

Мискачух, гӀийлачух кхетара дика,
ДогцӀена Делан лай хиларна ша!
Маьршачу дахаре адамаш дига,
И хьалхавелира, ца кхоош са.

Да воцуш йисина Нохчийчоь денъеш,
Къоман сий айбадан хьийгира къа.
Дай баьхначу Лаьттан шатайпа сийдеш,
Тодира, кхиййра беркате кха.

Ӏемира харцонехь, собарх ца вуоха,
Саьрмако шен махкахь йиллича цӀе.
Йицлур яц, замано хийцарх шен духар,
Къоманна шен са дӀаделлачун цӀе!

БОРХАДЖИЕВ Хожбауди

Халкъан турпал

Кадыров Ахьмад-Хьаьжин сийнна

Нохчийчоь, сан Даймохк –
Машаран хьаьтта!
Дайоккхуш къиза дохк,
Ахь цӀанди латта!
Хьан кӀентий бевзаш бу
Шайн майраллица.
Турпалхой болуш бу
Иллешкахь бийца.

Къонахех къонах,
Ткъа амал – турпалан,
Тхо лардеш вонах,
Халкъан хьо тур дара.
Хазаниг – гӀиллакх
Ахь тхуна гайтина,
Дезаниг – гӀуллакх
Кханенна дитина.

Иожалла тӀеобцу,
Вай вовшийн дезарх.
Амма хьо ву тхоьца,
Денош дӀаэхарх.
Иэсанна марзделла
Къонахчун амат,
Хир яц хан вицвелла
Кадыров Ахьмад.

МУРТАЗОВ Иадлан

Кадыров Ахьмад-Хьаьжина

Масане хилла хьан, Нохчийчоь,
Турпалхой, яхна шайн цӀарна цӀе?
Масане къонахий хьан хилла,
Хьан дуьхьа шайн дахар дӀаделла?
ТӀаьхьарчех ткъа турпал ша хилла,
Ахьмад-Хьаьжа вевзира дуьненна.

ХӀан-хӀа, и лелла вац шен дуьхьа,
Хьан дуьхьа, ДегӀаста, ваьхна ву.
Цундела дуьненахь сий ду хьан,
Везачу АллахӀана хастам бу.
Амма бу шайн дуьхьа лелларш а,
Амма уьш даима эшна бу.
Халкъалахь цӀе юьсуш белларш-ма,
Уьш дуьне мел деха бехар бу.
Ахьмад-Хьаьжа, БойсагӀар, Мовлади,
Мансур Шайх, Харачойн Зеламха,
Бийболат, Асланбек, Акхтула,
Ханпаша, ЖӀаьммирза, Таймасха...
Ерриге цӀерш яьхна вер а вуй?
Иштгачу турпалхойн хьуьнарца
Азаллехь дуьйна вай дехаш ду,
Вайн декхар – ларар уьш хастамца.
Вицтур вац халкъана Ахьмад-Хьаьжа,
И саннарг ца вицло цкъа а,
И ю-кх вайн юьхь а, вайн сий а,
Лорур вай сийлахь цӀе, айьина.
Сийлахь ю хьомсара ДегӀаста,
И къонах кхиарна дуьзна дог.
Эрна и ца ваьхна дайн лаьттахь,
Толамца боккхуш шен хӀора ког.
Амма вайн исторехь йисина
Вайна ца безначийн цӀерш а,
Цара вайх дӀаьвше церг тийсина,
Кхетадер вай цунах бераш а.
Ермолов, Сталин а, Ельцин а...
ХӀун деа цара вайн халкъана?
Церан къизалла а, амал а
Ма бале ели дайн лаьттана.
ХӀиттор бу дажалшна хӀолламаш-м,
ЦӀерш а йохур ю айьина,
Амма уьш буьсур бац вай изӀсехь-м,
ДӀахьур ю махо цӀерш, чим санна.
Зеламхин хӀоллам ша бохийча,
Ахьмадна тешнабехк ша бича,
Къам даржош махках ша даьккхича,
Мойттура вай довр ду мостагӀна.
ХӀан-хӀа, вай духур дац, довр а дац,
ДегӀаста, хьан Иадат сийлахь ду,
Халонаш тӀехӀиттарх къарлур дац,

Даймехкан сий деш вай дехар ду.
Ахьмад-Хьаьжа – цкъа а и вицлур вац,
Вайн халкъан иэсехь бу хЮллам-ма,
Ахьмад-Хьаьжа вицлучех хилла вац.
Иштта бу, Даймохк, хьан турпалхой,
Азаллехь дуйна ахь кхийнарш,
Дуьненахь доггах хьан сий а дой,
Це юьсуш яха шайн дабахнарш.
Ма хьовза йохий хьо, Нохчийчоь,
Турпалхой дабевлла хьайн алий,
Тахна а дайна дац церан доь,
Турпалхой дебош бу вайн Дала.
Бешаро цхьаь я ший бен ца ло,
Клезиг бу хьакьберш и дарж дала,
Ма хьалххе Южалло уьш дахьо,
Амма дош дуьсуш ду уьш баларх.
Масане, Нохчийчоь, хьан хилла
Турпалхой шайн царна це яхна,
Таьхьарчех ткъа турпал ша хилла,
Ахьмад-Хьаьжа вевзира дуьненна.

ВИСИТАЕВА Тумани

Иийжина, тийжина Нохчийчоь йобьжча,
Гаддайна, хатдайна халкъ охьадоьжча,
Ямартло, харцо а мох хилла хьаьвзича,
Киллой а адамашца хилланца левзича.

Нанойн баьрхиш а, дилхина, кхачийча,
Зударийн маьхарша дуьне а гадийча,
Берийн ловзарш а тоьли чу дерзийча,
Жимха а хан йоцуш лахьти чу верзийча.

Дуьне а бодано, тарждина, дардича,
Адамийн дахар а бакьонах хердича,
Мотт, мохк а бицбина, шайн са а марздича,
Махках довлар а кьизалло хаздича.

Даймехкан гаролехь сирла баьрг биллина,
Нохчийчоь ца елхо тоьпе са диллина,
Хьайн мерза дахар а маршонах дуьйцина,
Ахьмад-Хьаьжа, ваха хьо, тхан ирсах са хийцина.

ТАТАЕВА (Эскиева) Хьурмат

**Кадыров Ахьмад-Хьабжин
сийнна...**

Бешераш дӀаихна гӀелонаш ловш,
Малх кхеташ а хуьлу, хуьлу и бовш.
Серлонан малх хилла веара хьо,
Хададарх дахар хьан цу мостагӀчо...

Дуьне а хилира ткъа цунна теш,
ЙуьйгӀира Даймаккахь маршонан беш.
Хьайн са ца кхойира хьайн къоманна,
Вохка ца велира хьо соьманна.

Карийра хьуна и машаран мотт,
Хьекъале хьан дара хӀора а дош.
Махках ца велира, дадийна са,
Хьайн къоман да хилла хӀобттина дӀа.

Къонахийн цӀийца вайн хьанбина мохк
Тахана маьрша бу, хилла и токх.
Ирсечу вайн берийн йаххьаш а го,
КӀежтуьйсу маьршачу цу дахаро.

Мел ваьхнарг ца веа бешарал сов,
Къонахчун цӀе йуьсу, иза ца йов.
Иллешкахь йисина хьан йаха цӀе,
Йалсманехь хьобстийла АллахӀа хьо!

ДАУДОВ Гилани

Нохчийн кӀант

*(Россин Турпалхо, Нохчийн Республикин
хьалхара Президент Кадыров Ахьмад-Хьабьжа
(Дала гӀазот къобалдойла цуьнан) дагалоцуш)*

Нохчийчоь харцонах юьзначу дийнахь,
КӀиллоша Нохчийчоь юхкучу дийнахь.
И харцо лан ца луш хӀобттира хьалха,
Хьайн халкъан дубьха обшучохь кхалха.

Шен кьоман наной боьлхур бац аьлла,
 Ахьмад-Хьаьжа ма вара орцахаваялла.
 Делаца чIагIо еш, мостагI схьалаца,
 Юкь йоьхкуш гIаьттира халкъана ваца.

Теман къахь яйлуш маршоне кхаьчча,
 Оха хьо хьаржира халкъалахь баьчча.
 Кьонахчух тешийра халкъо шен дахар,
 Шен махкахь дезарна хIоранна вахар.

Нохчийчохь толамца, толаман дийнахь,
 Халкъалахь яха хьайн цIе юьтуш сийлахь.
 Кьам лардеш харцонах, баланех, волах,
 ГIазотехь кхелхи хьо, дуьненан кьонах.

Ахь хьехна некь ларбеш, тхо маьрша деха,
 ХIораннан дегнашкахь хьан цIе ма еха.
 Халкъо хьо вицвийр вац, дуьне мел деха,
 Яхь йолу тхан кьонах, дуьненан меха.

Йа, АллаhI, доьху Хьоь, буберийн цIарца,
 Декьалве тхан паччахь, цунна гечдарца.
 Декьалве эхартахь юьхькIайчу хIоттош,
 И хьостуш хастаме гIаланаш хIиттош.

ХАЛИКОВА Мадина

Тхан дуьхьа ваьхнарг

Хьайн кьомах дог лезна
 хьо гIаьттинчу дийнахь,
 Маршоне тхо кхачо нийат а деш,
 ХIора а нохчочун дог дилхира кийрахь,
 Хьо шайна валарна хастам а беш.

Доьналлин да хуьлу эзарнех цхьаь,
 Шен са а, доьзал а кхоор а доцуш.
 Хьо вара хьайн халкъе баьккхинарг кхаь,
 Тхан дахар бакьонца толор ду олуш.

Ткъа тахна-м хьан халкъ ду ирсаца дехаш,
 Хьан некь бу хIораннан дахарна хьалха.
 Тхан дуьхьа ваьхна верг, доIанца воьхуш,
 Хьан сий деш дехаш ду дуьне а тахна!

ТЕМБУЛАТОВ Мовсар

Ахьмад-Хьаьжина лерина

Машарца гIаьттира,
Йахьйолу кьонаха,
Сирла бIаьрг биллина,
Хьаьжира гонаха,
Бакьонца кхайкхамбеш,
ГIаьттира майра,
И кхайкхам кIиллошна,
Танне ца тайра.

Луьрачу цу цIеран,
Буйнара даьккхина,
Машарбеш, шен кьам цуо,
КIелхьарадаьккхира.
Халкьо, и кьобалвеш,
Цхьабосса элира:
«Кьонах ву, турпалхо,
Кхьоллинчу Делера».

Нохчийчохь беркате,
ДогIанаш дилхира,
Турпалхойн дегнаш ткьа,
Бакьонах лилхира,
ХьогIах дIавуьзначо,
Цабезам кхебира,
Маьршачу дегнашкахь
Серлонаш кьегира.

Зама мел дIаидарх,
Геналле лешаш,
Мел чIогIа хьехорах,
Сийлаллин зIе,
Шо-шерийн йохаллехь,
Денош дIакхерстарх,
Халкьана йицлур йац,
Ахьмадан цIе.

Юбилей

Талхадов Хьамзатан – 70 шо

Са цѐначу нохчашна ахь байтех йоьттина глаа

Нохчийн мотт дика хуурш, дика хиьна а ца Iаш, нохчийн мотт аьзнийн, дешнийн мукьамехь буьйцуурш а, йозанехь вайга схьакхачораш кIезиг боцуш дика ду. Дика ду, цара шайн похIмица, говзаллийца, корматаллийца мотт мукьамехь хазбина, вайн лерсине кхачош. Аьхна, хаза аьлларг дагах кхета, са тIома а, самалха а доккхуш.

Цунна масалш Iаламат дукха ду вайн халкъан барта кхоллараллехь, дуккха а поэтийн кхоллараллашкахь а. Нохчийн халкъан барта кхолларалло, нохчийн а, кхечу къаьмнийн поэтийн кхоллараллаша а беркате тIеIаткъам беш, шайн говзаллехь кхиьна поэташ дукха бу нохчашлахь. Царах ву поэт Талхадов Хьамзат.

Хьамзат суна дIадаханчу бIешеран 80-чу шерашкахь вевзира Соьлжа-Галахь «Даймохк» газетан редакцехь. Шен стихаш йохьуш веанера иза редакце «Чарташ тIехь йозанаш» я «Чарташ тIера йозанаш», аьлла, беамогIанашкахь дIаязийна стихаш стоьл тIе охьаехкира цо, «ХIорш йозане яха мегар йолуш юй-те?», – аьлла. Цкъа а цуьнан стихаш йозанехь ца гинчу ас цхьа кIира хан йийхира цуьнга, ас еша а ешна, жоп лур ду хьуна, аьлла. Сих а ца луш, меллаша къамел дечу Хьамзате ладоьгIуш, цуьнан стихашка бIаьргбетгачу сан тидам шена тIехь сецабора башхачу мукьамехь дIанисдинчу дешнаша. Доцца, амма говза, боккха чулацам болуш аьлларг, яздинарг дукха дара цуьнан стихашкахь. Дешнашкахь, могIанашкахь аз дара хезаш, сингаттамах, гIайгIанаш дуьзна халкъан аз. Геннара, бIешерийн кIоргенашкара схьадаьлла, поэто шен сих чекхдаьккхина, вайн дегнашка, лерсине кхачийна нохчийн синан аз. Оцу аьзнашкахь мукьам бара – къора, гIайгIане мукьам. Изза гIайгIа, сингаттам бара Хьамзатан къамелехь а. Нохчийчоь, нохчийн къам а кегийчу дакъошка, тобанашка декьадала доладелла, зулам даржа доладелла зама яра иза. Са цѐна нах гIорасиз а болуш, са къизанаш баьржа, цара кхайкхамаш бан болийна хан-зама яра иза...

Тхаьшиннан къамел дерзийра ас, сайна Хьамзат вовзарх, цуьнан стихаш ешарх хаза кхаь хилар хоуьйтуш, цуьнан стихаш кестта газетан

агӀон тӀехь араевр ю аьлла. Ши-кхо де даьлча «Даймохк» газетан агӀон тӀехь араевлира цуьнан стихаш, авторх боцца хаам а болуш. Хаамехь дацара, поэтан дахаран, кхоллараллин а некъ теллина а, хаздеш, тодеш, яздина дешнаш. Доцца яздинера: автор мила ву, вина меттиг, дай схьабевлла меттиг. Дайн мохк – ГӀоьрдала, бералла ГӀум-Азин араьх дӀаяхана Хьамзатан, ткъа стихаш язъян, шена хезнарг, гушдерг а, даг чохь кхин кьийла а ца делла, ларамза волавелла. Стихаш, язъян а гӀерташ, ца язйина Хьамзата, ша ца язйича цамагарна язйина. Цундела ю цуьнан стихаш гӀайгӀане синмукъам болуш, шен дайн махкахь орамаш долуш, нохчийн ярташкарчуй, кӀотаршкарчуй адамиин синхаамаш, синлаамаш башха лекхалуш. Хьамзатан поэзина беркате тӀеӀаткъам бина Нохчийчоьнан исбаьхьчу Ӏаламо а, сацӀеначу адамаша а. Иза хаало, дешало цуьнан стихийн хӀора дашехь, массо а хьаьркехь.

ГӀайгӀанах дуьзна цуьнан хӀора а дош кьорачу озехь дека, гуш-хезаш долчунна орца хилла, сингаттамечу назманан мукъамехь. Иштта кхоллаелла, кехат тӀехь йозане ерзийна стихаш дукха ю поэтан. Цундела боху Хьамзата, шен цхьа стихотворени дӀайолош:

Зударийн бӀаьрхишца,
Божарийн цӀийца
Яздо ас тахана
Сайн къаьхьа дийцар.

Сингаттамо, гӀайгӀано дӀалаьцначу махкахь поэт шен синна дарба хиндерг, бӀаьрг, дог делор дерг лобхуш ву:

Ас лобху Ӏожалло
Кхаданза зезаг,
Юрт йогуш баганза
Бисина безам.

Сийначу цӀарах богучу, буюькьачу, къаьхьачу кӀуьро дӀахьулбинчу, бӀеннаш ярташ, кхерчаш багийначу, эзарнаш адамаш дакъазадевллачу дайн махкахь цо лобхург каро хала а, эрна а ду. Лехар эрна делаьх а, гӀорасиз долчу адамашца, кьинош летонза долчу бераца, доьзал кхийначу нохчийн ненаца Нана-Нохчийчоь сингаттамах, балех кӀелхьараяккхар доьхуш, доьлху поэтан дог:

Деле мохк боьхучу
Беран аз хедаш,
Со хьежна бӀаьрхишца,
Велхарх ца Ӏебаш.

Кьоман иэсо поэт дӀавуьгу бӀешерийн кӀоргенашка, дагалецамашкахь карлабуьйлу халкъан, цхьа а шех хьобгур воцу, амма гуттар а сица бежа кхоллам. Цуьнан дагна чов йо тӀеман цӀаро дагийначу дитто, ярташка,

кЮтаршка хийла адам дІасаихначу, хІинца дохийна, акхадевлла гучу некъаша, мох чекххьобкхуш лаьтгачу хІусамаша... Мацах-цкъа тІепаза, доьза вайначунна некъан йистехь хІоттийна, хІинца «белш кагйна чурт», пІендагІашца дІакъевлина хІусамийн кор-неІ, гІайгІано хеназа къеждаина адамаш, шайн доьзалшна дан амал доцуш, шийлачу маьхьарца тийжаш боьлху наной... Уьш дерриге а гиначу, лайначу поэто боху:

Шен доьзал берриге
ГІовталан тІомахь,
ЦІийх вуьзна, лехьийна
Хийла дас ломахь.

Орцахвала да воцуш йисна, яссаелла ярташ... шайна чохь ловзарш, синкъерамаш, белхеш, тезеташ лаьттина ярташ, кЮтарш, бералла, къоналла дІаихна урамаш, ирзош, ардаш ирчачу гІенан суьртехь дуьхьал лаьтта:

Ло даккха стаг воцуш
Юьртара кешнаш,
Лаьттар ду, корсамо
ДІалаьзна, чарташ.

Цкъа-маццах берзинчу
Когашца хьешна,
Дуьсур ду бераллехь
Теллина ардаш.

Дадаханчуьнга, хиллачуьнга, Даймахкана генахь, когашІуьйра, дІаихна бераллин шераш, дог хьосту жоп а доцуш, дисна бІеннаш хаттарш, къоналла хьистина безам а, хьагаме сатийсам, дегайовхо а бен йоцуш бисна поэтан. Делахь а цуьнан юхахьежар цІена ду, гІиллакхах, обьздангаллах дуьзна, хьагІ а йоцуш, синна чов а еш, уьш цунна карладийлахь а:

Шайн кетІарчу гІанта хиьна,
Ахь хьайн бераш хьобстуш го.
Ткъа шо хьалха сан дагадеанарг
Юхадуьхьалкхийти хьо.

Маццах суна сайн сил езнарг –
Муо хьовзанза хьо сан чов!
Бере кхойкхуш хьан аз хезча,
БІагор богІий, малх дІабов.

Дикка хан хьалха, нохчийн цІеяххана вевзачу поэто даьккхинчу ил्लих ала ца догІу дош ала гІюьртинчу цхьана поэто аьлла хиллера: «Ахьмад, хьо гуттар а хьайн иллешкахь воьлхуш хІунда ву?».

Шега хоьтгучо муха, хIунда хоьтту хуучу Ахьмада жоп деллера цунна: «Хьобга, хьо хIунда воьлху я ца воьлху, ас хоьттуш ца хилча, со велха витахьа... дуьненна йиначу чевнашна... Кхин, хIокху Дуьненна орцах а ваьлла, дIадала хIума долуш вацар-кх со, велха ца вилхича...»

Кьоман хиндерг, кхане самукъане, ирсе хила лууш вега поэт, хиллачунна охьаоьхуш бIаьрхиш делахь а. Сингаттамах халкъ лардан лууш, поэт са тийна, са паргIат вац. Дуьненахь цхьанхьа долуш герз а долуш, цхьанхьа йоьлхуш нана, бер долуш, синтеме дац поэтан дахар. Хилларг сихха дицдича, адамиьн чевнаш дарбанечу дешнашца, маслаIатечу маттаца дIа ца ерзийча, еххачу заманахь хьегIаш лаьтга. Цундела ларамза дацара, вайн махка карзахалла, кьизалла кхачале Хьамзата шен ойланаш йовзийтар, ялхор, кьоман чевнаш, шен чевнаш санна, цо тIеэцар а:

Доккхачу дуьненан
Массо а маьПехь,
Вайн кешнийн баьрзнаш ду
Лаьтгах дIаийна.
Дуьненахь долчул сов
Вай лаьтгахь IаьIна,
Делха вай, мохь боцуш,
ЦхьакIеззиг тийна.

Ша дийриг, лелориг дош а хеташ лелочун дош а хуьлу, даш санна, деза. Иштта аьлла дош дехха деха, ойланаш хоьрцуш, хиллачун, леллачун кхетама маьIна а дойтуш. Делахь-хIета, Хьамзатан стихаш шен меттехь аьлла дош ду. Синмукъаме дерзийна, лерсинна аьхна, дагна Iаткъам бо дош:

Нийсонан терзанна
Цхьа-ши дош
Эшначу дийнахь,
ГIоттур ду хьо, илли,
Мискачу умматах ийна.
Са цIеначу нохчашна
Ахь байтех йоьттина гIала,
Ехар ю малха кIел,

Мел лаьтга дуьненан Iалам, – боху поэто, шен дахаран некъан жамI деш, ша язйинчу байтехь. Бакъ ву поэт: цIеначу дагах схьадаьлла дош, синмукъам а бехха бехар бу, царах кхеташ, цаьрца зIе, уьйр, шовкъ-безам болу адам мел ду.

*Сумбулатов Дени
НР-н хьакъволу журналист*

ТАЛХАДОВ ХЪАМЗАТ

ДАГЦА КЪАМЕЛ

Кхолламо, когаш кӀел хьобшуш,
Диттина сох дера ка.
Иожалло, бӀаьргаш чу хьобжуш,
Ийзийна гатделла са.

Хеназа кьежбеш сан корта,
Суна те хьийзина дарц.
Тахана гӀелвелла хӀотгарх,
Сихлой, со ма велаш харц.

Сайн тамаш, цагамаш хийца
ХӀетте а со реза вац.
Наггахь, сох къахеташ, цӀийзарх,
Дог суна ца хета харц.

Цунна со шел воккха хета,
Къандалар теэцац цо.
Со лазош, цунна ов детта,
Сан бӀаьрхиш цунна ца тов.

ХӀинца ас банза суй лехарх,
Пайда бац даьгнацохь ирс.
Амма суо ас ларац пекъар,
Бинехь а кхолламо ницкъ.

Даймахко синтеме валош,
ГӀелвелча, хьистина со.
Иттаза атта лов бала,
Цо хьастахь, лазийначо.

Аталуш ваьржина,
геналлехь со кхерста, воьхна,
Сан са ду дагийна,
къастаран цӀерга а оьхьна.
Сан ирс ду зарзделла,
сан дош а ду кхузахь оза,

БӀаьрсина ца къаьста
азаллехь яздина йоза.

Ца дац сан Даймехкан
можачу лаьгтаца хьаьхна,
Доьзалан гӀовгӀа а яц кхузахь,
цаӀахь санна, аьхна.

Вохвеш дац кхузара
мармарах доьттина пенаш,
Кийрахь а гуьйре ю
саццанза даг те дерз Ӏенаш.

Шераска тедеогуш
дайн синош ца гулло уьйтӀа,
Динара да восош,
кхузахь ас ца лаьцна луйта.
Певаха верас вац,
ца хӀутту суьйрана пхьобьха,
ГӀенаша лазаво,
Нохчийчоь,
хьан куц-кеп оьхьуш.

Алу те кхоьссинчу
межарган хьожа яц кхеташ,
Мел чомехь кечдина
даарш а сов къаьхьа хета,
Бахам сан бу шортта,
амма вац со кхузахь вехаш,
Дависа, Нохчийчоь,
хьан лаьгтахь цкъа сагӀа деха!

Суна ахь, да хилла аьлла,
Ма кӀеззиг ирс делла хӀетахь.
Бер долуш со хьобьха ваьлла,
Цундела со теаьхьа кхетта.
Цкъа мацца кхачийча некъаш,
ВогӀур ву хьан лулахь Илла.

Тахана-м дог лозу, хьегIаш,
Ца соцуш, ас тIе куьг дилларх.

Иожалло хьо хьалхе ваьхьна,
Ца кхиьна марзонаш эца.
Хьан кхалхар Iеткьаш, со ваьхна,
Ца кхиьна ког баккха хьобца.

Со волчохь цхьамма ца хестош,
Со цунах кьайлаха хьегна.
Бер човхош, дас пIелг а лестош,
Ахь човхо лиьна хиш дегна.

Цхьаь вогIу кIентан куьг лаьцна,
Кьамел деш цунах дIаийна.
Со гIур ву дахарехь хьаьнца,
Хьо хилча кешнашкахь тийна?

Хийлаза, гIо эшна висчахь,
Тап-аьлла хьан кош тIехь лаьтга.
Хьан кIант ву да воцу миска,
Йоккхачу кху кешнийн хьаьттахь.

Замано кошан барз лечкьош,
Зезагийн хIу тесна хIинца.
Вовшеха кьастийна некьаш,
Амат а дицдина дийца.

Цхьа бакьду, везачу суна
Массо а дийнахь хьо кхелха.
Вицвелла ма мотта хьуна,
Со хIора дийнахь ца велхарх.

Бер долуш со хьобха ваьлла,
Жималлехь хьох хьобгуш кхиьна.
Хьан кош тIе, сайх гIалат даьлча,
Веана, ахь нисдан лиьна.

Шийла дарц цIевзинчохь,
Гилад борз левзинчохь,
Адамийн лар йоцчохь,
Рицкьанан цуьрг доцчохь

Хьо витча ямартчо,
Денвели хьо, нохчо.

Аьрзонан бен боцчохь,
Мокхазан бIов йоцчохь,
ИндагIна поп боцчохь,
Хьогамана хи доцчохь
Хьо витча тоьллачо,
Денвели хьо, нохчо.

Хьайн ненан мотт боцчохь,
Пондаран зов доцчохь,
Пхьобханан гуо боцчохь,
Назманан аз доцчохь,
Кхьобссинехь тоьллачо,
Лийр вара хьо, нохчо.

ХЬАЙБАХА

Гечдойла шуна вайн везачу Дала,
Эхартахь шун синойх кьинхетам беш.
Дуьнено ца бицбал аш лайна бала,
Лаьмнашкахь и гина тIулгаш ду теш.

Шайн лахьта аьхки аш
тIаьхьенийн кийрахь,
Чуртана дIахIоттош хIораннан дог.
Шу хиларх бакьдолчу дуьненахь тийна,
Шен бIаьргаш цIийбелла Хьайбаха го.

Шун рицкьа ца хилла генарчу махкахь,
Даймехкан баьрчехь шу тийна-кха дIа.
Ламанан некха тIехь шун цIераш аьха,
Адамаш Хьайбаха гулделла сьха.

Нохчийчохь, доIа дан шу Деле доьхуш,
Цхьана а заманна йицьелла яц.
Адамаш Хьайбаха зиярте кхьобхуш,
Шун кертахь тезет кхин дIахедар дац.

Адамийн дегнашкахь шун орца деха,
Хьайбаха – Iазапах йобьтина бIов.

Шун кхалхар де-дийне
 чов кIарглуш хьегIа,
 Лаьмнаша тIаьхь-тIаьхьа
 и хала лов.

Стигал шун Iожалло яккхира серла,
 Чекхбаллалц баьгна и тIаьхьара суй.
 ХIинца а карайо даьIахкаш керла,
 Баьгча а бастанза кьевлина буй.

ДАЙН ЛАТТА

Со вахарх мел хазчу йоккхачу гIала,
 Дог дагIац хьобх ваьлча
 сан цунна кьежа.
 Ловр бу ас хьобца сайн лазаме бала,
 Ге латта тоьаш ду суна хьан бешахь.

Стиглане кхевдина лакхе а езна,
 Хьан кьобжа и лаьмнаш дозалла хета.
 Хьан бIаьрхиш-шовданаш,
 тIулгеха дегнарш,
 Детица кхелинчу шаьлтанах лепа.

Челакхчу дарцана цкъа а ца кьарлуш,
 Попан хьун ерзина лаьмнеха хьерча.
 Де луьстуш, малх а бу
 даккъашка лахлуш,
 МаьркIажа бода бу ярташка керчаш.

Муьлххачу юьртахь хьо,
 гIелвелла, сецча,
 ХIора кхерч хьо вохван сатесна богу.
 ГIо эшна, шен кетIахь
 стаг кхойкхуш хезча,
 ХIусамда вошалла дан араволу.

Сан мохк – хьо сан лазам,
 сан хазахетар,
 Сан деган ерриге йовхо хьо хилла.
 Ахь санна, хьастац со,
 сан чевнех кхеташ,
 Гечдеш, со леларна хIинцалца тилла.

НОХЧИЙЧОЬНЕ

Чим хилла хьо яьгна
 бохур ду бендоцчу наха,
 Бохур ду, лакхене
 ахь кеста боккхур бац ког.
 Амма цкъа боьрзур бу
 чевнаша хьан аьгна накха,
 Буйсанан бетгасехь
 доьлур ду духа хьан дог.

Хийламмо бохур ду,
 Нохчийчоь, хьо ю сан нана,
 Хьан лазам ца лайна,
 бохур ду, воьду со дIа.
 Хьо йитна тезетахь,
 той дууш ца лела пана,
 Со хьобца сокур ву,
 бIаьрхишца дохдеш хьан Iа.

ДоттагIий, бовха кхерч,
 дайн иллеш ахь делла суна,
 Хьо йоцург, Нохчийчоь,
 бахам а ца хилла сан.
 Сан ницкъ бац геналлехь
 наб йоцуш сагатдан хьуна,
 Нохчийчоь – сан эла,
 со лай ву лакхаллин хьан.

ВАЙНЕХАН ИЛЛИ

Лазийна дожийча, юха а гIоттуш,
 Ийжаме чов хиларх,
 хьо стигла дийли.
 Чов хилла волчуьнга хьал-де а хобьтуш,
 Темашкахь даьгна хьо, вайнехан илли.

Адамаш летачохь
 шайн маршо кьуьйсус,
 Шаьлтanan мукь ахьа хьайн
 буйнахь кьийли.
 КIаддаларх, волчунна
 хьайга сатуьйсус,

Комаърша дийки хьо,
 вайнехан илли.

Гум-Азехь, малха кIел дагийна,
 доьжча,
 Сан илли, хьайн махках
 дог ахь ца дилли.

Мацалла бIарзвелла,
 пондарча воьжча,
 БIаьрхишца хьо дилхи,
 вайнехан илли.

Тахана, дог дохдеш, хIоранна доьлхуш,
 Бакьонан неIарш ахь
 комаьрша йилли.

Деха хьо халкъашна диканиг хьобхуш,
 Сан хьоме, гергара вайнехан илли.

Дуьххьара дош олуш,
 ас гIалатвуйлуш,
 Воккхавеш дуьненахь бийцина хьо.
 Дог лазош, вилхича,
 со маракъуйлуш,
 Со тевеш, бийцина хьо, ненан мотт.

Тахана цхьамма хьо
 емалбеш, воьлуш,
 Лазаво, куралла ца буйцуш хьо.
 И коча зударий шен ненал тоьлуш
 Хеташ ву цабуьйцург шен ненан мотт.

Вон деьча, гIаьттина,
 вайн Даймохк ларбеш,
 Майралла дIагойтуш хьийзина хьо.
 Шовданехь оздачу
 йоьIан дог дохдеш,
 Мел говза бу бийца хьо, ненан мотт.

Шовданан зов санна, хьо зевне бека,
 Нохчочун дог санна, цIена бу хьо.
 Ца вешаш, хьох даха гIалаташ лехахь
 Я бицбахь, ирс доцуш вуьсийла со.

ТIаьххьара кешнашка
 стаг новкъавоккхуш,
 Хьо буйцуш диканца тоьшалла до.
 ХIумма дац кху лаьттахь хьох
 сан дог доккхуш,
 Хьо соьга бицбайта, сан ненан мотт.

Сан дайша бIешерех чекхбоккхуш,
 луйттуш,
 СовгIадеш, тIаьхьенна схьабелла хьо.
 Дикане я воне хьо тхобца хIуйтту,
 Хьо гIоза бехийла, сан нохчийн мотт.

Нах махца кьийсалуш
 бирзинчохь дуьхьал,
 Дистинчу Яьссино бегочохь лам,
 Мархаш кIел бIаьвно
 шен кховдийнчохь буьхьиг
 Хьо кхиьна, дахчалуш,
 сан нохчийн къам.

Ламанийн бIаьргеха Iеначохь шовда,
 Баьржинчохь малха кIел
 аьрзунан тIам,
 Попан хьун яьржинчохь
 стиглане кхийдаш,
 Ца къарлуш, даьхна хьо,
 сан нохчийн къам.

Саьмгалан хьожанах,
 шаьлтанах ирчу
 Ца кхийри, латорах хIусамех цIе.
 Я малхо дагийча, я дарцехь тилча,
 Ца къарлуш, хьо дийли халонех чекх.

МостагIчо, ца вешаш,
 долиьча къамел,
 Хьайн тIулган даг тIехь ахь
 туйьсина дош.
 Хьан хIумма ца хилла деза
 хьайн лаьмнел,
 Уьш хилла дозалла, ойланаш, каш.

Юбилей

Дакаев Саъидбекан – 70 шо

САН НОХЧИЙЧОЪ – ЛАЪМНИЙН МАЪРША МОХК

Россин яздархойн Союзан декъашхо Дакаев Саъидбек вина 1951-чу шеран 9-чу сентябрехь Казахски ССР-н Къилбаседа-Казахстански областера Соколовски кӀоштан Сумное юьртахь. Нохчийн халкъ махках даьккхина зама яра иза. Шайн доьзал дайн махка юхабирзича, иза Ножин-юьртан кӀоштан ГӀоьрдалара школе вахара. Ткъа йуьззина йуьккъера школа Саъидбека чекхъяьккхира Устрада-Галахь (Аргун), карарчу хенахь цигахь вехаш а ву иза. Нохч-ГӀалгӀайн пачхьалкхан университетера филологин факультет а чекхъяьккхира

цул тӀаьхьа. Тайп-тайпанчу меттигашкахь белхаш а бира: шкоলেখь, заводехь, юьртбахаман декъехь машинист, корматаллин-техникин №29 училищехь, зӀенехь оператор, нохчийн телевиденехь журналист а.

Шкоলেখь доьшуш волуш, стихаш йазъян волавелла Дакаев Саъидбек. ХӀетахь уьш дуьххьара зорбатуьйхира Шелан кӀоштан газетан, тӀаьхьо – «Ленинан некъ» газетан, «Орга» альманахан а агӀонаш тӀехь. Нохчийчуьра къоначу литераторийн юкьарчу гуларшкахь а, «Нохчийн поэзин антологи» тӀехь а арайевлира поэтан стихаш.

1981-чу шарахь арайелира Дакаев Саъидбекан шен киншка а «Дегнийн йовройоцу цӀе». Цуьнан коьрта турпалхой бара къинхьегаман нах, даймехкан зовкх кхоллархой, авторан заманхой.

Вай лакхахь ма-аллара, дӀадаханчу бӀешеран кхузткъалгӀачу шерашкахь йевзира йешархошна цуьнан дуьххьарлера стихотворенеш. Саъидбека дагалоьцу ша дуьххьара «Органан» редакце вахана де. Цигахь вевзира цунна хӀетахь оцу альманахан коьрта редактор хилла волу нохчийн литературин къано Мамакаев Мохьмад.

Мохьмада, къоначу поэтан стихаш йеша а йешна, дика мах хадийра церан, иза шен кхоллараллин ницкъах тешош, хастаме дешнаш а элира цуьнга.

– Мамакаев Мохьмада сайна мел аьлла дош тахана а лерехь лаьтта суна, – дагалоьцу Дакаев Саъидбека.

– Цо сан стихотворенех мел аблларг суна кху дуьненахь массо хIуманал деза а, мерза а дара. Боккхачу синъайамца аравелира со редакци чуъра. Цул тIаьхьа кхо-бий бутт балале альманахехь сайн могIанаш гича, и доккха хазахетар а дара суна, царал а деза дара Мохьмада со йешархочунна вовзуйтуш яздина дешнаш а. Тахана хаъа суна, сан хIетахьлера стихотворенеш мел ледара хилла. Амма Мамакаев Мохьмад бахъанехь поэзига сан кIаргбелла безам, хIинца а лагIбелла бац.

«Дог дуьйлина мерзаш» гуларна юкъайахийтина Дакаевс шен хIетахьлера а, тахханалц ша йазйна стихотворенеш а. Амма дуьххьарлерчу шен говзаршна тIехь цо йуха а болх бина, ледара, беса меттигаш йуккъера дIайохуш, уьш хуьйцуш. И гуш ду, хIинца вай уьш вовшашца юьстича. Цо гойту, таханлерчу дийнахь Дакаев СаьИдбек кхиъна ваьлла, зеделларг долу, дешан мах а, чам а бевзаш поэт хилар. Цуьнан лирикин турпалхо дахаран маьIна довза лаамехь айавелла, шен ницкъ кхочушдолу уггар а даккхий диканаш Нохчийчоьнна, шен къомана дIадала лааран ойланашца веа.

«ТIехь доцчу къиноша хьийзош» хIинцалц яьхна, карарчу хене схьакхаьчна «Нохчийчоь даима кхузахь лаьттина, лаьттар а йу доьналлехь, дуьненал йоккха» – и лаам, и тешам бу-кх Дакаевн лирикин турпалхочун уггаре а коьртаниг. Цундела ца олу цо хъан-хъаннах а «Нохчийчоьнан кIентий»; уьш бу нанас Даймехкан дуьхьа бинарш, дуьненан бахамах и цабухкурш. Цо боху:

Ще летта багахь а,
Малх кхетта къагахь а,
Нохчийчоь – Даймохк бу сан.
Хъан хIуъа бахахь а,
Со лахь а, со вахахь а,
Ду иза сан дегIан са!

Дуьнен тIехь дехачу массо а адаман санна, хIюкху лаьтта тIехь цхьа маьIиг Дакаевн турпалхочун а йу массарел сийлахь, еза меттиг – Нохчмахкара исбаьхьа йурт ГIюьрдала, шен а гондахьа лаьмнаш а, «пепнийн куйнаш уьйуш, сетта сийна дукъ» а долуш. Цигарчу суьйренел хаза, генахь я гергахь, хIумма а ца карийна цунна, цуьнан лерсинехь даим а «дека йуьртан зов». Цигахь «буса лам тIе хуу беттаса», «седане цхьаь-м дуьйцу цо шен маттаца». Миччахь а ша хиларх, дуьненан зовкхехь ша мел хьийзарх, ойланаша даим а дIавоьху и цига:

...Минотехъ масийтта некъ оьций,
 Цара со массанхъа кхачаво.
 Йуха а, бер санна, куьг лоций,
 Сайн юьрта – Гюьрдала валаво.
 Бераллин ирзешка некъаш деш,
 Кегайарх, ойланаш кIад ца ло.
 Дайн хилла ков-керт, сан сийна беш
 Ма-йарра юха а суна го...

Шен дикачех цхъаь йолчу «Йоьхна Гуьйре» стихотворенехъ Дакаевс дуьйцу Нохчийчюьннан уггаре ирчачу бохамах – дерриге а халкъ махках даккхарх: «кхиэл йоцуш, бехк боцуш хьогIан кхаж баьлла, нохчий бу дуьненахъ махьшаре лобхкуш». Оцу дийнан теш ша хилча санна, хилла ма-хиллара дуьззина суртхIоттадо цо дуьненан.

Цу дийнахъ йожийна харцоно бакьо, «сауьйзуш, доркъана мох тийжа арахъ», къизалло, шен ницкъ тоьлла, шен бохъ буьйгу. ХIокху стихотворенехъ юх-юха далочу цхъадолчу могIанашца цу дийнан къизалла гайтар тIеттIа чIагIдо, юха а, юха а дешархочун тидам цуьнан инзараллина тIеберзош:

...Лаххьийна, цхъа инса ца дуьтуш, кхана
 Нохчий бу кечбина махкара лахка...
 ...Йоьлхур ю, йицъелла, Нохчийчюь-Нана –
 Сагуьйдуш, тIекхийда маьтгаза буьйса...,
 ...Малхбузе хъажийна сатийсам муьйлуш,
 Блаьргийн нур, азелла, дуьсур ду кхуола...

Дешан говзанчин ницкъ бу-кх оццул лазаме, Иийжаме суртхIотто, шена и гина ца хиллашехъ.

Таханлера хIокху тIемийн къизалла а ган доьгIна хиллера Дакаевна шен махкахъ. ХIора шен къоман кIанта санна, цо а хала лов цуьнан иэрчалла, лобху и хиларан бахъана. Кхузахъ цхъаь ала догIу: хIара тIаьххьарлера хиламаш тIекхачале дуккха а хьалха цо йаздина могIанаш «даго цхъаь хьобхуш» йаздина хилла-те олий хета. Барзах Iесачу динан тотем йар, жайнахъ а уггар а къиза лору и экха нохчийн амалца йогIуш хилар тIечIагIдар хаьа вайна оьрсийн тIеман историкаша а, цхъаццболчу яздархоша а дитинчу йозанаш тIера. Ткъа вай вуьйцучу поэто цуьрриг а лах ца до берзан шатайпана гIиллакхаш: къармазалла, майралла, каделла.

Амма цунна лан хала ду вайх къацахетарша еккъа и амалш бен нохчийн къоман цахилийтар. Царна ца го, йа ган ца лаьа, вайн къоман тоьлла

гГиллакхаш, амалш. Берзан дозадоцу маршо а, нохчийн сийлахь, йеза, амма адамаллин гураш чохь лаьтташ йолу маршо а цхьаьна ца йогIу («абсолютни маршо» боху кхетам – иза анархи ю, шена луьург лело, шен уггар а лахара синхаамаш а гайта йа царах пайдаэца бакьо луш, амма «маршо» боху кхетам – цуьнан шен дозанаш ду: гГиллакх-обздангаллин, дикачу, сийлахьчу синхаамийн доза, цуьнца ца богIу муьлхха а дуьнене, адамашка, Iаламе хьежамаш. Уьш цхьана тIегIане берзийна вайн дайша, шайн Iадаташна тIе а тийжаш, цул тIаьхьа – ислам-динан хьехамашца. Цундела боху-кх поэта:

Делан дуйнах чIагIо йина,
Дийца сецна бакьдерг ду сан:
Иштта дац и...Со ца вина
Барзо кIезий динчу буса.
Жирга берзан буйса эцна,
Со ца веьна дахар цеста...
...Со ца веьна кху дуьнена,
Пусар доцуш бакьо хьеша,
Зоьртал хиларх, цхьана дена,
ГорахIуьттуш, велаькиэжа.
Со ца веьна, ши куьг лаьцна,
Карахь-куьйгахь доцуш тизька...

Дакаевн нохчи кху лаьтта тIе веана «маьлхан дийнахь дахар хьеста», кху лаьттахь «Iуьйренаш могаш-маьрша яржо», уьш массарна а йелийта. Ийман-беркат шен «гуьйренан тIемах а тесна» веана, муьлхха а тохар, хало тIехIоттарх, шен доьналлица тоьлла нохчи ву СаьIидбекан турпалхо. «Доьналла туьйлира» цIе йолу стихотворени йуьзна ю шен къомах а, Даймахках а долчу дозаллех. «Герзийн дур делхош, нанойн бIаьрг белхош», хьешна вайн Нохчийчоь. Цуьнан чевнийн даI даим а Iийжар ду, баьрзнашна тIехIиттина чарташ гуш. Уьш хIиттийна бехк болуш а, боцуш а изгначарна. БIаьрзечу кхолламан некьаша пана кхисина къомах цхьаберш. ХIокху муьрехь а йевзира ямартло, левзира харцонех, «цIийлахь ког хIоьттина, къизалла гIаьттира».

ХIетахь а (поэт ша теш волчу шерашкахь) тоха са доцург вуьйхира собарх, доьналлах, шен мехкан дуьхьа хIуьа а лан болчу лаамах. Уьш, цхьаберш, дуьне мел ду дIасабахара, кхиберш, харцонан ницкъана къера хилла, цунна дуьхьало йан гIорасизехь дIатийра. Амма царал а дукха хиллера доьналла, йахь ерш. Уьш ца идира богучу Даймахках, цIийх юьзначу Нохчийчоьнах. Царах лаьцна иштта боху поэто:

Са доцург вуьйжира,
Дог доцург вуьйхира.
Синпхенаш дуьйлина,
Доьналла туьйлира...

Теман кьизаллин маьИнадацаран билгало санна, го вайна «ТІамах ловзар» цІе йолчу стихотворенин турпалхо, иза дитта кІел охьа а хиьна, берийн тІамах ловзар тергалдеш ву. Иза кхета, оцу бераша схьаэцнарг баккхийнаш «тІамах ловзар» дуйла.

Беккьа тІом бен ца гучу берийн чевне, девне а доцу ловзар массо а воккхачун бехкенна дуйла хаьа цунна. «Баккхийнаш цу тІамах левзина, цо бина дика болх бевзина», – боху цо кегийчаьрга. Цо царна дуьйцу йохийначу яртех, гІаланех, дай белла бисинчу доьзалех, хеназа кьежбеллачу нанойх. Цхьа весет, тІедиллар, дехар санна ду цуьнан дешнаш:

Варийлаш, тІамах ма ловзалаш,
Цо вайна деанарг довзалаш!

Дакаевн лирикин турпалхочунна хІокху лаьттахь дехачу адамиин декхар харцонца, кьизаллица кьийсар го. Нагахь стаг и декхар хууш вацахь, маьІне дац цуьнан дахар – иштта стаг, шена чохь са делахь а, велла ву:

Гиний шуна, бегаш боцуш,
Цкьа а тидам биний аш,
Лаьттан цІенкьахь сиз-лар йоцуш,
Когаш текхо ІиндагІаш?

Махо цІийзаш, йаьсса лобьку
ГІа-буц йоцу аренаш,
Йеккьа куйнан бакьо йобкьу
Ша тІехь шийла маренаш...

Халахета верас воцу
Тезет – баьсса кадамаш.
Кешнийн кертахь лахьта доцуш,
Са чохь делла адамаш...

Кхузахь вина хиларх, нохчийн мотт буьйцуш иза хиларх, мил-милла а ца хета вайн турпалхочун шен мехкан – Нохчийчоьнан, кІант. Ша велахь, цуьнан кІант хила веза, Даймахкана ямарт воцуш, цунна чу шен садиллина.

Массо а адамна уггаре хьоме ю нана. Ненан декхар такхар хала, дезасийлахь а лерина ду. Шен нене болу безам цхьа атгачу, амма дешархочунна дагах кхетачу дешнашца гайта ницкъ кхочу Дакаев СаьИдбекан:

Клантана сагатдеш
Лела хьо гийла –
Сун а и дазделла, нана.
Воккхавеш хьо йолчу
Воггу со хийла,
Блаьстенца хьан марахьарча.

Хьан лаам кьарбина,
Дош шалхадуьйлуш,
Лар йайна ца лела, нана.
Даймахке ахь белла
Безам а муьйлуш,
Хьо йолчу воггу ву, нана.

«Генара аьзнаш», «Шина тобанан монолог», «Ненан узам», «Йоьхна Гуьйре» а цѐраш йолчу поэмийн автор а ву СаьИдбек.

Хьалхарчунна тѐхь авторо гайтина нохчийн юьртан дахар, цуьнан бахархойн гиллакхаш, амалш. Иштта цо гойту гиллакх-оьздангаллин дозанаш хьоьшучо кхуллу зуламе хуманаш а. Харцонна, ша санна волу стаг кхечу стага аьшнашварна, и верна дуьхьалойар тѐдужу кьоначу Кесирина. И хала гуллакх йоьлан эгӀазчу беллаш тѐхь дитинчу нахана бехкбуьллу авторо. Вийначу шен вешин чӀир йекхар ду Кесирас дагалаьцнарг, ткьа йуьртахошлахь:

Чирана йукь йоьхкуш,
ДӀахӀотта вацара цхьа а...
Вагийнарг вацара,
Тахана, «Со!» – аьлла, вала...

Хетте а поэмин турпалхочун Кесирин куьйга иэшайо и харцо а, кьизаллаа. «Шинатобанан монологашкахь» коьрта турпалхой тобанашка бекьабелла гойту: Сонталла, Тешнабехк, Кьизалла, Сутаралла – цхьана агӀор, Вошалла, Оьздангалла, Кьинхетам, Комаьршалла – вукху агӀор, хӀара дуьне кхоьлличхьана гуттар а дуьхь-дуьхьал гӀоьртина лаьтгаш йолу и ши тоба. Царах:

Цхъаь гІерта дахаран
Хъаьркашна дашо варкъ дилла.
Ткъа важа – дуьне а,
Даржийна, кога кІел дилла...

Оцу монологийн чаккхенехъ дешархочунна хьалха, харцоно, шен де тоьлла, бакъо иэшийча, и хьешча, хІун хир ду боху хаттар хІоттадо авторо, кицанийн кепехъ язбинчу оцу шен беамогІанашкахъ Дакаевс уьйурш дахаран Іоттабаккхамийн чолхаллаш ю. Онда а, майра а дара лаьцна дахаран агІо – некъ го цаьргахъ:

Сан деган иллеш дац
Іамийна, ког тоьхча, кхера.
Уьш, довлуш, дуьссур дац
Харц-Солтин вортанна тІера.

Цуьнан турпалхочун дахар валлалц бен дац, шен Іожаллел тІаьхъа а цІе карлайаккхал, коган лар кху лаьттехъ йитар бен – кхин Іалашо хила ца йеза дахар. Дакаев СаьІидбекан кхоллараллехъ кІезиг дац нохчийн уггаре ирчачу бохаман цхъанна – 1944-чу шеран Іай дийнна халкъ махках даккхарна – лерина язйина агІонаш. Ишттачех ю «Йоьхна Іуьйре» а, «Ненан узам» а цІераш йолу поэмаш. Оцу буьрсачу дийнан сурт нуьцкъала кхоьллина авторо «Йоьхна Іуьйре» поэмехъ, хІетахъ «шийла мох сауьйзуш тийжара арахъ» ткъа нохчийн ярташка «къемат-де хьийза, тІам бетташ лаьттахъ», Нохчийчоь а ю «де эшна, де доьхна» хьийзаш. ТІаккха цуьнан бахъана довзуьйту:

Кхиэл йоцуш, бехкбоцуш,
ХьогІан кхаж баьлла,
Нохчий бу дуьненан
Махьшаре лобькуш.
Ца хоьтту: хъаьнгара,
ХІун гІалат даьлла –
Даймехкан марзо ю
Нохчашна йоьхкуш.

Муьста, маьтгаза дешнаш кхуьйсусш, хьийза эпсаршший: ялтин кана схъаэца а ца буьтуш, аралобьку кегийнашший, баккхийнашший; меттара гІовттийна эгІаза бераш, дерзинчу догІмашца шайн нанойх хьерча», ткъа уьш халачу, ца бевзачу махка дІабига:

Текхаргех тарйелла,
Некье сатесна,
Церпошташ кечйелла
Малхбале тизкха.

Ткъа оцу бехачу новкъахь:

Каш доцуш, барз боцуш
Вуьсур ву хийла
Верзина акхачу
Аренийн долахь...
...Синчархаш иэгначу
Аренийн панахь
Махо дой хохкур ду,
Дорцан къахь луйсуш.
Йоьлхур ю, йишхаьлла,
Нохчийчохь-Нана...

Церпоштнекъан бохаллехь вуьсур ву хийла, уьш лаьтте кховдо гергарчех йа къахетачех цхьа а воцуш. Ткъа оцу аренийн паналлехь эгна юьсур ю синчархаш:

Шаьш готтехь кьийлинчу
Зоьпарех девлла,
Синош ца уьдур ду,
Яхьаш ца оьхьуш,

Массо а кЮтарахь,
Массо а эвлахь
Дайх, нанойх йисина
Ков-керташ лобхуш...

Оцу доьхначу дийнахь, «хирцинчу кхоллабийн ларчанаш эчна, акхачу мехкашка синчархаш йиэкъа «нохчийн халкъ кьизалло новкъадоккхуш», дуьнен тIехь ца хилла хЮкху моГанийн автор. Амма шена ца гиначу оцу тIехкъызачу хиламан ирча сурт йешархочун дагахкхеташ кхолла ницкъ кхаьчна Дакаев СаьИдбекан. Цул тIаьхьа ворхI шо даьлча дуьнен тIе ваьлла иза шен дайн боцчу махкахь.

Ша кхеттал хилчаьхана цунна гуттар хезашдерг хилла хЮкхунна цкъа а ца гинчу ДегIастанах Нохчийчохьнах дийцарш. «Ненан узам» поэма

шех лаьцна язйна авторо. ВорхI шо хьалха Нохчийчохь билхина узам бу цуьнан лерехь лекхалуш, и хаддаза ненан къамелашца, беснеш тIе ледачу бIаьрхишца хезаш-гуш. Нанас дуьйцура кхунна цхьа «туьйра», «буьйцура, хьегавеш, баьццара зезагийн мохк». КIанта юх-юха а доьхура цу махках «туьйра» дийцар. Цуьнга ладогIарца безам кхоллалора шен бIаьргашна гина боцчу дайн махке.

Нохчийчу йуха цIадерза Делан йоза язделла хиллера халкъан, цуьнца цхьаьна хIокху поэмин турпалхочун а.

Сан ненан туьйранаш
Бакъхилла, бIаьргашца луйттуш,
Дуьненан хазаллах

Цецвуьйлуш, кхийтира чам, – боху цо поэмин чаккхенехь.
ХIинца иза шен дайн лаьтта тIехь ву, нанас ма-иййццара, туьйране-ис-баьхьчу Нохчийчохь. Цул тIаьхьа иттанах шераш дIадахна, нана а бакъ-дуьнена йирзина:

... Делахь а, сан ненан
Узам бу тийналла лььцуш,
Ойланех тийсалуш,
Хаац-кха, хIун де бах цо.
Мел хьадарх, мел вадарх,
Цуьнгара вала йиш йоцуш,
Сан лерехь текъаме
Мукъам бо цу узамо.

ХIаь, йобрзур йац хIетахьлера чевнаш нохчийн дегнаш чуьра цкъа а, уьш хьегIа юьсур ю гуттаренна а. Ала догIу, хIара вай йийцина поэма Дакаевн уггаре тоьллачех цхьаь йу. Дакаев СаьИдбекан байташ кIорггера маьIна долуш а, дахаре философски хьежамаш болуш а йу. Цо гойту цунна ша йазйеш ерг кхачам болуш, поэзин лехамашна жоп луш хила лаар. Шуьйра йу Дакаевн поэзин тематика. Амма стенах а лаьцна ша язъечу хенахь, цо лардо нохчийн дош, къаьсттина безамах лаьцна язйинчу байташкахь дика го и. Нохчийн фольклорехь санна, эвхьазлонех ларлуш, оздангаллин дозанаш ца хедош, нохчийн къоман меттан башхаллашца йуьйцу поэто кIентан а, йобIан а йукъаметтиг.

Iад санна, дуьйлина
МарлагIа дуткъа дегI,
Хьо йогIу, дайдина
ГIургIезан болар.

Блаьрг тилош, маьлхан нур
Даьржина хьуна гӀехь –
Малхана лиьна-те яккха шен дола?

Кхузахь го поэт эвхьазчу дешнех ларвалар, дайн ширачу иллийн вастех цо пайдаэцар: «маргӀала дуткъа дегӀ», «гӀургӀезан болар», кхидерш а. Иштта ю Дакаевн безамах лаьцна мел йолу стихаш.

Дакаев СаьИдбекан поэзи догдикаллек, дерриге а адамашка, Даймахке, Iаламе болу безамах йуьззина ю.

И гӀечIагIдо хIокху могIанаша, цара шайна чулоцу дерриге а: поэтан садуург а, бохам бохьуш хиларна иза мел кхоьбург а:

Дуьненахь ларо ницкъ гулбелла
Тахана, адам, хьан долахь.
ХIун хир ду, кьинхетам хьулбелла,
Хьобгара гӀалатло ялахь?

ХIун хир ду, гӀа-гӀамарш охкийна,
Зезагаш, ца гӀовтта, иэгахь?
Чиркъечу йочано кхохкийна,
Дуьне шен дахарах хьэгахь?

Хьан вонан кхерамо Iадийна,
Iаламо мохь-орца алахь,
ХIун хир ду, ахь ирсах хадийна,
Бехкбоцчу беран мохь балахь?..

*Бурчаев Хьаьлим
Нохчийн йаздархойн
Союзан декъаашхо, критик*

ДАКАЕВ Саъидбек

КУЙНО ХОТТУ...

Нохчийн куйно
 Тетиллале хьалха хотту:
 «Шен бозалла
 Лалур дуй-те хьобга, хIай?
 Ма мобтгийла
 Хьуна, хир бу лело атта,
 КIеда хиларх,
 Хиларх, пиллиг санна, байн.
 Куй тIетуьллу
 Корта лаца, ворта яцахь,
 Хабий хьуна,
 Хийла да хьох кхаьрдар вуй?
 Нагахь куйнан
 Доладан хьо кьонах вацахь,
 Куьг ца Iуттуш,
 Биталахь ша болччохь куй...»

Сан хIора гIулч йуштуш лелла,
 Кхоллам, ладогIахь цкьа,
 Тешамна дуй йукьабиллий,
 Дехарна жоп лохьа сан.

Дахаран кхехкачу пхьалгIахь
 Векьалуш хиларх ши ах,
 Сан хьашташ хIитгадеш хьалха,
 Юьстах ма тетталахь нах.

Долчунна бIаьрмециг ваккхий,
 Сан куьйгах ма беллахь буй.
 ТIекховдий, коьртара баккхий,
 Лабтта ма кхоссалахь куй,

Бер дац со, куьг хьобкхуш хьеста
 Iемина хьан мукьам лан.
 Вазвина, уьйрех ца кьестош,
 Виталахь йаккха сайн хан.

Марзонаш йуьстах ца хьобкхуш,
 Синтокхехь латтаве со.
 Адамийн вон-дика доькьуш,
 Велаве, велхаве со.

Тедобжча, лан хьуьнар доьчу
 Диканан да ма ве сох,
 Марзонах богу кхерч боьчу
 ДIакхойкхуш, ма бетта мохь.

Даймехкан лаьттан чкьор доьчу
 Лахьти чу ма тарве со,
 Орамо га тесна доьчохь
 ГIайгIано са кьийзадо...

НОХЧИЙН ЛАБТТА ТIЕХЬ...

Ойланаш гIиттайеш эшарехь,
 Iаламан хелхаршца говза
 Кху нохчийн ирсечу лаьтта тIехь
 Iуьйренаш малхаца ловзу.

Мокхазан чIагIонца туййсина
 Кхехкачу дахаран хьабттахь,
 Даймехкан маршонна кьиййсина
 Доьналла, денделла, лаьтта.

Кьийлина, садеттар кхачалой,
 Безаман лууре долиь,
 Мехкарийн хазаллех лацалой,
 Кийрара дог ловзадолу.

Йарташкахь хIусамаш йаьржина,
 Хьешана диллина кевнаш.
 Ламанийн агIонех тийжина,
 Ийало стогаллин бIаьвнаш.

Буьйсанан тийналла хьабстина,
 Мерза го набаран гIенаш.
 Ойлано, тIемаш тIехь кхерстина,
 ЦIа кхача сатуьйсу гIенахь.

ИЕХАЛОЙ, МА КХОВДА

Иехалой, ма кховда
 Ламанан бохь лаца тIе, –
 Са-айпе доьналла
 Лаьмнаша тIелоцуш дац.
 Шен хьуьнар цадевзарг,
 Маьтгаза мохь Iадабеш,
 Ког шерший, чутилар
 Лаьмнашна дезалуш дац.

Шайн накхойх дуйлучу
 Шовданийн хиш мийладеш,
 Мокхазан амалех
 Бахчийна цара вайн дай.
 И лаьмнаш-м, халонийн
 Пусаран йуьхьиг ца йеш,
 Ца керча гIиттина
 Доьналлин чIагIонаш йай...

АС ЦА БОХУ

Ас ца боху,
 Ирс сох къехкаш лелла,
 Хьадарх-вадарх
 Ца кхачалуш тIе.
 Сан кхолламо,
 Мерза хеташ, мелла
 БIаьргаш боьлуу
 ХIора керла де.

Сан йуьхьдуйхьал
 Маьлхан куьзга хьежна,
 Шен неххера
 Йуьйлу йовхо луш.
 Ойланашкахь
 Кхолладелла дешнаш,
 Делан Iалам
 Деладелла гуш.

Араваьлла,
 Некъаш идарх гена,
 Ца карийна

Сайнчул хаза мохк.
 Даладалар хилла
 Самах, гIенах
 Даго хьегна
 Цуьнан мерза зовкх.

Хазаетарш,
 Халахетарш – дагах
 Хьекхаделларш –
 Сан ирсана ду.
 Церан амалш
 Ца лайелча, стага
 Ирсах дезар
 Муха оьцур ду?..

Патар даьтIа,
 Дахар доладаьлла,
 Кху дуьненахь
 Хан йаьккхинарг вац.
 Кху дуьненахь
 Наггахь цатам баьлча,
 «Ирсах хаьдда...»,
 Ала мегар дац.

ГIАЛГIАЙН КЪОМЕ

Хедар йоцу уьйраш йозаелла,
 Шу-м йижарий, сан вежарий дай, –
 Марзонашца вовших тийсаелла,
 Цхьана дегIан меженаш ю вай.

ГIалгIайн къоме,
 хIокху гIалгIайн лаьтте
 Кхоллабелла безам сацалац.
 Хьаам боцуш, хийла деган готтехь
 Шун уьйрашка сатийсина ас.

Ираллица ирсан генаш цоьстуш,
 Вайга кхийдош лелла хийла харц.
 Эзар шерийн йеха зама йустуш,
 Вайн доьналла дохаделла дац.

ПарГатволу, сайн хГусамехь санна,
ХГокху гГалгГайн

махка кхаьчча со.
Деган марзо алсамйуйлуш денна,
Шалхо йоцу ойла хьаало.

Дуьне дохарх,
къаста таро йоцу
Цхьана дегГан меженаш ю вай.
Везчу Дала латгадойла доца
Вайна юккъехь
хотгадаелла тГай!

ХЬОВСИЙША!

Хьовсийша! Малх санна,
Йуьхь тГера ши бесни йогуш,
Блаьстенан зезагал
Хазйелла, нохчийн йоГ йоГу.
Гуо бина цунна тГекхаьчна,
Сатесна, хьабстина,
Дистхуьлуш тГе-каре дала,
Кхевдина дуьненан Галам.

Муьлхачу бешара карийна,
Муьлха стом биьна,
Хьовсийша, и мичахь,
Муьлхачу хГусамехь кхиьна,
Хьекъалан, гГиллакхийн
Бух боцчу Гилманан матгахь
ХГун жайнийн агГонаш
Гамийна, и муха кхетта.

Кхолламан лаамо
Кхоамца куьг хьаькхна говза,
Кечийна-техьа и
Малхаца хазалла кьовса.
Хьовсийша! Блаьргаш чохь
Нур кхуйьсу ши седа богуш,
Хийла дог хьагийна,
Нохчийн йоГ
гой шуна йоГуш!

ИШТА-М ДУ...

Гехавелла – Блаьрго лоцуьрг,
Кьегаш хиларх, деши дац.
Ши га долчу матто дуьйцуьрг,
Шера хиларх, хабар дац.

Дешех, детех пенаш кхаларх,
Марзо йоцуьрг хГусам яц.
Доккха дуьне доладаларх,
Хьанал доцуьрг рицкъа дац.

Гайта, коьртал лекха лобцуш,
Царна делларг сагГа дац.
Даг тГехь сецна Дела воцуш,
Кхочушйинаьрг Гамал йац.

Делан, нехан безам боцуш
Дуурьг, дуьне даар дац.
Говша дезаш валар доцуш,
Лабттан букь тГехь адам дац...

ШУ ДАЦАХЬАРА

Лабтта тГехь шу лела
Урамаш доцуш,
Шу хестош дош ала
Дозалла доцуш,
Зударий, шун кГеда
Кьинхетам боцуш,
Ма ирча хир дар-кха
Шу дацахьара.

Стигларан нур догу
Дашо малх байна,
Бос керча седарчийн
Серлонаш йайна,
Дуьненна Галаман
Хазалла яйна,
Ма ирча хир дар-кха
Шу дацахьара.

Хьябстина, тЕкховда
Марзонаш йоцуш,
Дог хъаа дуьненах
Бала чам боцуш.
Вохвала хIусамехь
Бага кхерч боцуш,
Ма ирча хир дар-кха
Шу дацахъара.

Гатделла садекъа
Самукъа доцуш,
тЕкховда са-кIеда
Комаьршо йоцуш,
Дуьненах воккхавен
Ирсан цинц боцуш,
Ма ирча хир дар-кха
Шу дацахъара.

Кхераме йу шаьлта
Куйган гIад дегочу буйнахь, –
КIиллочуьн шаьлтано
Ца мьогту тешнабехк бо.
Къонаха-м хала вац, –
Ца вуху биьначу дуйнах, –
Батгара йаьккхина
Цуо шаьлта ца лестайо.

Шаьлтанал чевне ду
Меттан герз, цадогIург дийцахь,
Цуо дагах чекхдоккху
ЦIийдина болатан ов.
Герзо цхъаь вийначохь
ВорхI вийна цуо кьизаллица,
Дарбанах, молханах
Ца йьорзу цо йина чов...

МА-ДАРРА АЬЛЧА...

Хьюо хъайна йисина,
Ойлане ладегIа йаьлча,
Цхъа наггахь, цIейакхий,
Со дагаваийталахь.

Хьягбелла сатийсам
Базбелла, совбала боьлча,
Сакъуьйлу сингаттам,
Хьясталой, хъайиталахь.

БIаьстенан зезагех
Хьяьрчина, йаьржинчу арахь,
Ког байбеш, йолайой,
Iаламе бIаьрг тохалахь.
Мотт сецна бIарлагIа
Хилла, со йуьхьдуьхьал вагIахь,
ЦIеххъана, хьо йолччохь
Лацалой, ма йохалахь.

Шовда хъан когашкахь
Шабаршца мотт бийца даьлча,
СапаргIатдаккхалахь,
Хъай дагна сох дарба дай.
Дуй баа, хьо саннарг
Со а ву, ма-дарра аьлча,
Кийрара сахаддалц
Безамо вацIйна лай...

ДИАДАЙН И-М...

Сан хенах йаьккхина
Цхъа коржам эцна,
тIаьхъа мохь бетташехь,
ДIадаха шо-м.
ДIадаха и даьлла,
Со вуьтуш тесна
Лаяцначохь къастаран
Сингаттамо.

Мел тийсаваларх, и
Карара дели,
Кхин йуьхь ца йерзайеш
Со волчухъа.
ГIаларт бен ца гойтуш
И къайладели,
Дуй биьна кхул тIаьхъа
Ца гайта ша.

Соьца мел йекъначу
Марзонах вохуш,
Барлагийн ларашлахь
Тлепаза дайн.
Ас шеца гулдинарш
Ойланех дохуш,
Дадай и-м, хилла чим
Шийлачу лайн...

ЙАДИЙ, ІАБАЛАХЬ!

Йедда йоьду зама,
Ма сихйелла хьо,
Хьуна тлаьхьаваьлла
Со-м ца лелало.
ХЮоккха, эцца бохуш,
Ахь дІатекхаво,
Хьо-м куьйлане йаьлла,
Лерехь лекхало.

Сан марзонаш, уьйраш
Чета лестайеш,
Кхоам, тоам боцуш
Къайлайехи ахь.
Собардехьа бахарх,
Йуьхь ца кхоайеш,
Хьо-м сох херайуьйлу...
Йадий, Іабалахь!

ГІАМАРАН АРАХЬ

Некъе ца кхачало
Йист йоцу гІамаран аре,
Йовхонан кхагаро
Чахчийна, хьагбелла кийра,
Канашкахь схьаэца
Готгачу апарин чарех,
Шабаршца Іийдалуш,
ТІекхача хьоста дац шийла.

ЦІе йоцуш кхехкачу
Кху маьлхан тевнечу кхерчахь,
Ког биллал кІайдарг йац
ГІа-бецан сеналла йаьлла.

Йуьхь тІера чкъор даккха
Кахьобкхуш, бовха малх хьерча,
Меттиг бац, дегІа тІе
Лахвелла, ІиндагІе вала.

ДегІан чкъор мерцина,
Ерриге ерзина йаьлла
Тов гІуьтту гІамаран
Аре-м йу гуолаьцна Іуьллуш,
Латтанаш доькьучохь
Іаламан кхаж дуьхьалбаьлла,
Шен коча боьссинчу
Бехкана садетташ халла...

ІРЧА ГІАН

(поэма)

Со стенга кхаьчна-те?
Со хІунда веана хЮоккха?
Кхузахь хан йаккхарал,
Садалар ирс дар-кха доккха.
ЦІе йоккхуш вистхила,
ТІекхача вац вевза-везарг.
Кхузара шовкъ йоцу
Акхалла муха лан йеза?

Барзделла, гІайгІанехь
Іийжачу деган гуо огуш,
Хьогалло гатбина
Кийра бу цІелетта богуш.
Мокха мотт тІекхийдош,
Цаевза шеконаш къерза.
Коьртан хье базбина,
Сан лерехь маьхьарца терсаш.

Легашкахь хораман
Шад куьйлуш хийрачу махкахь,
ЦІаверза некъ лобхуш,
Сахаьдда со ваьлла лела.
Сатесна, йум эцна,
Кхузара дІавада чехка,
Цкъа маьршавала сайн
Дог лаца кхевдинчу бехках.

Мокхачу дахкарлахь
 Дахаран бос баъхна тѳера,
 Хьулделла дуьне ду
 Гатбелла гуо хьаьхна лаьтташ.
 Садаллал б1арзвелла
 Со лела Даймахках хаьдда,
 Сатуйсуш сихделла
 Г1о-орца кхачаре цѳера.

Харцахьа баьллачу
 Сан некъан хьовзамах кхиэта,
 Ладег1арх, цхьа дош а
 Лацалац сайн къоман маттахь.
 Довхачу хьацаро,
 Шершадеш, кахьобкху чета,
 Сан собар, кхачийна,
 Хи санна, худалуш лаьтта.

Ойла йарх ца кхета,
 Сайгара х1ун г1алат даьлла,
 Лар йоцуш валийна,
 Жиргачу дуьнена кхосса.
 Ца хаьа, декъаза
 Кхаж суна мичара баьлла,
 Уьйрех д1акъастийна,
 Ластийна со пана кхосса...

Сан дег1ан меженех
 Кадетташ, шога мохь хьерча,
 Стигланаш хьулйна,
 Мокхачу мархийн к1ур киэрча.
 Б1аьрхишца делхадеш,
 Маьлхан нур лачкъийна цара,
 Дог1ано вашийна
 Со лела хийрачу арахь.

Со лела некъ боьхна,
 Йовхачу х1усумах хьаьгна,
 Цхьаммо а вохвала
 Чувола-м ца олу соьга.
 Серлоно са мелла,
 Буйсано, тѳетиэкхаш герга,

Гитточу багара
 Хьекхайо шен 1аьржа цергаш.

Маржа-йа1! Велар-кха
 Хийрачу кху махка ванза!
 Гуобина т1екхийдарш
 Ду кхузахь сакъуйлуш чаьмза.
 Мичахь ду со ваьхна,
 Сан некъаш шардина латта?
 Со муха кхочур ву
 Цига д1а, ас хьаьнга хатта?

Мичахь ду ас хьогах
 Мийлина шовданаш шийла?
 Ма дагахь вацар-кха
 Со, лаьмнаш, шух хиэравийла.
 Сох мичахь къаьстина
 Даймехкан са-к1еда 1алам?
 Ас хьаьнга, дог тешна,
 Мохь тоьхна, г1о-орца ала?

Дог эьккхал базбелла
 Готтачу кийрара бала,
 Со лела худалуш,
 Кхачийна дуьненан амал.
 Воьдучо, вог1учо
 Сан йуьхь т1е цабезам туьйсуш,
 Тур санна ирбина
 Соьгахьа гома Б1аьрг кхуйсу...

Со веах лийлира
 Цийнан йа цѳеран а воцуш,
 Ков тоьхна кхайкхина,
 Т1еэца хьошалла доцуш,
 Кхетамна дош аьлла
 Бистхила ненан мотт боцуш,
 Ладобг1на лерг диллал
 Тешаме товжийла йоцуш.

Чомаза йаьккхинчу
 Буйсанан багара воккхуш,
 Орцанна са лере

Кхерстира цхъа башха аьзнаш.
Бѡаьргнегѡарш диллина,
Кийрара доккха садоккхуш,
Серлоно дашийра
Сан гѡенийн йочанехъ лезнарш.

Йа Рабби! Ма ирча
Сурт дар-кха йуьхьдуьхьал лощуш,
Бѡешерал йахйелла
Йаханчу буьйсано оьхьнарг.
Тѡекховда тѡе-каре,
Схьакховда синхьаам боцуш,
Хьакьдоцуш доьссинчу
Къематан йийсарехъ йаьхьнарг.

Диллинчу корак чу
Йуьйренан маршалла хоттуш,
Бес-бесара олхазарш
Декара сан къоман маттахъ.
Дашочу зѡаьнаршца
Малхбален анайист йоттуш,

Даймехкан лаьтта тѡехъ
Бѡаьстенан малх бара гѡоттуш.

Хиллачух ца кхеташ,
ѡадийча санна со Гийра,
Сахиллалц кьийлина
Меженаш ца йовлуш меттах.
Корех чукхерстина,
Мерзачу хѡаваах ийна,
Даймехкан чам бара
Со меттавалавеш кхеттарг...

Ма хала хиллера
Гѡенах а, шен махках ваьлла,
Ден-ненан марзонах
Къаьстина, буо санна, лела.
Хастам бу хьуна, хѡай,
Тхан синош кхоьллина Дела!
ѡаьржачу бѡарлагѡийн
Сан гѡенаш диканна делахь...

Юбилей

Ахматукаев Адаман – 60 шо

Цавуьгучу некъан мукъам

20-чу бешеран 70-чу шерийн чаккхе, 80-гIа шераш а нохчийн литературехь билгал хилира «Пхьармат» цIе йолу лит-цхьаьнакхетаралла кхолларца. Къоначу яздархоша кхоьллинчу оцу кхерчан гонахьа гулбелира нохчийн маттахь яздан буьйлалурш, яздан лаам берш. Цу кхерчан йовхонах ирс оьцура Нохчийчоьнан тайп-тайпанчу кIошташкарчу кегийрхоша. Боккха бара цуьнан тIеIаткъам Нохчийчоьнан кхоллараллин дахарехь. Оцу «Пхьарматан» зIийдигаш тайп-тайпанчу меттигашкахь гучуюьйлура. Иштта къоначийн ваIданаш кхоллаелира тайп-тайпанчу ярташкахь, кIоштийн газетийн редакцешкахь а. Гуьмсехь, Хьалха-МартантIехь, Шуьйтахь. Оцу кхоллараллин кхерчашкахь кхуьура нохчийн маттахь къахьега лаам болу кегийрхой. Церан доладеш, хьехарш деш а бара Нохчийчохь бевзаш болу яздархой. Хьалха-МартантIерачу къоначийн яздархойн цхьаьнакхетараллин доладеш вара нохчийн поэт Сатуев Хьусейн. Оцу цхьаьнакхетараллин жигара дакъалацархо вара, ишколехь дуйна стихаш язъеш волу Ахматукаев Адам. Цигахь йийцаре йина, тоьлла стихаш йохуш воIура Адам «Пхьармате».

Ишкол чекхьяьккхинчул тIаьхьа Ставрополерачу хьехархойн институтан физикин-математикин факультете деша вахара Адам.

Билгалдаккха лаьа, цигахь доьшуш бара Шуьйтан кIоштан газетан редакцехь хиллачу «Ойла» литцхьаьнакхетараллин декъашхой Амагов Докка а, Шамсадов Муса а. Цу шимма а, Адама а кест-кестта вовшашна йовзуйтура шаьш керла язйина говзарш. Математика а, физика а Iаморо къоначу яздархойн нохчийн маттаца а, литературица а долу гергарло тIел муххале а ца дира, мелхуо а чIагIдира, хIунда аьлча геналлехь даймахках, нохчийн халкъах, цуьнан чолхечу кхолламах ойланаш яр алсамделира.

Оцу ойланийн бух тIехь дуккха а стихаш язйира Адама а. Къаьбсттана тIе тидам бохуйтуш ю цуьнан оцу заманахь язйина нохчийн доьзална лерина, оцу доьзалан кхерч гуттар бовха латтийначу ненан а, кхерчан дан хьакъ долу доладеш, гуттар тIаролехь лаьттинчу ден а васташна лерина байташ.

Нохчийн доьзал

Дена юьхьКIам хирриг
ЙоI кхийна нанас,
Царна тIетевжийла
КIантах йина дас.
Хьенан дуьхьа ехаш
Ю ткъа нохчийн нана?
Хьенан дуьхьа вехаш
Ву ткъа нохчийн да?

Цара кхиош беца
Нохчийн сийлахь доьзал,
Цара латтош еца
Нохчийн кхерчахь цIе.
Дахаро тилийна,
Ян йиш яц-кха доьза,
Нохчийн доьзал дийна
Мел бу, нохчийн цIе.

ХIокху стихотворенехь далош долу риторикин хаттарш чIагIдарш санна дека вайна: нана а, да а шен доьзал оьзда, ийманехь кхиорхьама дехаш ду. Иза церан коьрта декхар хилар билгалдоккху Ахматукаев Адама шен стихотворенехь. Иштта доьзалхошна тIехь ду ден-ненан доладар. Иштта оьздангаллин маьIница шорло стихотворенин чулацам .

Кхин цхьа мехала маьIна ду стихотворенехь билгалдолуш. Нохчийн къам латториг нохчийн оьзда доьзал хилар. Доьзал чIогIа мел бу, къам чIогIа хуьлу. Цундела, шен къоман ойлаеш волчу хIор нохчочо гIиллакх-оьздангаллин гурашкахь латто беза доьзал. Доьзалан тема поэтана Iаламат мехала ю. Оцу темина лерина дуккха а стихаш язйина поэто: «Дахаран илли», «Ас нана елхийна», «КIант, наний», «Сан гIенийн дастаза маьIна». Къаьстгана ала догIу «ЦIахь» цIе йолчу стихотворенех. Шатайпана исбаьхьаллин васташ карош, дуьйцу поэто ша генарчу махкара цIаверзар. Доьзалан шатайпа серло, ден-ненан къинхетам, нохчийн хIусаман Iаь-марзо хаалуш, дагах кхета оцу байтан могIанаш. Юьйцург Iаьнан буйса елахь а, синна гергарчу нехан йовхоно эшайо Iаламан шело. Коран бIаьрган тIехь шелонна хIитгинчу жIамарех тера, исбаьхьчу вастех юьйцина ю и стихотворени дуьхььара дуьйна чекхьялалц.

Со-м юа а вайн кху кетIа кхечи,
Лайла юьллуш когийн ларан тир...

Хинца учахь, мекхайоьлла эчиг
Елхош, ехьар ю горгалин йир.

НохчийнхIусаманIер-дахаранкега-мерсачубилгалонашалакхайоккху стихотворенин исбаьхьалла: «Корехь кирхьа меттахдоккхур нанас», «Йовхарш туху кеп хазор ю дас», ТIаккха: «НеI цIовзийна чилла юьтуш арахь» поэто некь чукхачийча, гергарчийн безаман мерзачу дажкар юкьаьбарчаво иза. ТIаккха хазахетаро юзу хIусам. Кьамеле волу да, генарчу гIалахь долчу кIентан дешарх хобттуш. Каде хьийза нана:

Нанас сихха чай, сискал, тIоберам
ОхьахIотгор,
Тодеш дас шен Iер...
РагIу кIелахь дорцах йоьлху буйса,
НеIарх леташ – декьа вайца Iийд, –
Яхлур гаран марзо, дIа ца дуьйшуш,
Арахь мукьам хаззалц боргIалин...

Иштта цIаверзар гутгаренна а дуьсу хIора адаман дахарехь, хIунда аьлча, хьо миччахь а хиларх, хьо цIа вобхуш, йовхо луш, хьомечу цIийнан корехь сатассалц дIа ца бовш богу, нанас латийна чиркх. И тайпа буйса кест-кеста кхаь хуьлий дуьхьалйогIу стагана, мел дукха хан яларх. Цо:

Некьаш оьхьу – вайн хIусаме догIу, –
Мерза луйстуш гIенийн хенагуо.

Доьзалан, бераллин темица йоьзна ю Даймехкан тема а. Цунна леринчу байташкахь поэто исбаьхьаллин кепехь толлу нохчийн кьоман чолхе, хала кхоллам. Масала, Ахматукаев Адаман цхьа стихотворени йоьшуш, дешархочун кхетамехь денло, халкь цIерадоккхуш, кьизачу цIерпошто малхбалехьа бина некь:

ГIаргIулийн назманийн мукьамехь
Некь хьоьшуш цIерпоштан чкьургаша,
Со ваьгна сайн лаьмнийн дукьа тIехь,
Нахаре сатесча ардаша.

Халкь цIерадаккхаран хала киртиг лайна, цIавирзина нохчо ца вуьту маьрша дайн хилла ардаш аха, иза керлачу бохамо – кьизачу тIемаша лоцу. Нохчийчохь хиллачу шина тIамехь вайн халкьо лайначу баланех, бохамех язйина Ахматукаев Адама.

Вайн мехкан Иаламан, гИллакхийн-гИуллакхийн хазалла юьйцучу
Адаман поэзин стигал кхолайо ТЕМАН ирчачу суьрташа:

Йоккха тоьпан кхаба
Юьрта йисте Иенаш,
Стешха дуйлу набарх
Берийн мерза гИенаш («Орца вогИучуьнга»)

Кху сан юьртан регIара
Герзийн кьора етта.
Нохчийчобнан дегIана
ТЕМАН лазар кхетта. («ТЕМАН лазар»)

Юха а Нохчийчоь, хьуна чохь тIом
Юха а хьалхачул эшна,
Буоберийн когашкахь Iаш ма ву со-м,
Делерчу орцанах тешна.. («Юха а тIом»)

ТIом муьлххачу кьоманна а, адамийн дахарна а уггаре хала бохам
бу, ирча ца хила йиш яц цуьнан лараш, чIагIдо поэто. Мел йоккхачу
Иалашоне кхачархьама тIом тIелаца мегар дац, боху цо. Цуьнан жамIаш
дукха кьиза ду:

Шех масалш а дохуш,
Хьехам бора цо –
ТЕМАН лорах йогIу
Кхане марзъечо.

Кхетамах ца оьра
Цунна яьлла «са»:
Нана йисна жоьра,
Декьалхилла да.

ТIом адамна Iаьткьина ца Iаш, дерриге Иаламна, массо садолчу
хIуманна Iаьткьина хилар бIаьрла гойтуш, суртхIоттадо авторо «Цициг»
це йолчу стихотворенехь. Амма тIом мел кьиза беллахь а, и мацца а дIа
а сецна, машаре дахар тулург хиларх дешархо тешаво «Ненан марахь»
це йолчу стихотворенехь хIоттийначо суьрто.

Яккхий-тоьпаш етташ,
Некъ бу берина.
Наб ма чоьга кхетта
Цхъана берана...

...Ненан марахь кхетта
Наб ма мерза кхетта.

Нохчийн къомана тIехIоьттинчу тIеман халачу киртигна лерина язйинчу стихел сов, ши поэма язйина Адама: «Къу берзан буйсанаш», «Хамталла». ХIетте а ойла кхоллало оцу бохаман исбаьхьаллин мах хадош, цуьнан жамIийн философин маIна деш, керла произведенеш Адама кхин а кхуллур ю аьлла.

Билгалдаккха деза, хIокху тIаьхьарчу I0-I5 шарахь Ахматукаев Адама шордина шен кхоллараллин жанрийн дозана. Стихаш язйарал сов, иза шен ницкъаш зуьйш ву прозехь а, гочдарехь а, литература талларехь а. Адаман гочдарш бахъанехь вайн дешархошна нохчийн маттахь евзина оьрсийн, балкхаройн, белорусийн, тIалмакхойн, кхечу къаьмнийн а яздархойн говзарш. Къаьсттина кхиаме нисделла цуьнан М.Ю. Лермонтовн «Мцыри» поэма гочйар.

Ша къаьсттина къамел дан хьакъ ду Ахматукаев Адама фольклоран исбаьхьалла толлуш бинчу балхах лаьцна. Цо хIоттийна нохчийн иллийн эпитетийн дошам. Иштта иза соавтор ву нохчийн-оьрсийн математикин терминийн дошаман а.

Кавказан яздархойн клубан нохчийн декъан куьйгалхо хиларе терра, беркате къахьоьгу Адама кхечу къаьмнийн яздархошца гергарлонаш туьйсуш, церан кхоллараллин меропрятешкахь дакъалоцуш. Оцу дерригено а гойту: Ахматукаев Адам нохчийн литературе, филологин Илмане а ларамза нисвелла цахилар.

60 шо кхачарца Адам даггара декъалвеш, ала лаьа: кхоллараллин керла-керлачу дозанашка вийла ницкъ луш, Дала дуккха а шерашкахь могуш-маьрша, ирсе вахавойла хьо, Адам!

Ахмадов Муса – халкъан яздархо

АХМАТУКАЕВ Адам

*Нохчийчу тIом беъча,
хьомсарчу нанас санна,
сан доъзална комаъриша Iуналла динчу
балхаройн зудчунна Юсупова Райина –
цо ца винчу кIентан даггарчу баркаллица*

Дахаран илли

Со нанас доIанна
айбинчу куъйгаш тIехь кхиъна,
Къонахийн кхача ас
дуъхъара сайн деца биъна.
Аганан мукъамехь
сан цIарах мел бина кхийлам
Новкъа со вIолучохь
сагIина сол хьалха бийлла.

«Декъала некъаш ду –
ворхIе а дех дисна некъаш,
Осала некъаш ду –
ден весет дохийна некъаш». –
Иштта ду нанас со
дахарна денвина илли,
Иштта ду суна дас
весетна дитина илли.

Цу иллин мукъамо
сан даг тIехь декъала муо бо,
Цу иллин мукъамехь
дахарца ас дина тоба.
Иза ша доIанна
айбинчу куъйгашка кхачахь,
Сан нанас хьаналбер
ас биъна къонахийн кхача.

1985–1988

Зуда йигар

Везахь а, хьегор ву,
йилбазех лар ца веш,
Таьжгенаш лелор йу,
цIархазман ларча йеш.
Некъаш а кегор ду –
Iадато хьехна дерш,
Кепаш а хIиттор йу –
хинкоьртехь лехна йерш.

Эххар, шун кетIара
замой дIахьаблхича,
Топийн къамкъаргашка
чаччамаш хьаблхича,
Нанас хьан захало
доккхур ду нахала –
Бергаза йуьгуш йу,
моьттур ду нахана.

1999

Ловзаргахь

Ма хелха а вер ву-кха со тховса,
Валахьара ца бохуьйтуш сайга.
Кхаь бу суна хьо йуха а йовзар,
Йа ас хьуна иза дIа ма гайта?

Наггахь гар а бендацаре хилла,
Ас хьан хиэро муха лайна-техьа:
Йа сан бIаьрса цунна бехке хилла?
Йа со Iехо ца хIоьттина-те хьо?

Вайн хелхарна айкхдуьйлуш ду ловзар,
Нахе шайна луьу маьIна дайта –
Суна-м кхаь бу хьо йуха а йовзар,
Лачкъаде ас хьох и йа дIагайта?

2006

Доxкойалар

Меллаша йолалуш, йол-йолуш, дАкъайлайели
Хорамийн кърдашка сецалуш йоцу цѐрпошта.
ТІаьххъара цІогІа а къаьхъа и озийна йели.
Ткъес тухуш санна, цо къастаран зил бин синошна.

Бераллехъ гиначу кинора сурт карладаьлла,
Суна и цѐрпошта йуха гин сийсара гІенах.
ХІумма а доцучу бахъанах бахъана даьлла,
Перронехъ вайшиъ бен доцуш, хъан бІаьрхиш ду Іенаш.

Аз дегош, боху ахъ: «Со-м хъуна хъакъ ма-ййу йаций,
Амалийн шогалла гІиллакхийн когаш кІел туьйсусш...
Хъох йоккхайер а со-м хъуна дІагайтина йаций...
Дог хъуна доьлххушехъ, бендацар гайтина йуй со-м...

Далла гуш ду хъуна къайллах ас шега хъо вехар,
Даггара со доxкойалар а дойла цо декъал...
Некъ дика хуьлда хъан.., хъо могаш воьрзийла цѐхъа...» –
ГІан хеди, цѐрпоштан цІогІанах горгали бекаш...

Тамехъ ду суна-м ахъ гІенах а дагахъдерг дастар.
Ас, цунах маьІна деш, дийр ду цхъа декъала дехар:
Вайга ладоьгІначу доьзалийн бІаьрг-ойла хъасттал
Догдика дехъа сан, самах а догдика дехъа.

2007

Сан бІаьвнаш

Со кхийна бІаьвнаш йу чухерцаш,
Орца доцуш кхача тІаьхъадисна.
Сан бІаьргаш чохъ суйнаш а ца дисна,
Уьш сан дисна да ваьхначу кертахъ.

«Со дІаваьлча, хуур шуна», – бохуш,
Къайле йара цо весетах кхуьйлуш.
Амма, берийн бІаьргех лазам къуьйлуш,
Са а дара Деле орца дохуш...

Да дIаваьлла, тхов тIебоьжчахьана,
Ас ма хала некъийн поппар хьешна.
Цара Iамий йуьхь-дуьхьал, тIаьхьашхий
Дуьйцучарна къастамаш бан хьанал.

«Со дIаваьлча, хуур шуна», – бохург
Декхадала доладелча дуьйна,
Харц дуьнено – сой, ас – изий зийна,
Цунна вела сан ма дог ца догIу.

2008

Цхьалла

Дош а лелла даьлла хIинца хьан,
Хьалха санна, дегI а дац каде хьан.
Когаш тIаьхьатекхош, меллаша
Хьо дIашерша, Iасанна тIетелаш.

Хьобца дуьне диьна нийсарой
ХIинца хьуна йуххе хьийзаш бац-кха.
Уьш къызачу кхиэлой, кхолламой
Къастийна йа баьхна хьуна нацкъар.

Кху дуьненах чекхваьлলেখь а хьо,
Дала бина бехаза къинхетам,
Хьан берел а тIаьхьа кхиьна чкъор
Хьан хенара дац, хьан дагах кхета.

Хьуна генахула лела уьш,
Хьо тIевеьча, йуху церан пхьобха.
Амма дац и хьо дукха а луйш-м,
Къамел хаза лаар ду ахь лобхург.

Амма йара зама а хьан кхин:
Синкъерамаш сахуьланга буьйлуш,
Ловзаршкахь а каде хьийзош дин,
Мехкарий а – хьо гIенаш чу вуьйлуш.

ВорхI йуьртахь а хьаша вара хьо,
Къонахашлахь – тхьамдалла хаош а.
КIарглуш, генадаьлла хийла дов
Добьзуш дара, йуккъе деьча дош хьан...

Дерриге а тІаьхъадиси и,
 Бисна боцуш цхъа а дагахъбаллам.
 МостагІ хилла, дуьхъалдели кхин –
 Шийла, къора, гІора доцу цхъалла.

2008

Цхъа нах

Хъастайелла, туьйра
 Локкхуш, хъуна йуххе
 Датарйелла уьйраш
 Йилбаз нехан хІух йу.

Хъуна «хІаь» йа «хІан-хІа»
 Хьохуш а и нах бу.
 Варий, оццу наха
 Оьцур бу хьох мах а.

Кхечу лерехъ туьйра
 Долош, уьш а тІаккха
 Ховшур кхана Іуьйрре
 Керла тевна даккха.

2008

Вайн гІиллакх

Кхузахъ-м, хъаха, ненан мотт а буйьцу –
 Буйьцу, хъаха, дуй къера ца хиллал-м.
 Сийлахъниг а маьтгаздохкхуш дуйьцуш,
 Ган а, лан а вайна доьгІна хилла.

Кхузахъ леларг кхин гІиллакх ма деца,
 Аьрха долуш хъан хотІана Іама:
 Дастам йоккхуш йоккху ворхІе ден це,
 Хъарам йуьйцу ворхІе а хъан нана.

Цу гІиллакхна къен ма буй хъан мотт а –
 Оцу меттан охІла хьо велахъ а.
 Амма сих ма луо йуьхъІаьржа хІотта,
 Ихъ-бехкана цуо мел Іаткъам бахъ а.

Цул а, церан цлокала а валий –
Хиларх и хьайн бехкамашна хьарам –
Хьайн са дассош йуьхьлаьржонан балех,
ОьгIазалла йаккхяхьа цкъа ара.

Нагахь хьайна резавоцург валахь,
Бага йуззий дов дIахьеде цуьнга.
Хьан маттера даьлла цхьа а гIалат
Туьдур долуш йац-кха цуьнан «туьнталг».

Амма хIума дац ахь цуьнан къахьдан,
Ахь а цIанде са йуьхьлаьржа хIотгарх.
Вайна цунах Iаткъамаш хилахь а,
И доцург а лаза ду вайн шортта.

Кьоман дуьхьа и лазамийн шорто
Декъалиан, вай дина сийлахь нигат
Кьобалдина, вайна йуххе хIотта
ВогIучуьнца лелор ду вай гIиллакх.

2008

Кхачалуш йу

Йеха йоьлхуш, къила йахча санна,
Йочана хьан тхов тIебожо хьаьхна.
Нехан бер – хьан цхьалла йиэкъа – цIарна
Буйса йаккха догIур дара, дехча.

Ладарх йуьзна, тIехьоьхур йу пхьегIа,
СагIин кад а хьуна чукховдор бу.
Амма гIайгIа – кху тхов кIелахь йехарг –
Цу хьан кийрахь дIахьулейелла кьорра.

Маржа! Хьо а, цуьнан лорах йахна,
Кхачалуш йу, кIожам санна, хебаш...
Харц дуьненах Iехавелла, вахна
КIант а хир ву-кх цхьанхьа аьхна лелаш.

2010

Йуха а денлур ву

Кисанахь ловзучу шайнаша
Кхетамна ваьккхича гена хьуо,
Гехалуш самахчу гИенашна,
Хьовзор бу ахь керла хенагуо.

«Нийсачу» нахерчу бустамехь
Духар а далийна лартГе, ахь
Хьайн берийн хенара нускалан
Цхьа тайпа доккхур ду цартГе а.

Кхаь белла, балха дIахIоьттина,
Болар а, кьамел а тодина,
Лелар ву, кепа чу воьттина,
Хьаналчу дегнашна муо бина.

Дозанал ара а баьккхина,
Ценошна пеннал бух буттур бу,
Хьийзош хьайн куьйга
кIел баьккинарш,
Хьаькамна муьтIахь чухIуттур ву.

Цунна тIе ламазаш дерзадеш –
Цул деза ца гойтуш хIумма а –
Цу Iамалх дахаран терза деш,
Дуьтур ду дуьненан суннаташ.

Цу «декьалхиларо» хьаьсттинчохь
Дахаро хьо йуьстахкхоьссича,
Йуха а денлур ву – хIумма а
Йоцучу хIуманийн умматехь.

Йилбазийн бIо

ГIиллакхийн хоршара кьаьхкина,
Нахала бевлла цхьа бехкамаш
Эвхьаза суна тIе керча.
Цара, ца кхеташ сан кхетамах,
Шеца, цхьа деккьа догьэтIар бен,
Ларйоцу некь бо сан кертахь.

ГIовгIанаш уьду цу некьаца.
Цаьрга ладобгIуш, са деха сан,
Ченан дохк йижаре хьаьгна.
БIарлагIех сибат ца хIотталуш,
БIаьрса а – гIиртина, хIоьттина –
ГIеллуш ду, ченаша аьгна.

Цуьнан кьа дахна хир кьила сан –
Лерса ду хьалхачул ира сан,
ТIех лайна гIовгIанийн гIовгIа.
Цара цхьа кхайкхамаш кхайкхабо:
ДоттагIех тешаме айкхаш бо,
Вежарех – дуй биьна довхой.

МостагIца гIиллакхаш леладеш,
Кьуца а гIиллакхаш леладеш,
Йилбазийн бIо бу-те стамлуш?
Ца лууш царех дIатарвала,
Нигат деш суо-сайх а ларвала,
Халбата хаа сакIамлуш,

Ас, оцу гIиллакхех кьаьхкина,
Бух-кIорга каш сайна аьхкича,
Суо оцу буха дIатилча,
ТIаккха а хоьттур ду беламе:
«Дахар, хьан бакь мичахь лела-те,
Дууш дерг харц дуьне хилча?»»

2008

ЦIаверзар

Ма, кху агIор схьахьажарх а ларлуш,
2009 Генахула вийлинера тIех со.
ХIинца ас хьан кетIа йеьна лар а
Когийн айраш дIаго хьегIачех йу.

Хьайнна бисна тIаьхьабисна бала,
Хьаша ву хьо дайх йисинчу кертахь.
Гена-генахь ахь йитинчу гIала
Хьан ойланийн тулге йухакерча...

Хьох белахь а, махьарх боцу доьзалш
 Дјасабаьржи, хедош хьобца уьйраш.
 Кхачадели хьан дуьнненан дезарш,
 Цъа а воцуш йеька хьобца пхьуйре.

Цул беа хьан хорам байбан,
 Къора чох сама а йоккхуш,
 – Бер хьалакхиина вайн, стаг, –
 Аьр хьобга, йоI хьалхайоккхуш.

Цехьаверзар нисдаларна гийла,
 Наха хьуна жолам хьежадахь а,
 Хьобга сагIин салам кховдиний бен,
 Сайн чуверзар хеташ вац-кха цахь со.

2012

Ткъа, кху агIор
 схьахьажарх а ларлуш,
 Генахула вийлинехь а тIех со,
 ХIинца ас хьан кетIа йеьна лар а
 Делан дуьхьа шайтIа къардинчех йу.

2010

Йевзарий-техьа?

Ден Малалин,
 ненан Апатун,
 йишин Дугин безамна

Церпошта казахийн арахь
 Лаьхьанах дIакъайлайолуш,
 Вокзалан майданахь тIараш
 Тухур ду, хелхарш дIадолош...

Кхаь бекъа – дийна цIаварах –
 ХIоттийна ловзар дIадаьлча,
 Буйса а йитина арахь,
 ЙоI-наний схьачохьхайаьлча,

ЙоI хьуна йевзарий-техьа? –
 Беснеш тIе бIаьрхиш а Iенаш,
 Лаьтга и семачу эхьо
 Сецор йу букъ тIехьа ненан.

Дакъаза йала хьо, херо!..
 Доьзало хийрачу арахь
 Кхойтга шо доккхуш, ахь гIело
 Лайнера набахтин кIарахь.

ХIун дара къедан?

Хьан гIайгIа-балина хиэбаш,
 Кху эшна доьдучу дагуо
 ХIун дара, дуьне, хьан къиэдан,
 Йиш хилча хьо йухамагуо?

Кхин а цкъа, хьан дика-вуонаш
 Тешийна кхийламех ненан,
 Лардина вайн гергарлуонаш,
 Дуьхьала гIонварий дена!

10.02.2015

Хенагуо

Буйса йулу. Гуьйре
 Малхо гIаттайо...
 Тешамзачу уьйрех
 Иттавелла со.

Цара хьехна хьесап,
 Буйда ваьшта хьош,
 Лардинера, иэсан
 Васхала хаош.

Гулделлера тIаьхьа,
 Семма дулуш лерг,
 Са а кхуьуш тIаьхьа,
 Къаьхьа лайна дерг:

БIаьсте – йогIу тIома,
 Аьхка – кхехка хье,
 Гуьйре – йелха йолий,
 Йоьду Iаьнна кIел.

Буйсанах де хуттуш,
Шерийн урчакхуо
Сан буоларах гуттар
Буора хенагуо.

Баьхьа санна баьста –
Хьежа сонара –
Висча дуьйна, кьаьстарг
Дац сан хьомара.

Амма ду и, дуожа
Герзо туьйсус пал,
Шун хьовзийна, кхожах
Да ца хьобгу хьал.

Буйса йуоларх, малхо
Туьйре гаттайер...
Айкх ца волий хьалха –
Некь а гал ца баьр.

31.03.2017

ГаргIулеш, йогIий, дIайоьлху
Шайн синош кIелхьарадаха...
Даймохк, со хьан кьина... хIан-хIа,
Товр а ма дарий вай доьлхуш?!

Къуша хьо кьовсаме буьллуш,
Дерринарш ду кхожан дакьош:

Эшначун лар йоблу акха,
Тобллачо куй коьрта туьллу.

Дуьненахь бакьуо цатуолар
Довзарна, со а варий-ца,

Даймохк, хьан маршуонах дийцар
Сайгара дийца – догмбла.

Шайна ца тайна и хьесап
Йилбазийн маттара хеттарш,
Баьгна, дIакхачалуш лаьтта,
Чим боцуш – иэсана иэца.

Даймохк, хьох дош-деза кхайкхам
Шайн синойн мехаца озьна,
Гевттина, дIабахна озьда
КIентий ма кхоьмаза бай-кха!

Цара хьан чов карлайохуш,
Ас а, хьан пхьоьхане ваьлла,
ГIайгIа йо, баььстенга йаьлла
ГIаргIулийн ковра цIайогIуш.

12.10.2018–17.03.2019

Дега

«Шабьш мича кхаьчна ца хууш,
Хир бара, денбелча, белларш».
КIордайо дахаран кьелла,
Йеькха и йиллина йууш.

Вайн цIа а керла ду. Керт а
ЦIинийелла, тIамах дIацIанлуш.
Хьешаца докьку шун хьанлуш,
Бохбелла хьу лайна кхерч а.

Урамийн цIераш а – керла:
Хьенехан цIарах, Минехан...
Царалахь хьайниг ма леха,
Хьан цIе ас кхоже ца йелла!

30.12.2018

XX-чу бешеран литературера

ЯСАЕВ Мовла

ЯХЪ

Ширделла тха хуйцуш, блястенан юьххьехъ кенах долу цюькьалом санна, бешерашкахъ лелийна тишделла духар хуйцуш, дегалуш дара цу хенахъ Кавказан лаьмнаш. Блястенан аренаш сенъелла йогуш яра хлетяхъ.

Орган йисттехъ гуьллучу тхан жимачу юьртахъ колхоз йилла йолийначу шарахъ дара иза.

Геметгахюьттина, зудаялоза а волуш, жима стаг вара Iабдулла. Нехачул тIех хIумма а дацара цуьнан: дегIана куьцехъ ву ала а, я басна цIена ву ала а. Мелхо а, юьхъ тIехъ векъна хиларна, нийсархошна юкъяхъ дегIана эгIаза хеташ вара иза. Делахъ а, хъанал болх барца, хазачу гIиллакхца, оздангаллийца нахана ша везийта хаъара цунна. «Балха тIехъ мало еш вац, тIах-аьлла кIант ву, гIуллакхний, гIиллакхний тIера ву», – олий, йоккхура цуьнан цIе юьртахоша. Шегяхъ юьртахойн безам болуш а, юьртахой безаш а вара Iабдулла. Ша комсомолец а, эвларчу комсомольски ячейкин секретарь а вара Iабдулла.

Тхан юьртарчу ахархойн цхьалха бахамаш колхозе берзочу шарахъ ,уггар хьалха ша колхозе дIа а язвелла, нахана юккъехъ кхетаман болх бира цо, тIаьххъара бахам колхозе берззалц.

Хлетяхъ хIара, кхуьнан накъостий-комсомольцаш а, кегирхойх кхетаме дакъа а, хъацарна пIелг а хюьккхуш, адаманна юккъехъ кхетаман белхаш беш хвийзачу муьрехъ, дагахъ а доцуш, цIаьххъана цхьа хабар а кхаьчна, цунах боккха кхаь хилла вара Iабдулла: дукха хенахъ дуьйна хIара тIеххийзаш йоI яра, кху эвлан йистехъ ехаш, и яло ойла йолуш вара кIант. Кху тIаьххъарчу заманчохъ, Сепиятан шеца йолу ойла чIогIа кхоьлина гуш, дIахюьттича, цо бакъдерг а ца дуьйцуш, ткъа тIедожжийна цуьнга хан йилла ала даго а ца вуьтуш, хьал дара Iабдулলেখъ.

Хан йилла шена цуьнга ала кхунна цалааран а шен бахъана дара. ЙоIана яхъ дIаяла башха там ца хетта куц дара кхунна. Амма цкъацкъа, лело ца йогуш, эрна хеталора и Iабдуллина.

Ткъа, хила йогурий-техъа и яхъ, шен хьуьнарций, ницкъаций эkkхийна борз а лацаяла тамехъ хеталучу жимачу стеган, маргIалан гIад санна кхиьна йогучу ховчачу йоIаца?

Цуьнан а шен цхьа бахьана дара: мехкаришна хийисте воьдуш верг, дукха хьолахь, кечийнчу говрахь а воьдура хIетахь. Гона хаьхкича, маситгаза хьалхаяьлла яра Iабдуллас лело колхозан говр. Тоелла еанчу цхьана суьйранна, тракторни бригадера вогIучуьра, оцу говрахь хийисте нисвелла иза. Мехкарий хитIе оьху шовда эвлан лакха йистехь, юьртал арахьа дара. Оцу сарахь шовданан коьрте гулбелла дукха нах бара, цхьаберш говрашкахь а болуш. Дуккха а мехкарий а бара, кегийчу нехан хазачу кьамелашка ладоьгIуш, йоккхачу тобанца лаьтташ, кIудалш юьзний, юзазий. Хьаннийн хотешкахь хеза бIаьстенан олхазарийн эшарш санна, тайп-тайпанчу аьзнашца хабарш дуьйцуш уьш лаьттачу хенахь, цIаьххьана кьамелаш севцира адамиин, чекхдовлазачу дешнаш тIехь. Массо а, ша-ша лаьттачохь, бIогIамаш санна, биснера хIорш, цхьана агIор дIахьаьвссинчохь. БIаьрго схьа ма-лоццу гуш шера аре яра. Оцу арахула, кху юьрта богIучу новкъа, схьайогIуш цхьа йоккха гIовгIа яра. Цу гIовгIанна юккьехь кьаьсттана хезаш зудчо хьобкхучу маьхаран дуткъа аз деттара. Некьахула схьа тIебохьуш, йилбазмох санна стигала оьхуш, ченан кIур а бара.

И хIун ду ца хууш, цецбевлла, хьуьйсусх лаьттара кегирхой а, мехкарий а. Царах цхьамма-м элира:

– Суна хетарехь, зуда ядийна богIуш нах бу-кх уьш.

Уллехьа кхача йоьлча, оцу гIовгIанца йогIуш ерг тачанка хилар хиира, йоьжна ши говр а йолуш. Амма тачанкина хьалха хиьна гуш стаг а вацара.

Зуда муха ялайо, тачанкина хьалха хиьна стаг а воцуш? – элира кхечо. Хьо бакълоь – элира кхоалгIачо, – говраш кьаьхкина йогIучух тера ду, тачанки тIехь кхераелла, йоьхна, мохь хьобкху зуда йоцург, кхин адам доцу таро ю .

Дарцо ядийна кондар санна, йохьуш яра тачанка кьаьхкинчу говраша. Уьш дукха чехка йовдарна, тачанка айаелла, хIаваэxI йохьуш санна яра, цу тIера схьа кьаьсттана хезаш, шийла мохь хьобкхуш, дерриге а дуьнене шена орца доьхучу зудчун аз дара.

– Говраш совцо хьовса дезара вай.

– Муха?

– Дерриш дуьхьал а девлла, некъа дIахIитта деза. Ткъа говраш тIекхочучу хенахь, куйнаш, куьйгаш лестош, маьхьарий а детташ, вешан хирг деш, уьш совцо хьовсур ду-кх.

– И дан мегар дац, – элира кхечо. – Иштта дуьхьалдевлча, вайх пе тоьхна, говраш цIаьххьана нацкъар хьовза герга ду, тIаккха, тачанка, хаьрцина, тIекIелкхетар ю, ткъа цу тIера зуда, дуьйцийла йоццуш, хIаллакьхир ю. Вай, шина декъе а декъаделла, некъан бохалла дехьий-

сехый дІахІтта деза, ткъа ваьшна юккъе нислушшехь, цхъабосса тІедетаделла, говрийн архаш схъалаца хъовса деза. Нагахь аьтто хилла, говран кхес лаца каяьлларг, кхоссавелла цунна тІе а хиьна, тІаккха уьш совцо гІорта веза.

Кхеран цхъабарт хиларе ца хьуьйсуре къаьхкина йогІу говраш. Ласточо куй лестош, тухучо мохь тухуш, йолчу тІе а марсаяхар бен, кхин кхаьргара гІо доцуш, махо йовдийча санна, тІехлилхира говраш, Іадийча санна, кІайеллачу зудчун шийлачу маьхъаран аз а эцна.

Говрийн дуьрстане я архашка кхача безам болуш дара Іабдуллас, шен маса говр, тачанкина йоьжначу говрашна юххе а тІеІош, цаьрца нисъеш, дІахахкар. Амма, бІаьргех туьйсучу суйнаший, лерехь локкхучу механ шакарой оцу сохьтехь хаа-м хаййтира цунна, нагахь архаш хила ма-еззара шен карахь хилча а, сел хьераевлла йогІу къаьхкина говрашший, цаьрца тасаелла йогІу шен говррий цхъабосса совцо шен ницкъ кхочург цахилар. И хиьначул тІаьхьа, хІун дича хІун хир дара-техьа бохуш, кхин еха ойланаш ца йира Іабдуллас. Ян а яцара ойланаш ян хан. Тачанка юьрта чу кхочуш лаьттара. Эвлан юккъехь, урам-новкъахь, хаддаза хуьлура ловзуш долчу берийн яккхий тобанаш. Шеко яцара, цу кепара и говраш юьрта чу лилхича, хийла нана сингаттамна йоьлхург хиларан.

Шегахьа агІор тачанкина йоьжна йолчу говрана лерга юххе юьхьиг а тІийна, тапчин лаг уьйзира Іабдуллас. Мозий лелхо санна, корта а ластийна, чов хиллачу говран болар дуьйхира.

Цаюьсу чов хиллачу говре кхин гена дІа ца дахьаделира и шен аьрха болар. Жим-жимма гІеллуш, тІаьххьара а юьйжира иза, юьртан хьалхарчу куьпах чуйоьллачохь. Важа говр а лаьттара, цу охьайоьжначу говраца тачанка дІатекхо гІертарх гІуллакх а ца хилла, ца яьллачу денна, саца а сецна, цецъяьлла, хиллачух ца кхеташ, мерах шок а етташ.

Беречун лаамаш дика бовзий, цаьрга ладегІий Іемина Іабдуллин гила хала ца сецира, шена тІерачу беречун дагарахиьначул тІаьхьа.

Оцу сохьта дукха адамаш гулделира цига. Тачанка а, цунах йоьжна хилла йисина говр а наха дІайигира. Баккхийчу зударша шайн комаьрша кьинхетам бина, кегийчу зударша каде куьг тоьхна, цІа йигира тачанки тІехь хилла йоІ.

Ца веана, говр дІаІалашийна, цхъаьнгге а хІума а ца олуш, охьавижира Іабдулла оцу суьйранна. Кхунна ца хаьара, ша говр ер наха муха лорур ду. Цара и харцахьа тидарх чІогІа вогура хІара. ТІаккха, дас шега аьндерг ца хууш, дикка сингаттаме а вара.

Іабдуллин дена, Дудина, кхана, делкъал тІаьхьа, хиира эвлахь хилларг. И Халипата дийцира цунна ма-дарра, Іабдуллина совІатна ялийна ша аьлла, гоьзанах дІатесна кечийна говр а йитина, кІант волчу дена

баркалла а аблла, Халипат ца яхара. Амма Дуда цу тайпанчу гІуллакхаш тІехь ледара къонах вацара. Дика кхуъуш дара цуънан хъекъал хІуманах, цундела цо шен кІанте элира: «Цъхъаь ен а йийча, важа вайна совгІатна а елча, царна доккха зиэн ду иза. Йийнарг денлур яц, цунах царна хилларг зиэн ца ларало, цул инзарениг сацорхъама и дина хиларна. ДІа а йигий, хІара церан говр дІало. Со-м, йийнарг токхуш вайна башха ницкъ ца хилча а, тоуьйтур долуш дера ву.

Дас шега ма-аллара, Іабдуллас, говр дІа а йигна, дІаелира. ЙоьІан хъал а хаьттина, даггара чІогІа шега чукхойкхуш хиллашехь, чу ца воьдуш, вухавирзира иза, ша цахъ сиха волу кеп а хІоттийна.

ХалипатагІар дика ца кхуьура шайн совгІат духатохаран бахъанин кІоргенах. Цундела, Халипата хабар дайтинера: «Хьо резакхиволчу совгІатан цІе тоха», – аблла. Іабдуллас совгІатан цІе ца яьккхича, цунна йоІ езий-техъа шайна мотгар а хазийра, Іабдулла хъалххе дуйна Сепиятана тІехъийзаш хилар хууш болчу ХалипатагІара.

Сакъера хьошалгІа яханчуьра ца йогІуш, говраш къаьхкина, хъалхара доьнчик охъа а воьжна, тачанкано ядийначохъ хІаллакхуьлчуьра Іабдуллас кІелхъараяьккхинарг Сепият хилла.

И Сепият яра и, кхуьнга йогІур ю ша бохуш, масех шарахъ Іабдулла тІаьхъа а вазийна, кху тІаьххъарчу хенахъ, гуьйренан малх санна, кхуьнца кхоьлина йогІуш хилларг.

Ткъа хІинца, «хьо соьга ян еза, хан йилла а еза», – аблла, тІедожош ша дІааблча, «декхар дІадоьхуш-м хирг хир вац хІара», – бохург оцу йоІана дагатасарна кхоьрура Іабдулла. И йоІ хІаллакхуьлчуьра кІелхъараяьккхинарг ша вацахъара, хецца цуьнца шен хиндолу къамел а хІинца дехкаделла вара хІара, шен хьокъехъ харц ойла цу йоьІан даг тІе ярах вогуш.

Ткъа хІинца, масех шарахъ тІехъийзинчул тІаьхъа, юхуш-толуш, кхеран юкъаметтиг хийлазза хийцаеллачул тІаьхъа, кхуьнан дагара хууш санна, кхаьчна хабар дара: «Хьуо резавелахъ, йоІ дІайига», – аблла.

Ишттачу хабарх чІогІа сакъераделла, боккха кхаь хилла вара Іабдулла оцу деношкахъ.

Амма, шен воккхавеш, сакъералуш хиларах мелла а чам байна вара и, «хьо резавелахъ, йоІ дІайига», – Сепиятан бертахъ ду-дац ца хууш.

– «... Суна хІун хаьа, йоІ реза ю-яц. Суна и яло лаарх тобий, и ша резаяцахъ? Цкъа хъалха и ган а гина, цуьнга шега хатта деза. Цуьнга шегара хаа деза цуьнан дагахъ дерг...», – ойланаш керчара къоначу коьртехъ. Оцу ойланаша лобхучу некъашца Сепият ган а, цуьнца къамел дан а, цунах дагавала а гІиртира иза. Амма, Іабдулла ца кхетачу цъхана доккхачу бахъанина Сепият чІогІа чукъовлаеллера, ур-атталла

кхайкхича, хийисте а ца йогIуш, лулахойн чу а ца йогIуш. Цундела цуьнца шеца къамел а ца хилира. Сепиятан несаца къамелдар ца хилира. Сепиятан несаца къамел деара. И кхуьнга кхаьчна хабар Сепият реза а йолуш хилар чIагIдира несо. Амма Сепияте шега вистхила аьтто бар Iабдуллас дехча, йоI чIогIа могуш йоцуш Iуьллуш ю, аьлла, бахьана хIоттийна, беказло-м хьовзийра цо.

Муьлххачу кепара а ша йоI ган гIертарх гIуллакх ца хилира Iабдуллин.

Хазачу гIиллакхца, оьздангаллийца, балха тIехь мало йоцуш кхиьна бара йоI йолчу ненан къона доьзал. ХIара ши бер – Эдилсолтий, Сепияттий – сов жима долуш кхелхинера кхеран да. Амма, цхьана а дегIе шен берех бай ца олуьйтуш, чекхьелира хьуьнаре нана. ТIах-аьлла, мало йоцуш стаг яра Халипат. Цундела цу бертахьчу, декьалчу доьзалх хьобгуш бара юьртахой. Цу ялхитта шарахь цхьаьнгге а «жеро» ца аладелира йисна Iачу Халипатах. Муьлххачо а, дог резахуьлий, къонахчул толайора Халипат. Цхьанна а корта ца бетташ, шех бала ца беш, милла а хьеггал гIиллакхе а, гIуллакхе а кхиййра цо шен доьзал.

Беркате нана ша а яра шен ховхачу доьзалх сакьералуш, йоккхаш. Дерриге а дуьне шайн дуьхьа лаятта моьттуш, оцул дуьнено бIаьрг хьобстуш бара уьш. Нагахь цхьана сингаттамна хьо чIогIа гIайгIане воьжначу хенахь, оцу доьзалх цхьаь хьуна гича, цуьнца хьо кIеззиг къамеле ваьлча, цхьа вон гIан-набарш гуш Iуьллучуьра самаваьлча санна, хьайгарчу гIайгIанех паргIатволура хьо, цуьнан сакьералуш хилар ша-шаха хьобга а доьрзий.

Кхарах стаг цкъа а къанлур вац аьлла, чIагIо йийр яра, хIетахь уьш гинчо.

Халипатан кIанта Эдилсолтас хIетта зуда ялийнера. Сепият, маре гIурриг хуьлуш, кхиьнера. Цуьнца хазалла къовса йоI ца хеталора эвлахь. И хазалла къагош, дечу гIуллакхна каде а яра йоI.

Цхьа доттагI вара Эдилсолтин шайн юьртахь, Ахььяд цIе а йолуш, хIорш санна, дуьненах сакьералуш а волуш. ДегIана куьцехь, басна а товш а, дашна говза а вара Ахььяд. Цул хаза хелхаволуш кIант ца хеталора эвлахь. Ахььяд воцу ловзар, синкьерам, йочане де санна, кхоблана хеталора. Леррина и къаго вича санна, товш хуьлура и ловзаргахь. Ахььяд воцчу ловзаран башха чам ца кхетара кегийрхойн вовшакхетарх марзо эца Iеминчу баккхийчу нахана.

Делахь а юьртахойн шовкъ йоцург а доллура цунах. Кхиберш санна, юьззина бакьо йолуш могIара колхозник ша воллушехь, къинхьегамна пе бетташ вара Ахььяд.

Кхо-диъ шо кхаъчна долчу беран санна, ховха дара къахъега ца Јеминчу Ахъьядан куйгаш.

Бѡаѡта аренаш тѡехъ белхаш беш, я хыйкъина кхийна колхозан јлташ гурахъ чудерзош, сихбелла, хъацарна пѡелг хъоькхуш, юьртара кегиьрхой тѡах-аьлла хийзачу хенахъ, даьтта хъаькхна стеран маѡаш санна, къагайой эткаш а юхий, эвлан юккъехула лелаш хуьлура Ахъьяд, оцу эткашна тѡера ченаш сих-сиха дѡайохуш, кисана диллина Јаьржа бархат а долуш, хъацаран кѡуралахъ балхана хыйзачу шен нийсархойх, дагахъ, цавашарца къайлах бѡаьрг а бетташ.

Колхозан юкъярчу балхах ша къехкаш хиларна, юьртахойн шех безам бовш лаьтташ хилар хаалой, цаваьллачу денна балха араваьлча а, уггар тѡаьхъарчу моѡарехъ хуьлура Ахъьяд. Нийсархойн моѡаре дѡа а хѡьттина, кхечара санна, болх ца беш, хабар дуьйцуш, де дойура цо.

Гуттар а, хѡа дохарна кхоьруш санна, лерина лелаш хиларна, нийсархошлахъ шашаха тиллаелла цѡе яра цуьнан «Заббари» аьлла. «Ахъьяд» ала оьшуш а дацара, важа цѡе јаккхича, и дикахо а вевзара юьртахъ.

Хѡетте а, цуьнца долчу доттаѡаллин юкъяметтиг шегахула хадо ца лууш, и дѡакхоьхуш вара Эдилсолта.

Эдилсолтас зудаялаяле дуьйна а доттаѡалла доѡуш вара и шиь. Синкъерамехъ а, ловзаргахъ а, мехкаршна хийисте воьдуш а, хъошалѡа јханчу јѡѡана тѡаьхъа воьдуш а, даима цхъаьна хуьлура ши доттаѡ. Юьртахошна хууш яра цаьршиннан доттаѡаллин уьйр.

Эдилсолтас јлийна зуда а, диккачу декъехъ, хѡокху Ахъьядан шерачу хабарой, говзачу дашой хаздинчу захалонан беркат дара. Цундела хила герга дара несана иза къаьсттана дукхавезар, цхъаболчу марзошлахъ уггар хьомсара хетавалар а.

Зудаялийначул тѡаьхъа Эдилсолтин синкъерамашка лаьттина ојла керлачу колхозан балха тѡе јирзинера. Цуьнан синкъерамашкара ојла чурзаро цуьрриг хера ца јаккхира кхуьнан а, Ахъьядан а юкъяметтиг.

Балхана мукъа јѡлу хан (и Ахъьядан дуккха а яра) даима Эдилсолтаѡаьргахъ јоккхуш хуьлура Ахъьяд. Несана чѡѡѡа хазаетара, Ахъьяд шайга веача. Дерриг марвешин там-товраш лѡьхуш, нисдеш а хуьлура иза, цо шайгахъ боккхучу муьрехъ.

Иштта долу и несан хаза гѡиллакхаш делахъ а, я и саннарг кхин делахъ а, цхъа гушбоцу ницкъ бара Ахъьяд, коча муш а тесна ийзош санна, кху хѡусаме хыйзош берг, кхунна шена а меггарг бовза а ца бевзаш. Дукха хъолахъ, олуш ма-хиллара, вуьжуш туьллу куй а кхузахъ бара цуьнан. Эдилсолта цѡахъ хилар-цахилар башха а дацара. Дийнан делккъехъ а воѡѡий схъакхочура и, шен эткаш а къагайой, моза тѡехиьна а бедарна

хьобкх ярна кхоьруш, вула а лой. Ловзарга а, синкьераме а нагахь бен ца вьодуш, вухакхета ваьллера Ахьяд, доттагIчо зудаялийчахьана, берриг синкьерам кху хIусаме а бирзина.

Керлачу колхозан сихачу балха тIера ца вьорзийла кIезиг нислуш, масех де-буьйса арахь доккхуш меттиг хуьлура Эдилсолтин. Цу тайпана денош шена даьккича, Ахььяде, керт-кехь ледарло ца хилийта, буьйса йоккхуш Iе олий, кхунна тIе а дуьллий, вьодура Эдилсолта.

Сепиятий, несой льоккхучу эшаршна тIаьхьа Ахььяда дечиг-пондар а балош, хазйора кхара шашь цхьаьнайоккхуш йолу и мерза хан. Шашь иштта цхьаьнайоккхуш йолу и хаза хан дуьненан хазаллий, марзой ян а йоцуш, дуьненан исбаьхьалла ерриг оцу беа пена юкъя йирзича санна.

Суьйренца мехкаршна хийисте эхарх а, синкьерамашка лестарх а Ахьяд вухакхетта хаалуш, цунах хаьал цатам хилла бара юьртара цхьаболу мехкарий. Амма, Сепият башха гIайгIане а яцара, царна и бохам баларх, шен дагна там хилчахьана. Кху бабин тхов кIел шашь цхьаьна йоккхуш йолу и мерза зама дукха еза хеташ яра Сепият. И шен, хетарехь, хаалуш долу ирс, мичча меха хиларх, хьаьнцца а кьийса дагахь яра Сепият.

Цкъя, цхьана суьйранна, Ахьяд новкъя а ваьккхина, шашьшиь чуйирзича, Сепията шен несе элира:

– Дукха мах лур бара-кх ас, хIинца и Ахьяд вайн Эдилсолтин доттагI ца хилийта. Ма совнаха доттагIалла ду-кх иза, ца хилча а мегар долу.

Марйишас аьллачо цхьа вон ягийначу несо, инзаре чIогIа цецьяьлла, ша деш долу гIуллакх охьатесна, цунна улле охьа а хиьна, леррина цуьнан бIаьбра а хьаьжна, шена хеттарг бакь ду-дац хаа санна, хаьттира.

– И бохург хIун ду хьан, ва йоI?

– И дера ду, сой, Ахьяддий вовшашка безам болуш, вовшийн дезаделла ду, бохург. Кхийтин хьо хIинца?

– Ахь баккьялла а дуьйцу я забар йо? Хьо кхетамчохь мукьяне юй, ва йоI?

– Со я и – цхьаь даларо бен, тхойшиннан уьйр-марзо йохо бахьана дац суна схьагуш. И ду-кх хьуна, сан вешин зуда, баккьялла а долу сан бакьдерг.

– Вай, со яла елла, делаI! Ткъя и муха тарлур ду иштта! Ерриге а юьртана хууш ма ду хьан вешиний, цунний юккьера дотагIалла. Хьайн ваша айхьа мел юьхьIаьржахIоттаво ца хаьа хьуна? И муха тарлур ду?.. – ДIаялахьа дIа! ДоттагIалла-м, гергарлоно чIагIдар бен, херадоккхур дацара. Коьртаниг: тхойша, вовшахдаьлча мегар доцуш, вовшийн дагадобхна хилар ду-кх

– Ткъа и маца дуьйна ду шун цу тIе даьлла? И чоIа тамехь доцуш гIуллакх ду. Ой, хьо хIун деш Iара, эцца даьлла, и лечкъош? Сацо ма веза и вайга лестачуьра. ТIаккха а... хIара гIуллакх дIахайтаза дер дац хьан вешига...

– Хьайн бага хьайгахь кхаьбчяхьана, хьобгара оьшуш кхин хIума дац, – элира марйишас несе, – кхидIа дерг дерриге а ша дIанислуш ду. Айса лелориг ца хаа со башха жима яц хIинца.

КIоргга шен даге ладобгIча, Ахьядана а карийнера доттагIаллин декхарш дегIана дазделла хийла а хан йолуш.

БIаьсте шен бакьоне кхочучу муьрехь, маьлхан зIаьнарша дашош долу лайн чимаш санна, кхаьршиннан дегнаш безаман нуьро лалош хиллера.

Наггахь денош, баба базара йоьдий а, догIу хир дара. Кьона нус, ке-керта дезаршна чу-ара йолий меттиг а хуьлу хир яра. Хьанна хаьа, кхерамечу кьоналло масане кьона са безаман кIуркIамане хьовзийна хир ду, уггаре а таро йоццучохь?

И мухха делахь а, Ахьяд цIаьхьана кхаьрга вогIучуьра сецира, схьахетарехь, цхьаьнггара а шена хилла цатам боццухехь. ТIаккха Эдилсолтина пе бетта а велира и, шен ницкъ ма-ббу цунна дуьхьалкхетарх а ларлуш.

... Ша Ахьядна хан йиллина хилар несах лачкъо Сепиятан аьтто ца хилира. Цо цуьнга иза ма-дарра дIадийцира.

ХIинцалц забаршца а, бегашца а хIара гIуллакх бертахь, эсала схьадеанехь, хIинца нус кхераеллера, хIара бакьалленна а тIедаьлча. Кху кечьечу ямартлонах хьалхара жоп майрачо шега деха герга хетара цунна: «Хьо яцара, цара масазза садоIу а хезаш, Iийнарг? Ахь хIунда ца хаийтира и шен хеннахь схьа?» Цул совнаха, майрачунна тIе наха пIелг хьажабойлех ларьяла лаар а дацара кхуьнан гIалате. Шен яхарехь хила там болчу къаьхьачу тIаьхьенийн гIаларташ дуьхьалхитта дуьйлира цунна. Цу дерригенна а дуьхьалгьяларан Iалашо лобхуш, несо, цхьа аьтто болу меттиг билгал а яккхина, Эдилсолтига ма-дарра дIадийцира хила кечделла захало, марйишина гергахь вониг цахилархьама, шен къамел къайлах дитар дуйнаца, дехарца цунна тIе а дуьллуш.

Эдилсолтина чоIа новкъадаьллера и гIуллакх. ГIенах а дагадеана дацара цунна, и тайпа хIума хир ду, аьлла. Сакьералуш, ша кIезиг диьна хIара маьлхан дуьне стимал а къахьдала доьллера цунна. Дерриге а дуьненах чам байнера. Эзар ойла хьийзара коьрте. Ямартчу доттагIчунна а, мекарчу йишина а цхьабосса оьгIазвахнера иза.

Эдилсолтин кьоначу даго хобттура: «Ткъа муха тарлур ду иштта хила: сан доттагI ву а бохуш, сан хIусамехь буьйсанаш а йохуш, соьца цхьаьна

шуьнехь, сан йишас кечбина кхача а бууш... ткъа, оццу хенахь, сан йишина тӀе а хьийзаш? ХӀара ду-кх, нахана тӀехь кхардамна далош долу: «Вешин доттагӀ – йишин везар», – кица. Деган доттагӀалла ца хилла цо соьца лелийнарг, ткъа моттаргӀанаш хилла. И иштта ца хиллехъара, кӀелдӀахула сан йишина тӀехъавзар вацара иза. Езахъа. Ас хӀумма а ма ца боху. Безам толаза ца Ӏа. И хууш ду. Бехке дац. Амма сан чулестачуьра хадахъа. Сох хервала гӀортахъа. Со кхетар, тӀаьхъакхуьар а ма ву. Паккха... ХӀан-хӀа, сан йиша а ца хилла, вешин сий лардийр долуш, ваша юьхьӀаьржахӀоттарх шекйер йолуш. Наха со вуьйцур хиларан гӀайгӀа ца хилла цаьршиннан. Со вац, ткъа, нахана юккъехула лела а везаш? И тайпа ледарло сан хӀусамера яьлча, нахана дош хетар дац-кх ас дуьйцург я со а, соьга дуьххьал схъа ца алахъ а. Вовшашка дуьйцур ду-кх наха сан доттагӀчун, сан йишин вовшашка бахана безам, сан тхов кӀелахъ, сан хӀусамехь, сан шуьнехь кхоллабелла, бохуш. Хъанна хаьа, сан метгахъ кхоллабелла эриг а оьшур вац», – бохуш, кхехкара вешин къона ойла.

Белшашна базбелла Эдилсолтин корта куьйгашна тӀе буьйжира.

– «Сан вешин деган доттагӀ – сан ваша», – бохуш, Ӏаш хуьлура сан йиша, – цкъа еара ойла. Юха: «Сан деган доттагӀчун йиша – сан йиша», бохуш, Ӏаш хуьлура доттагӀ. Ткъа, со левеш хилла-кх цо а, вукхо а. Мичахъ ду и деган доттагӀалла? Деган ямартло ю-кх! Суна тӀехь белар деш хилла цара. Сан нанас, йисна Ӏашшехь, нехан бехках лардеш схъадалийна цӀа доладар суна тӀехь дисча, нахала доккхуш хилла цаьршимма. Хир дац и захало. Кхечу некъаца и сацалуш ца хилахъ, ас корта когашка буьлтур бу оцу шиннан цхъаьннан. Сайх, сайн цӀийнах нехан луур ца долуйтуш, ас сайн дакъа кешнашка дохуьйтур ду», – бохуш, оьгӀазе ойланаш сийсара Эдилсолтин коьртехь.

Оццул шена дукхавезна доттагӀ а, иштта хьоме хеташ хилла шен йиша а луьра мостагӀий тарбеллера Эдилсолтина.

Да воцуш кхиьна Эдилсолта, ненан маьршачу лаамашка ладоьгӀуш, цуьнан кхетамечу хьехарша Ӏамош, кхиьна вара. Нанас гуттар а магадора: воккхачух, тхьамданах дагавалар, цо бохучуьнга ладогӀар. Эдилсолта-м майраллех вуьззина къонах вара. Цунах гӀоьртина, хӀумма а юккъахдуьсур дацара. Вуьшта, гуттар а дош-дашера даьллачу меттехь, ша нахе: «стаг собаре хила веза», – олуш вара хӀара. Цхъана къовсамехь оьгӀазваханчо: «ХӀай къонах, собар муха дийр ду, суна-м цо халахетийтиний, иза-м харцлоьй, со-м цунна оьгӀазваханий?» – аьлча, Эдилсолтас гуттара а олура: «Хьо оьгӀазвахана ца хилча-м, хьуна собар эша а ца оьшура. И собар-м къонахчун гӀиллакхаш дагардечу могӀарехь шолгӀа лоруш дай. Собарделахъ!» Ткъа хӀинца собаре хиларан рагӀ шена тӀекхаьчча, ша нахе олу дешнаш дагаоьхура кхунна оьгӀазаллина юккъехула.

Кхин цхъаъ а дара кхунна хууш, дІадала ца туьгуш, дух-духа а коьрте хьийзаш: кьоначийн вовшашка баханчу безаман нуьро кхин мел йолу ойла кхолош. ХІинц-хІинца, дукха хан йоццуш, ша вагийначу безаман ницкъ ма-барра бевзинера кхунна.

Оццу тайпана ойла коьрте хъавзича, церан бехк байлуш, агІо-м хІуттура цунна. «Амма, хІокху сан хІусамехъ тасабеллачу цу безамах марзо-м оьцур яц цара!» – олий, чекхйовлура коьрте хьийза маслаIате ойланаш.

Шайн сов цIа чохъ, ша-шех дагавуьйлуш, ойланашкара ойланашка вуьйлуш, хийла хан яхьбира Эдилсолтас, ша хаза локхуш хиллачу дечиг-пондарца эшарш а локхуш, гІийла узам а беш:

Суьйрана дагаволу ша
Вайн пешан когех,
Іуьйрана дагаволу ша
Вайн кІайчу пенех,

Девешин цхъа шича
Шен лулахъ ца хилча,
Тешаме дотгагІ
Шен арахъ ца хилча,
Ша хъаьнга балхор бу
Коьртера бала,
Ша хъаьнга ялхор ю
Кийрара гІайгIа?

Мел дагавийларх, цхъана некъа тІехъ шен ойла ца социйла хиьначул тIаьхъа, шайн цІийнан хьалхарчу стагах, тхъамданах, дагавала вахара Эдилсолта. Ша деана гІуллакх ма-дарра дийцира цо тхъамдане. Эдилсолтас шен кьамелехъ воккхачух ца хьульиара шен ойланехъ сецна тIаьхъара кхиэл а, нагахъ кхечу кепара и захало дохо таро хуьлуш ца хилахъ.

Эдилсолтин кьамеле ладобгІна ша ваьлча, «Ойла а йина, дан дезарг хоуьйтур ду», – аьлла, тхъамдано паргIат витира иза.

Оццу суьйрана Халипате дIа а кхайкхина, цуьнца кьамел хилира тхъамдин. Цул тIаьхъа, шолгIачу дийнахъ, Эдилсолтица кьамел дира цо:

– ХІинццалц схъа вайн цIенна тIе эхъ деана меттиг яц. Нехан бехках ларлуш, схъадаьхкина вай. ХІинца а, ницкъ ма-кхоччу, вочу дашах лардала гІертар ду. Суна дагахъ, цхъа а лурвоьлла стаг ца хилла вайн цІийнан а, вайн тайпанан а. Луралла – дийна воллушехъ валар ду, стаг вийна, лурвоьлларг сайна гича, текхаргах бIаьрг кхетча санна, хетга. Нахана а иштта хетий хаьа

суна. Лурвоьлла стаг нехан неІалт хилларг а, хиларг а ву. Оцу тІехь ахь йина ойла нийса яц. Вай даима схьадогІу, ваьш нахаца а тарлуш, нах вайца а тарлуш, юьртахошна вайгахьара хилла бохам а, цатам а боцуш. Магартардалар вайн коьрта Іалашо ю. Амма, бакьду, ваьшна тІехь харцо а лелош долу мага гІертар лохур дац вай. И тайпа тардала гІертар, дукха хьолахь, гІелалла лору цхьаболчара. Ткъа и гІелалла хІинццалц схьа вайна тІехь лелла яц я хІинцачул тІаьхьа лелар а моттац...»

Тхьамдин къамела юкьара цхьа а дош, ша схьа ца лоцуш, тІехтилийтарна кхоьруш санна, лерана ладоьгІуш лаьттара Эдилсолта, и хиьна Іачу гІанта хьалха охьа а хьожуш.

Ша Іачу гІанта тІера дерриг шен дегІаца хьалха таьІна, Эдилсолтина тІе пІелг а хьажош, тхьамдано кхиндІа а дуьйцура:

«Хьуна и вайн йоІ-йиша оцу ГІайрбаган кІанте маре йоьдийла ца лаба, хьайн доттагІ ву бохуш, вайн цІен тІе и паргІат листина хилар бахьана долуш. Цу тІехь хьо бакь ву. Иза иштта хила а догІу вайнехан гІиллакхехь. Нохчийн хазачу гІиллакхашца дуьстича, ирча гІуллакх ду цара дагалаьцнарг. Цу тІехь уьш харц бу. ЙоІанна кІант хІунда веза а, я кІанте йоІ ма еза а ца боху вай. Безамна юккье хІуьттуш а дац вай. Вай бохуш дерг: и безам вешан тхов кІел кхоллабалар нийса дац бохург ду. Цундела и захало хила амал доцуш а лохур вай.

Церан вовшашка бахана безам генабаьлла таро ю, дийцарехь. Цуьнга яхарна тІехь ойла сецна ю, боху, вайн йоІ-йиша Сепият. Ткъа и захало тардалийтича, наха вайна тІе пІелгаш хьежор ду. Цундела, и захало ца дохийча ца долу.

Шен гІантахь то а луш, куьйган пІелг бІаьштиг тІе а буьллуш, аз лагІдина, кхидІа а дийцира цо:

– Луралла вайн коча а ца догІуш, вайн цІийнах нехан белар а ца хуьлуш, цхьа некь хета суна: вайн йоІ-йиша Дудин Іабдуллига маре дІаяла еза. ХІара ямартло юкьайолале хьалха цуьнга яха ойла а йолуш, и тІехьийзош хилла, боху, цо. Йига безам болуш, кхунна тІехьийзаш иза а волуш. ГІайрбаган кІантана йиллина хан тІекхачале, сихха йоІ Іабдуллига дІаяла еза. Цу тайпана, нехан беламах ларлур ду вай, йоІ цхьана хенахь шен безам лаьттинчу маре а нислуш. ТІаккха, хууш ма-хиллара, Іабдулла магош, гІиллакхца, оздангаллийца тарлуш, ларавеш схьавогІуш стаг ву.

Циггара схьадаьлла дара Іабдуллига: «Хьо йоІана резавелахь, йоІ дІайига нах бахкийта», – аьлла, кхаьчна хабар. Амма Іабдуллина ца хаьара, иза мичара, муха, хІунда доладелла, дагахь а доцчу хенахь, юккьехула а хеталуш.

Дикка ладоьгІча, Іабдуллина моттаделлера, Сепията шен ненах дагаяьлла, вешига а хаттийтина, массеран а бертахъ хила тарлуш захало и ду. Юха а Іабдуллин цхъайолу шеко гІоттура: «Нагахъ и иштта хилча, Сепията ша дубххъал схъа хІунда эр дацара иза?» ТІаккха, хъавъззий, цу тІера а вухаволура: «Масане шайн гІиллакхашший, амалшший хуьлу мехкарийн, оила ярх, хьо тІаьхъакхуьурвоцуш. Царах цхъаь хир ду-кх ша соьга и схъааларх Сепият ларийириг. Кхачам бац ткъа, хабар дохъуш веанарг тешаме стаг хилча, ша деанарг массеран а бертахъ хилар цо чІагІ а дича?».

Маситтазза Сепият ган гІоьртира Іабдулла. Делахъ а, схъахетарехъ, цхъана, хІара ца кхуьучу, даккхийчу бахъанаша и таро ца хилийтира цуьнан.

И хабар массеран а бертахъ деана хиларх ша тешнаваларна дара, Іабдуллас йоІ яло маца дакха деза хоьтту хабар захалех тохийтар.

Эдилсолтас, хъалххе оила йина, шен дагахъ жобпана кечам бина дара и хаттар. Эдилсолтина шен зудчуьнгахула хиьнера, Сепият Ахъядна йиллина буйьса муьлха ю. Оццу буйьсана хъехнера цо ІабдуллагІеран замой. Сепиятнаш пхъуьйрал тІаьхъа кхочур болуш хиллехъ, Эдилсолтас – маьркІажа бода лацалу зама билгалйинера.

Эдилсолтас Сепиятах лардинера цо Ахъядна йиллина хан шена хаар. Цундела шен захало дукха къайлах ду моьттуш яра Сепият. Цунна хууш дацара, вовшашна хІун ду а ца хууш, тховса ша йига шинахъа кечлуш буйла.

Вешин зудчух чІогІа тешаш яра Сепият. Цундела дара, шен несана тІаьхъа а хІоьттина, иза маьркІажехъ баьхкинчарна хецца тІеяхар. Кхин гІар-гІовгІа йоцуш, лечкъина маре йоьдучу дагахъ. Амма Эдилсолтий, Халипаттий цуьнан лечкъина араяларан аьттонаш шаьш нисбеш дара, йоІ-йишина цунах дерг ца тосадолуьйтуш.

Беттасин бІармециг серлоно божарийн гІаларташ довзийтира. Йиллинчу метте схъавеана, йоІ араяларе хьобжуш Іаш, виь-пхиь стаг вара. ЙоІ цаьрга дІаелла, церан некъ дика бина, нус сихха чухара. Невцан накъостера цхъамма схъадаьккхина, тІе верта а кхоьллина, нускал шайна юккъе а хІоттийна, кІентийн тоба дІаяхара.

Буйьсанан серлонехъ Ахъядах бІаьрг тоха гІерташ, къайллах дІасахьобжура Сепият. Аьтто агІор улле ваьлла воьгІург Ахъяд цахилар хиира цунна. Вукху агІор воьгІург вуй-техъа и аьлла, цуьнга бІаьрг туьйхира нускало. Иза-м вовзане а ца вевзира. Хъалхаваьлла воьдуш верг мила ву хъажа лиира. Амма цуьнан болар тера дацара кхуо лобхучуьнчух. «Кху тІаьхъахІоьттина воьгІучу шиннах муьлха вутехъа Ахъяд?» – Сепиятан ойланаш кхачаяле, хІорш шаьш боьлхучу дІакхечира...

Доккха ловзар дара ІабдуллаҒеран уыйтІахь. Дукха адам дара цига гулделла. Нускал а дара кирхъана тІехъа лаьтгаш. Локхуш пондар, етгаш вога, тІараш, деш хелхар, жима а, воккха а сакъералуш волуш, хаза ловзар дара лаьтгарг. Бакхий а, кегий а зударий кирхъана тІехъарчу нускале хъуьйсуш бара. Нагахь селхана шайна и яйнехь а, тахана нускал а хилла, кирхъана тІехъа лаьтгачу йоІе, Іаламат лерина хъуьйсуш Іедал хуьлу баккхийчу зударийн, цу тІехъа латта шайна Іамо санна.

Ша бахъанехь оццул йоккха чалх вовшахкхетта долу жима нускал оцу ловзарх цуьрриг сакъералуш дацара. Шена тешнабехк бина хиларх кхиьнера иза къаьхъа. Эзарнаш ойланаш хьийзара цуьннан коьрте. Амма дан хІума кара ца догІура. Шегарчу хьолах дика кхетачу цунна шера хаъара, гІуллакх шен ницкъах меттадогІучуьра а, кхиа хІума доцчу даьллий а. Делахь а, дог ца дуьллура, Делан дикане салаьтгара. Аьтто балахь, яда а лортура...

Массеран а тидам кирхъана тІехъа лаьтгачу нускалехь бара. Мел ладам боцуш делахь а, кхиноший, лула-куларчу зударший тІаьхь-тІаьхъа а шена тІехдетгаш дуьйцуш а хир дуйла хаъара кхунна.

Маре яха ша арайолуш Сепията йина хиллачу ирсечу ойлано къаьхъа къурд бира, ловзаргахь йоІаца хелхаволуш Ахъяд вайча. Эццахь, ловзаргахь болчу нахана хезаш, ца хезаш, Ахъядан цІе а йоккхуш, мохь баьлла, дог а кІаделла, охъаюьйжира кирхъана тІехъара Сепият.

Меттанаш кІамлучу зударша ловзаргарчу кирхъана тІехъара, дестош дийца, хІуманаш даьхъира. Оцу деха меттанаш долчарна къайле хилла ца хиллера, къуьно къола санна, Сепиятий, Ахъядий къайлах кечдинарггий, цунна йоьІан верасаша йина къиза кхиэллий. Меттанаш кІамлучара мало ца йира, ма-дарра дуьйцуш, и гІуллакх махал маса Іабдуллина тІекхачо.

Іабдуллина девзаш долу вайнехан зудаялоран Іадаташ, гІиллакхаш кху тайпанара дара: ядийна ялоррий, ехна йигаррий, безамца, бертахь яхаррий. Царах хьалхара ши некъ цо ша-шена бихкина бара, шен дагахь иза кхаьрдаш, кегийрхошкий, мехкаршкий, емалдеш, цо дІакхайкхош дара уьш. Шен дагахь даима цо шена хиржинарг – безамца, бертахь зудаялор дара.

Ткъа, ладоьГІна, ма-дарра девзинчул тІаьхъа, хІара шегахула чекхдаьлларг царах цхъана а новкъа доцуш, карийра кхунна. «ХІара зуда ядийна ялийна яц, ехна а ца ларало, безамца, бертахь муххале а ца еана. ХІара Іехийна ялийна, – бохура Іабдуллас ша-шега, – Іехийнарш йоьІан верасаш бу. Амма, хеталахь а, бехказа-м со а ца вогІу хила. Цхъа некъ а, кеп а йоцург хІоьттина кхузахь. Ткъа хІара

гІуллакх цхъана нийсачу новкъа даккхар суна тІехъ ду». Іабдулла ойланийн дарцо юкъаверзийнера.

«Тахана оцу йоІан кхоллам сайх боьзна а хета суна. Кху сохъта вайна юкъахъ лелачу Іадаташка диллича, сан лаам цу тІехъ хаьдда бу хІинца. Иштгачу хьолана дуьхьал, хетарехъ, йоІ ша а ца гІатта там бара. Амма, и ишта делахъ а, тІаьхьало йоцчу деган лааман кара а вахана, нохчийн къонахийн гІиллакхах воха йиш яц сан тховса. Стеган стогалла цуьнан хабарца ца юсту наха, цуьнан гІуллакхашца, оздангаллийца юсту», – бохура Іабдуллин ойланаша.

Детгало дог санна, сихбина болх беш дара Іабдуллин къона хьекъал.

ХІара санна долчу гІуллакхаш тІехъ шен ойлано тайп-тайпанара некъаш гулдича, царах нийса муьлха бу хаа гергарчарах дагаволура Іабдулла. Амма, билггал ша нийсачу новкъахъ вуйла хиъча, воккхачух дагавалар дацара цуьнан. Ткъа бакъ новкъа чекхвалархъама, шен хуьнар, ницкъ цкъа а кхоош вацара иза.

Іабдуллин ойланаша бохура цуьнга:

«Бакъ дац ткъа Сепията шен маттаца схьабаьхнарг: «Со маре йоьдучу хенахъ хьо воцчу кІанте гІур яц со!» Бакъ дац ткъа маситта шарахъ цо со шена тІехъйзавар, синкъерамехъ а, хийистехъ а соьций бен марзо йоцуш... Уьш массо а бертахъ болуш, цара шаьш хабар а даийтина, безамца, бертахъ хилла дац, ткъа, хІара захало? Сепият муха ца хуьлу кху захалонна реза?»

Юха а ша карчайора цо шен ойла: «И бакъ хилча, ловзаргахъ Ахъяд хелхаволуш гича, мохъ а болуш, догкІаделла, охьяюжур яцара иза. И бакъ дац. Сепият кху захалонна реза яц». И шен коьрте деача, хьонкана юкъахъ цкъарг кхаьллича санна хетара Іабдуллина. Делахъ а, бакъой, бакъдерг лобхушший, царна тІаьхьакхиа луушший ша хиларна, оцу къаьхъачу шеконна тІехъ соцура Іабдулла, хьаьвззий, ван а вогІий.

Цу кепара, бакъонан лора тІе шен яьржина ойла хьийзош, буйсанан цхъа дакъа дІадалийтира Іабдуллас.

Цхъааций, шишший йоьдуш, марйижарий, лула-кулара чугулбелла зударий дІа а бахана, чохъ цхъа йисинчу Сепията а йина хир яра шен йоьхна ойланаш, тховса, дуьхьара майра гучуволу буйса а хилча-м муххале а. Цкъа ойла хуьлура цуьнан, ара а иккхина яда, тІаккха ирхьоллаяла ойла хуьлий а хьаьвзара. Юха, хІара хьал ма-дарра Іабдуллина дІа а дийцина, цуьнгара шена гІо лахар а хоржура. Сепият тешна яра Іабдуллин оздангаллех а, къонахаллех а, и яхъ йолуш кІант хиларх а. И шена тІехъйзаш, вовшийн дагарадуьйцуш, шаьш алссам яьккхинчу хене ладоьгІча, Сепиятна теша лаьара, марзонца, бертахъ боццу безамна Іабдулла резахирг цахиларх.

Сепият оцу ойланашца йолчу хенахь, нах бийшина хийла хан яьллачул тӀаьхьа, байбинна пӀелг тоьхна, неӀ а еллийтина, чувара Ӏабдулла. Нускал башха декхаделла дацара. Сепиятан бӀаьргаш чохь шера гуш дара дӀабалхозчу балех уьш буьзна хилар. Делахь а, стоьл тӀе юург-м хӀоттийра цо.

– ХӀун хьал ду кьоначу нускалехь? – хьаттира Ӏабдуллас. Хаттарна делла жоп Сепиятан бӀаьргех елхаран хиш доладаларца дара. Ӏабдуллин кьамел циггахь хедира. Йихкинчуьра юкъ ца йостуш, логах чохьайолуш, ца йолуш, хӀума кхаьлтира Ӏабдуллас, кхин нускале вистхилар доцуш. Ша ваьлча, Ӏачуьра гӀаьттина, неӀарехьа ваьлла, лохачу гӀанта охьа а хиьна, вистхилира Ӏабдулла:

– Кечлол нускал!

– Стенна? – синтем байна, хьаттира Сепията.

– Маре яха! – доцца элира Ӏабдуллас.

Кхуо бохучух ца кхеташ, ша дан дезарг хӀун ду ца хууш, лаьттара Сепият, кхуо духа а тӀедожжийна шега аллалц:

– Маре йоьду аьлла, цӀера арайолуш айхьа мел деанчух шад бе. Ткъа цул тӀаьхьа, царна юккъехь, хьуна эша а оьшуш, ца тоьуш хӀума елахь, тхан йишин дехьачуьрчех харжа, хьо резаерриг. Иза тахана-кхана маре яха дагахь ю, ца моятту суна. ХӀетале ас цунна кхин оьцур ю оьшург. ХӀинца уггар сиханиг хьо хета суна, хӀара вайн захало дукха лартӀехь доцуш хиларна.

Сепията марйишин хӀуманаш ца кегийра. Амма, шен бедарш вовшах-м туьйхира цо, шен яхаран кхиэл Ӏабдуллин оьздангаллех кхоччуш тешийна, цуьнга дӀа а елла.

Буйса кхоалгӀачу декъе йирзина хир яра, хӀара шиь АхььядагӀеран уьйтӀа кхаьчначу хенахь. ХӀетте а, тӀететтинчу корах хезаш пондаран йиш а, гӀийла узам а бара. Дин беллачу кӀентан йиш хеталора иза.

Локкхучу пондаран йиш юкъах ца яккхархьама делахь а, я цхьана кхечу ойланаша сацийнехь а, кӀеззиг учахь собардира Ӏабдулласий, Сепиятий. Эшаран мукьаме ладугӀучунна хуур дара, Ахььяд кху сохьта йоьхначу ойланийн йийсарехь хилар.

Чуьра йиш яхьяла йоллийла хиьначу Ӏабдуллас, лохха вист а хилла, неӀ еллийтира. Буйса дика еш, чохьаделира хӀара шиь. Сепиятан юьхь-сибат серладаьлла, диэкхаделла гора. Ахььяд, сов тӀех цецваьлла, хьоьжура, бос а керчаш.

– Хьо-м, цхьадика, вижаза хилла Ахььяд, – аьлла, йира Ӏабдуллас ша деана гӀуллакх дӀадолоран юьхь.

– ХӀинца, дукха хан йоццуш, синкьерамера чукхаьчнера со... АтагӀара, – жоп делира Ахььяда. «АтагӀара» – шен харцдерг

хьулдархьама тIетоьхна дара, кху юьртахь тховса синкьерам бацарна.

Ахьбьяд хьешаша деанчу гIуллакхах дика ца кхеташ, Iабдулла ша деана гIуллакх муха дIадолор ду ца хууш, ойланаш еш волуш, цхьа а вист ца хуьлуш, мелла а хан дIаяхара. Амма кьамелан рагI шегахь хилар Iабдуллина хаьара:

– Дика ойла еш, ладогIалахь, Ахьбьяд, тховса оха хьайна тIедеанчу гIуллакхе, – волавелира Iабдулла. – Ас доцца а, ма-дарра а дуьйцур ду хьуна. Хьобга маре йогIу ша моьттуш, араьялла и лаьтта йоI, тешнабехк а хилла, тхан цIентIе нисьелла. Изза тешнабехк кху тIехь хьуний, суний а хилла, гIуллакхан духе со цакхачар бахьанехь. Захалонна шашь реза ду, нагахь езаш хьо велахь, йоI дIайига нах бахкийта, аьлла, хабар кхаьчнера соьга. И хабар хIокху Сепиятан бертахь ду моттаделлера суна. Тховса сарахь хии суна кху гIуллакхан ма-дарра лелар. Хьуна хIара йоI а езаш, кхунна хьо а везаш, вовшашца бина безаман барт а болуш меттиг хилла таро ю шуна юккьехь. Ас доьху, со цунах, ас ма-алларий бен кхиьна цахиларх шуьшиь а тешар. Цундела, бакьонна тIетелачу даго суна кхин хьобху. Нохчийн хазчу гIиллакхашна тIера довла йиш яц вайн. Таханлерчу дийнахь цхьаболчарна юккьехь лелаш долчу хIуманашка диллича, оцу йоIанна тIехь ерриг бакьо сан яра.

Оцу хенахь, сов цIа чуьра сехьачу йолу неI а йиллина, бIаьргех куьйгаш а хьобкхуш, Ахьбьядан ши шича велира хIорш болчу чу.

– Марша догIийла шу, Iабдулла! Шу ма лела кху хан йоцчу хенахь?

– Маршалла хуьлда! Тхо жимма Ахьбьядца гIуллакх хилла, схьанехьа девллера.

– Тхо новкьа хир дуй шун кьамелана? – хаьттира чувеанчу шиннах цхьамма.

– ХIан-хIа, новкьа дац. Охьаховша шу, – жоп делира Iабдуллас.

Цу шиннах цхьаь охьахиира, ткьа важа, схьавогIу ша аьлла, аравелира.

Iабдуллас шен кьамел сецчачуьра дIадолийра:

– Вайн заманахь вежа стаг таханенан ойла йина Iен ца веза, тIаьхье а хаа еза цунна. «Ойла йоцуш динарг, гIайгIа йоцуш доьрзур дац», – нийса кица ду вайн дайн. Зудаялоран гIуллакхаш тIехь вайнахах цхьаболчарна юкьахь хIинца а лела цхьадолу «гIиллакхаш». Еха а ехна, зуда ялор нийса дац. Дукха хьолахь, йоьIан лааме ца хуьйсуш, цуьнан верасашкахула лелий, доьрзу иза. Ядийна зуда йигар уггар акхачех зулам ду. Гутгар а тIаьхье кьаьхьа доьрзу и тайпа «захало».

Вешан мехкарий, оцу зуламечу «гIиллакхийн» буьрсачу багара схьа а баьхна, хазачу гIиллакхийн тIома кIел лаца беза вай...

Оцу сохьта, хIинцца меттара гIевттича санна, цхьалха тIе хIума

а юьйхина, Ахъядан лулахой, виь-пхиъ жима стаг, арарчу неIарх чувелира, тохара кху чуьра араваьлларг цхъана а волуш.

– Ассалам Iалайкум! Барт цхъаь хуьлда шун! Шун къамелашна новкъа делахь, шу парIат а дуйтур ду оха. Шу дахкар хезча, аш лелориг хаа сагатделла, даьхкира тхо-м, Iабдулла!

– ВаIалайкум салам! Бакъахъа даьхкина. Баркалла. Цуьрриг новкъа дац. Охъаховшал шу. Оха деанарг сингаттаме гIуллакх дац. Тхо вонна ца даьхкина.

– Делахь, аш, тхуна бехк ца буьллуш, шайн къамел дIаде хIета, – аьлла, чубаьхкинарш охъахевшира. Iабдулла шен къамел сецчачуьра волавелира:

– Шен орамашкара дуйна схъадогIуш долчу нохчийн цIеначу гIиллакхашкахь вайнехан зуда чIогIа сийлахь а, еза а лоруш ю. Шуна девзаш ма дуй вайнехан обзда гIиллакхаш: нагахь, тIекхуьуш бохкуш мостагIий а болуш, царех ведда вогIу лурвоьлла стаг, шен кхин волийла ца хилча, тIекхаьчначу зудчунна хьошалгIа эккхаш меттигаш лелла хилар. ТIаккха, оцу зудчо шен коьртарчу йовлакхан тIома кIел и лаьцнехь, мостагIашна эхь ду цу стагана тIе кхевдича. Оццул сийлахь, оццул хьоме ю нохчочунна зуда.

Мел доккхачу девнехь а зуда лазорах а, цунна зил барх а чIогIа ларбелла къонахий. Зудчо кара кортали тоьхча, маслаIат хилаза дисина зулам Нохчийчохь каро хала ду. Цуьнан дехаран юьхь яIар чIогIа кIезиг лийрина наха.

Шен майрачунна хьалха вайнехан зудчун сий, лерамий сов лекха хета суна. Майра цIахь цахиларх, хийла хъаша хаза доггах чуэцна, хаза лелош, верзийна а, верзош а схъайогIу нохчийн хIусамнана, нехан бIаьрг буьзна, церан баркаллекх йобгIтина, кIентий.

– Бакъдерг ду-кх ахь дуйцург, Iабдулла! – элира ладобгIучарах цхъамма.

– Вайнехан обзда хаза гIиллакхаш ду Iабдуллас дуйцурш! – тIечIагIдира вукхара а.

– Ткъа иштта зударий лоруш, церан сийдеш, буххера дуйна схъадогIуш долу вайнехан хаза гIиллакхаш цхъаболчу наха къинхетамза бехдо, талхадо, – дуйцура Iабдуллас кхидIа а, – зударийн сий дойу, церан бакъонаш хьобшу, къаьсттана зуда ялор-яхаран некъаш тIехь.

Зудаялорехь нийса некъ цхъаь хета суна: йобIан, кIентан цIеначу безаман барт. Ткъа тахана кху йоIана тIехь харцо лелла. ХIара Iехийна. Хьанний, кху Сепиятанный безаман бартана, Эдилсолтиний, хьуний юккъехь лелла доттагIалла бахъана долуш, цхъана адамаша обгIазло йина таро ю. Ша йиллинчу хенаца хьобга маре йогIу ша аьлла, араьялла

хилла хІара цу буса. Ткѡа хІокху гІуллакхна мелла а со бІаьрзе хиларо Сепият сан тхов кІел кхачийна. Кийрара дог санна, дукха а езаш, хІара резахиллачу сохьтехь яло йина чІагІо а йолуш, кхунна тІехьийзаш вара со. Делахь а, сайна девзаш доцчу цхьацца бахьанашна йобІан сайга болу безам дІабаларх, цуьнга бартхетта бакьо сан мичара ю? Безам кхераман, ницкѡан а некѡаца бахийталуш ма баций.

ЭдилсолтагІара шуна йина обгІазло, яйн чов санна, муо боцуш йобьрзур ю. Шу ирсе дехар ду. Кху йоІа хьуна тІе беанарг хьанал некъ бу хьуна, Ахьѡяд. ГІуллакх ма-дарра сайна хиьначул тІаьхьа, хІара кхуза схьаялош веана со тховса. Шун дахар ирсе хуьлда! Юдикайойла...

Іабдулла дІаваха хьалагІаьттира.

Амма Ахьѡяда иза охьахайра, шен кѡамеле ладогІаза дІаваха пурба ца луш.

– Вайнахалахь нилха лелаш некъ бу тховса ашшимма суна тІебеанарг, – аьлла, дІадолийра Ахьѡяда шен кѡамел. – Сан вонах кхоьруш, дикане сатуьйсущ, ца веана хьо кхуза. Ахь лелориг хьайн гІиллакх, оздангаллий ю. Уьш багахь хилла ца Іаш, хьан цІийца лела. Машарца, гІиллакхца, собарца, кхетамца баьккхина толам – тІамца, девнаца, сонталлийца баьккхинчу толамал мерза, беа, сийлахь лоруш бу вайн халкѡалахь.

Сайнначул кийрахь дог долуш, дегІехь хьуьнар долуш суо хеташ ву со. Амма, суна а, дуккха кхечарна а бан халахетар долуш некъ бу тховса ахь беанарг. Кхин дІаала хаац суна, оцу Іаш йолчу йоІана хьалха, хІокху кегийчу нахана гергахь тоьшалла ца дича ца волу со, ахь сайна бІиллиг диллина хиларна, хьекѡал а, собар а хьайнччул хьан хиларна.

Оццул цІеначу дагца тховса сайн хІусаме веанчу хьуна, дагахь цхьаь а долуш, кхин дийца мотт карча ца богІу сан. Цундела ас ма-дарра бакьдерг дуьйцур ду, мискѡалазарратал хІума хьох ца хьулдеш: Сепиятаний, суний юккѡехь бина безаман шад хилар, ахь ма-аллара, цІена бакъ дара. Санний, Эдилсолтиний доттагІаллина тІехула и захало товш ца хеташ, цара тхайна обгІазло ялийна хилар хІинца, ма-дарра, гуш ду суна. И обгІазло эккхаза Іахь тамаша хеташ дара тхойша. Хьалххе дуьйна цуьнан ойла йинера ас. Суна хІиттинчу суьрташкахь, и кхин а эрча юьйлура. ХІара гІуллакх хилла даллалц, ма-дарра хьо кхунах кхетийна цахиларх теша со хІинца. Тешам боллуш ду, сан кхетам а, дог-ойла а хьайчул тІаьхьайисина хилла хилар. Оцу тІехь иккхина сайн ледарло юьйцур ю ас хьуна: селхана шун ловзарга веанера со, сайца накѡостий а болуш. Тхаьш юьхьаралаьцна хилларг ледара гІуллакх дарий хаь суна, хІинца ма-дарра гІуллакх хиьначул тІаьхьа, юха ойла йича. Кирхьана тІехьара нускал дадо чІагІо йина даьхкина дара тхо цига. Оцу гІуллакхна бина берриг кечамаш а бара

тхан. Цуьнан декхар дара, ловзаргахь йоI кьевсина, вовшашца дов даккхаран моттаргIанаш яр. Ткъа, нах оцу девна тIе хьолххушехь, кирхьанан тIехье яссо билгалйина важа тоба яра, цаьргара зуда дIаэца а, дIаяхьа а кечъелла. Ша тхобга йогIу бохучу ойланца зуда маре яха араьялла хиларх тхо тешна дара.

Тхуна хан а йиллина, тхобга йогIу аьлла араьялла йолу зуда, тешнабехкаца Iеха а йина, дIайигар тхаьш нах ца хеташ, тхуна динарг дуьсур ду бохучу тIе тидинера оха. Оцу агIонгахьара тхаьшна тIедеанарг доккха эхь а лорура. Цу эхьах довларан некъ цхьаь бен бацара тхуна гуш: дуьххьалдIа кирхьана тIехьара зуда ядор. Иза атта хир доцийла а, кхераме дуйла а-м хаьара. Делахь а, эхье вахарал, хеназа валар дайн хетара.

Эццахь, со ловзаргахь хелхаволучу хенахь, мухха делахь а, и зуда кирхьана тIехьара чу а йигна, аьтто боьхна, тхо даьсса дирзира ловзаргара. Дуьнен чохь мел долу адам сайх доьлу моьттура суна. Хьо сайх воьлу моьттура. ХIара гIуллакх бахьана долуш сан дагна хилла Iовжам даге лан ца белла, коьртана баз а белла, собар кхача а дина, сайн оьгIазалла цхьана кепара метта ялоза ца воллучу тIекхаьчнера со. ХIинца ахь динчу къамелах сов шера хаьа, сайна моьттинарг бакъ доций, со харц вуй а. Бехк ма билла, сайна моьттинчунна тIера со вухаволу. «ХIинццалц охьа ца вуьжуш хIун деш ву хьо?» – бохучу хьан хаттарна жоп луш... хIинца синкьерамера чукхаьчнарг хуьлуш, ас хIоттийнарг бехказло яра. Шуьшиь кхуза кхача сахьт хьалха, кху чуьра дIасабекъабелира тхан йиш-вошаллехь болу хIара Iен кегий нах. МаьркIаж-хан хилчахьана дуьйна оха кхузахь дийцинарг хIара гIуллакх дара. Эххар а, тхан сецнарг, хIуьу дина а, цхьана зудчунгахула Сепиятах дагадовлар дара. Цуьнга хатта кечдинарг дара: иза хьобга бертахь еана, ца еана. Нагахь, лууш, бертахь яхана ша, кхуо алахь, тхаьш дага мел лаьцначунна тIера юхадовла сацам бинера оха.

Амма, Iехийна, бертаза йигна ша, кхуо бахахь, кьийсаза а ца довлура, тхьаьш юьхьIаьржахIиттина аьлла хетарна, тхьаьшна тIе доккха эхь деана моттарна. Нисса ши сахьт хьалха, оцу Iачу йоIе кхузза вистхила сайн аьтто хуьлуйтург, хIара дерриг дуьне дIалур долуш вара со.

Ткъа хIинца, и дерриг дуьне суна совгIатна дохьуш, веана хьо. Цуьнга кхочуш хьуна бан дика болх бац сан. Амма, дуьненчохь ас дукха хан яккхарх, халонаший, баланаший луьра со хьовзорх, дицлур дац суна хIара хьан хьуьнаре гIиллакх. Хьан сий ца лардеш, хьан юьхь яйна хан йогIур яц сан вахарехь. ХIара тховса ахь суна тIебеана оьзда некъ, тIаьхьарчу тIаьхьенна хууш, цара магош, хестош дIахьур бу. Вуьшта, кхин цхьа хIума дара сан Сепияте хатта

лууш: «Мехкарийн ойланаш бѡаьстенан денойх тера ю», – олуш хезна ву со. Нагахь кху тѡаьххьарчу деношкахь тайп-тайпанчу бахьанашна хьан ойла хийцаеллехь, вайшиннан хиллачу безаман барта тѡера хьан ойла керчинехь, пурба дац хьуна и лачкьо, вай цхьабосса кегий ду, бехке дац хьуна иза. Хьайн яхаран некь харжа бакьо хьобгахь ю, вайх хѡоранна а санна. Варий, Сепият, тхо лойла хьан, дагахь доцург аьнделахь.

– Бакьлоь, Ахььяд, – чѡагѡдира Іабдуллас, – и хаттар догѡуш дина ду.

Сепията баркалла элира Іабдуллина:

– Нанас винчу вашас, йинчу нанас догдоцу боккха тешнабехк хаййна хиллера цу ас деха сатуьйсусуш, йоккхаерах юьззина араьккхинчу сан езачу буйсанна кѡел. Хѡумма дац, «ма-товв ца хилча, ма-торру», – аьлла. Сан даггара баркалла ду хьуна, Іабдулла. Хьо оздангаллах вуьззина, яхь йолуш кьонах хилар чѡагѡдеш, тешалла деш ю хѡара вайша цхьаьна схьаеана, бодане ца олу ас, Іаьржа буйса.

Сепиятан доца дош чекхдаьллачул тѡаьхьа, Ахььяд юха а дагавелира Іабдуллек:

– Кхин цхьа хѡума а ду-кх со вогуш. Дийцахьа суна, Іабдулла, цунах хьайна хетарг: цхьа сахьт даьлча, вайна са хир ду. Хѡара гѡуллакх юьртахошна ма-дарра дѡахуур ду. Хѡокху ахь лелочунна-м, «яхь йолчу кѡанте, гѡиллакхий, оздангаллий бѡен далур доцуш, кьонахчун гѡуллакх ду Іабдуллас лелийнарг, хьанал а, бакьонна тѡехь кхуьуш а стаг ву и», – эр дара шеко йоццуш, ткьа суна хѡун аьр-техьа юьртахоша? Хѡара сан лаам дукха ледара лорурий-техьа цара?

– Хьажал хьо, Ахььяд, – элира Іабдуллас, – Іаламан массо а хазачу гѡиллакхийн дакьа шайна комаьрша кхьаьчна болчу вайнахана юккьера дуккха а адамаш дѡаьвше чам бетталучу «гѡиллакхийн» йийсарехь ду хѡинца а, зудаялор-йитарна тѡехь кьаьсттана чѡога. Царна хала хир ду цѡаьххьана, цхьабосса шайн гѡалатечу некьаш тѡера дѡакарча. Цундела цу нахана юккьехь кхетаме кьамелаш дан деза. Нийсачу гѡуллакхашца уьш тѡечѡагѡдан деза. Кху тайпана долчу гѡуллакхаш тѡехь вайн кегийрхойн цхьа коьрта Іалашо хила еза – зуда маре яхарна тѡехь, вайнахана юккьехь хѡинца а долуш долчу цхьадолчу «гѡиллакхашца» луьра кьийсам латторрий, зударийн сий, бакьо ларьяррий. Хьажал хьо, Ахььяд, хьайн хиллачу акхачу ойлане. Хьо-хьуо а хилла гѡеххьачул цу акхачу «гѡиллакхийн» карахь хѡаллакхуьлуш воллуш, цхьана дагахь доццо цуьнан багара схьа ца ваьккхинехь, шен хеннахь орца ца кхьинехь. Хьажал хьо, селхана, дийнан делккьехь, кирхьана тѡехьара нускал дадо кечделла хилла шу хьобгахула. Со цунах теша. Ткьа мел доккха зулам дала

тарлора цунах? Дийцина цаваллал ирчаниг. Чевнаш, маьхьарий, вер-
ваккхарш... Девнан цхьа а агЮ маьрша яц. Цигахь тоьлларг а, эшнарг
а эшна ву. Цул ма тоьлу хИнца дуьйна дIа хиндолу вайн ирсе дахар,
вайлахь лела йолу марзо, цIена безам, сийлахь лерам.

Цхьана коьртачу Iалашонна хьо тIевоьдуш, оцу Iалашоне бечу
новкъахь дуьхьалдетталуш долу ладам боцу хIуманаш, тидам а
ца беш, тIехтилийта тарлуш ду. Кху гIуллакх тIехь наха аьндерг
тIелетар дац хьуна, эхье дац кхузахь хIумма а. ХIара хьанал некь бу
хьаьа, хIуьу дийцича а.

Сахуьлу седарчий уьдуш дара. Синбилгало гучуйолуш лаьттара.
Сепиятан, Ахьъядан чу гулбелла хиллачу кегийчу нехан Юдика а
йна, цIехьа вирзина Iабдулла, диканах дог дузуш, мерзачу набаро
Iехийра.

Проза

СУСУЕВ Зайналбек

МОХ

(Дийцар)

Вайн нах бохийна хенаш дагалоьцуш

Суна ца бе́за мох. Суна ца ха́ба, нахана иза мел ца бе́за. Иза цхъанненна а безаш цахиларх-м, со тешна ву. Маца дуйна кхоллабелла и ца-безам, алалур дацара соьга. Цу цабезамца суо дуйненчу ваьлла, хета. Тахана а хьокхуш бу иза, суна ша ма ца безара: шакарца, узарца. Экхан угларх, беран делхарх, кьонахийн дог дашочу зударийн тийжарх тарбина вайн кьомо и Иаламан хилам.

Ткъа суна, и мох ма-хеззи, дукха хенахь дуйна дуьхьалхГуьттура, мичара девлла а ца хуу суьрташ. Суна гора мох, шийла, деглах чакхбуьйлу, озадой, чуьра са длахь, буткъа, цевзина, зевне а мох.

Тпаккха – баннаш, чертех йина. Махо церан ийар. Дпаозийначу чертан гюдамех и берриг мох чакхбийлар. Цу гюдан делхар. Еса аре. Гамарийн гунаш. Чертийн баннаш. Мох. Мох. Мичара? Мичара ду и суьрташ?

«Хьокхур бу мох. Цо дашардийр ду лаьмнаш. Дуьненан цхъана маьПера длахьаькина хЮа вукха маьПе кхочуш, дашарлур ду латта. Хьокхучу махо, айинчу чено стигла длаэийир ю лаьтташ. Дуьне духур ду. Са чохь хЮмма а юьсур яц. Цхъа борз хир ю ша лаьтташ, цу механ дарцанна дуьхьал а йирзина...» Цигара, бераллехь хезначунна тГера-м дац-те иза? ХЮан-хЮа. Дац. Хан яьлча кхийтира, иза халкъо кхоьллина боккхачу бохаман сурт хилар. Хьокху мох сацо, длахьаьжча, бляьрг тГехЮотта гуш лаьмнаш цахилар хилла вайн нахана дуьне дохар. Ткъа лаьмнаш а дохош, дуьне дашардечу махана дуьхьал хЮн хЮттур яра, борз йоцург? ХЮаь, иза-м халкъо кхоьллина васт дара. Суна дуьхьалхГуьттучу суьрташкахь а ма ду изза. Доьхна хилла-те суна а цкъа дуьне? Нанас олуш ма дарий: «Ма дохийла-кх дуьне цкъа а цхъаннен а! Ма дойла ирс цхъаннен а! Юха-м дера хир дацара...Хийлачунна доха а духу-кх иза, массарна духуш а, дакъа хЮоранна а, тляьхьенна а, шен-шенна а кхочуш».

Дуьне-м лаьтташ ду, шен мах хЮораммо а тайп-тайпана хадабахь а, исбаьхьа а долуш. И мох ца бе́за-кх суна. Цо, доьдадой, дохьу, вовшахь-эдой, тляьхь-тляьхьа алсамдуьйлу, тайп-тайпана суьрташ.

Тховса а хьобкхуш бу мох. Суна ма ца беззара – дера а, шийла а, сагатдойтуш. СхьахІуьтту суьрташ: механ цЮокь тІехтосу, лерех, пхенех чакхдолий, генна арашь шакарца цІевзаш, кхин тулгІе тІекхаччалц, дуьне дузуш. Цуьнца цхьаьна беран аз а. Нагахь и мох, тевжаш, цІевзаш, тІехтуьлуш хилча, и аз тІеобху, массо а тулгІенах чакхдуьйлуш. Махо ченах дІаэбинчу цІеран кІуьраца и аз цкъа, гІоттий, даьржа баннашна тІехула, гІаккха цу массо баннашна чухула чекхдолий, даьржа ара, латта а Іадош. Цхьана хенахь со кхеравора оцу, суна мичара ду ца хуучу, махо дохьучу беран дуткъачу белхаран озо.

Заманца кхийтира со, цунах кхера цаэшарх, сайн лерера и аз, даг чурера махе цабезам, цкъа а дІабер цахилар-х а.

Суна хаза декхар дацара, аьлла хета, и аз, хазанза хуьлийла-м муххале а лаьара. Амма суна хезна и аз, и мох. Суна лиира хаа – хІунда? Цундела кхечира со, гІамаршла а яхана Іуьллучу казахийн эвлан йисте. Ненаца. Кавказера схьа, сан бералла, цуьнан къона хан дІаяханчу, Чун хиша хедочу гІамаршла. Хьалха Іуьллур а йоккха юрт. Гуш ду шозза а, кхуза а тІекІелдина цІенош. Дуккха а цигахь бехачу нахалахь наггахь а хир бац, уьш а хуьлий а ца хаьа, тхойша девзарш, муьлш ду хуурш. Тхойша кхуза дуьххьара дуссуш доций хуурш. ХІара совхоз юьллуш, кхуза дуьххьара бун тоьхначарах сан нана юй хуурш.

Иза-м лаьтта, шен бІаьргех йовлакх а хьобкхуш, цкъа цу цІеношка бІаьрг тоьхначул тІаьхьа, гІамаршкахьа а йирзина. Цигахь ду кешнаш.

Тхойша цига даха дІадолало. Генахь дац уьш. Хан-зама яларца йоккхакхилла юрт хІинца царна уллехь ю. Амма ма беа бу нана цига бан беа некъ! Халла йогІу нана. Суна хаьа, кху боцачу новкъахь цунна хьалха, дагалецамашкахь, чекхбуьйлу дахаран беа а, Іовжаме а, хала а некъ.

Цкъа цІера, Кавказера, дохор, тІаккха, халла цІенош а дина, жимма дІанисделла аьлла хетгачул тІаьхьа, Чу – станцера юха а доха а дина, кху есачу гІамаршка охьакхиссар. Иза цуьнан шен некъ хилла ца Іа, иза сан къоман, хІумма а атта хилла боцу некъ бу.

Эрна ду дицде бахар, я, ирча гІан санна, дицдан лаар, цкъа а дицлун доцург. Нагахь бовлахь, я беллахь, дицдайта луурш, йита шайгахь бакьо, сиз хьакха къоман кхолламан цхьана агІонна тІе, ас, шек а воцуш, эр дара царна наьІалт...

ЦІаьхьана соций, вистхуьлу со:

– Нана, вайн баннаш мичахь яра? – олий.

– Нана яла хьан, дагадогІу-те хьуна а?! – ойлане соьга а хьожий, гІамаршла бІаьрг туху нанас. ДагадогІу-те суна иза, я дагадар а доцуш, хийлачуьнга ладегІар, я кху гІамарийн аренга кхачарна ду-те суна хьалха цхьана буьйсанан сурт хІиттар? Хаац. Цунна жоп далалур дац тахана.

Суна го и буйса: Хьобкхура мох. Шийла а, дера а. Саксаулах це латийнера. Амма цуо дох ца дора. КІуьро дІаюьзнера баннаш. Буьнна мас-со а агІор чухьобкху мох чекхбуьйлура дегІах. Цуо, хьала ца болуьйтуш, чухула хьийзабора ор чохь латийначу цІеран кІур. Цу махо чухьийзош, чІагІбеш хетара нанас карахь дІасатехкочу йобІан шийла мохь. «Ас хІун де хьуна. Ас хІун де хьуна?» – бохуш, чухула дІасахьийза нана. Къурьан кара а эцна, халла бен ца хезаш, цхьана сонехь иза добшуш Іаш ву сан да. Ненера йоІ схьаобцуш, тІаккха, иза нене дІалой, араволуш, чувогІуш, хьийза Ваши. Ден гергара стаг. Ягийначу бехчалгийн хьожа: кІур ту-хуш, дан гІерташ хиллера дарба. Хьехадю туьха. ЦІергахь иза догу, лел-хаш. Хи дохьу. Иза ца молу сан йишас. Цуо куьйгашца дІаюьтту стака. Суна а деза хи. Деха вахьац. Со цхьанне ца го. Шийла ю буьннан сонехь. Вада меттиг а яц. Ма йоккха а хиллера-кх и аре. ДІаюьхур ду шераш, тес-на лаяттина и аре махкана а, адмашна а пайденна ерзор ю цу буса цига биссинчара. Цара айдийр ду хийлачийн, цу буса цигахь цахиллачийн, и буьйсанаш муха хилла цахуучийн а сий. Ткъа сан нана, суна дагайогІучу хенахь дуьйна, бахьана и буьйса хила а тарло, хир ю къоьжа.

– ХІун го хьуна? ХІун го хьуна? – бохуш, йоІ шен карахь техкайо на-нас. Сан йишас буьннан соне куьйгаш кхийдадо: «ДІаяккха, дІаяккха!» – юх-юха а бохуш, дуьхьалтуьйсу, дуьхьалтуьйсу куьйгаш. Стенна тийси-на хилла-те цуо уьш? Цхьана бІарлагІехь йогІу-те южалла тІе? ТІаккха, массо а Іадош, мохь болу цуьнгара.

И мохь махо чухула хьовзабой, синах чакхбоккхий, дуьне а Іадо сан-на, дІахью ара. Еса аре, гІамарийн гунаш, чертийн баннаш, Іаьржа буьй-са, аре мел ю махо дІадаьхьна беран аз... БІаьрхиш юьхь тІехула дІаса а хьобкхуш, ас саццаза боху: «Нана, нана, вай хІунда даьхкина кхуза?»...

Цу буса, махо керчош, цхьаь вукхуьнца хуьйцуш, тоьтгучу гунашна юкъа хьаькхна хиллера кхин а цхьа гу. Сан йишин кошан гу. Йилла йо-лийнера керла целинни совхоз.

Суна ца беза мох. Суна ца хаьа, кхечарна мел ца беза иза.

Сайна иза хІунда ца беза.

АРСАНУКАЕВ Муса

Дахарера дийцарш

Стеган дахар дукха хьолахь цуьнан белхан корматаллица а, цу балхахь нислучу гIуллакхашца а доьзна хуьлу. Цхъаверг шех лаьцна цхъацца дийца а, шена гина а, девзина а хIуманаш гонах болчарна хайта а лууш хуьлу. Дукха хьолахь иза цуьнан дахарехь нисделла хIума хуьлу, цо денна а шен белхан декхарш кхочушдеш хилла долу. Иштта цхъацца сайна хезна дийцарш хьуна, лараме ешархо, довзийта воллу со.

Бакьонашларьяран органийн белхахочун дийцар

Иза дуккха а шераш хьалха дара, мел лаххара а 35 шо дIадаьлла хир ду хIетахь дуьйна. Со цу хенахь, милицин школа чекхийоккхуш, 25 шо долуш жима стаг вара. Дешна довлуш, тIаьххьара практика яра тхан. Со Ленинградера «Кресты» цIе йолчу набахте хьажийра. Цигахь цхъана баттахь болх бан безаш вара со. ДIа а кхаьчна, сайн кехаташ хьаькамашка дIа а делла, балха аравала кечвелира со. ШолгIачу дийнахь тутмакхаш ларбечу тобане хьажийра со. Кхин чолхе хIума а дацара оха дан дезаш, делахь а гуттар сема хила олура тхоьга хьаькамаша, чубоьхкинарш тешам боцуш нах бу, олий. Цхъа кIира даьлча, тоьпаш тоха кечбинчу тутмакхаш болчу хьажийра со. Кхузахь хьал чолхе дара. ХIора камери чохь цхъацца тутмакх вара. Иза волчу чу а воьдуш, кест-кеста цо дечуьнга хьажа везаш хуьлура. Суна кхаьчнарг, мел лаххара а ши метр доккха дегI а долуш, инзаре онда оьрси вара. Иза со шех озалуш воцийла хиьча, вистхила гIерташ, цхъацца хIума хатта гIерташ хуьлура:

- Хьо кавказхо вуй? Муьлхачу кьомах ву хьо?
- Со нохчи ву, – аьлла, жоп делира ас.
- Соьца флотехь шина шарахь эхашарахь хилла цхъа нохчи. Деллахь ма дика кIант вара иза. Абуев Ваха. Вевзий хьуна иза?
- Ас, ца вевза, мича юьртара вара иза аьлла, хаьттира.
- Юьртан цIе дага ца йогIу суна, цхъа хала нохчийн дош дара иза.
- Ас евзашйолчу нохчийн яртийн цIерш ехира, амма цунна дага ца еара.

Сан тутмакхца деха кьамел дан йиш яцара, цундела со камери чурара аравелира. Цу оьрсичух дерг суна хиира. Цо стаг вийнера, кегийчу наха сакьоьрчу, халхаршдечу меттигехь. Суюдо веран кхел кхайкхийнера Ковалев Сергейна. Тхойшиннан кьамел хиллачул тIаьхьа масех

де даьлча, соьга тхан хьабкамо элира, ас ларвеш волу тутмакх волчу тахана йогIур йолуш йоI-адвокат ю, тоьпаш тоха леринчуьнан дехарна Iедало делла жоп а дохьуш. Иза схьакхаччалц тутмакхе леррина хьажар тIедиллира цо суна.

Со, камери чу а вахана, стоьла хьалха охьахиира. Сергей мелла а карзахе вара:

– Тахана адвокат ю, сан дехарна жоп дохьуш, кхуза ян езаш. Хьуна дийца лаьара суна айса стаг верах лаьцна. ЛадугIур дарий ахь соьга? (Ас корта таIийра, дугIур ду аьлла). Иза ларамза хилла хIума дара. Со цкъа а садолу хIума йийна ма вац, ур-атталла котам йийна а. Хьуна магарра, со дегIана онда ву, гIора ду шина-кхаа гIеххьачу стагехь доллучул. Иза дара суна бале даьлларг – сайн гIора сов хилар дицдалар. Цу суьйранна тхо, кегийрхой, халхарш дечохь дара. Ленинградана генай-оцучу Выборг гIалара ву со. Ас хьалха ма-аллара, флотехь бIаьхаллин декхарш кхочушдина, со цIа веана ши кIира гергга хан хир яра.

Халхаршкахь цхьа йоI евзинера суна. Цуьнца цкъа-шозза халха а ваьлла, цхьацца дуьйцуш, лаьттара со. И йоI суна чIогIа хазьеллера. Ас забаре хIуманаш дуьйцуш, йоблура иза. Локхуш самукьане мукь-амаш, аьхкенан юьхь, кхузахь «кIайн буьйсанаш» дIахIуьтту хан яра. Со ирсе вара оцу хенахь, оцу сохьтехь. Амма сан ирс дахлур долуш ца хиллера. Малар мелла, гал а вуьйлуш, тIевеанчу цхьана жимачу стага, катобхна пхьарс а лаьцна, соьца лаьтта йоI дIаозийра:

– Схьайобл! Вайшиь халхадер ду! – аьлла.

ЙоIе мохь белира:

– ДIахеца со! – аьлла.

Теваханчу ас, малархочун куьг ондда схьа а лаьцна, Iаьвдира, цуьнга узар а обькхуьйтуш. Цу сохьта йобIан куьг дIа а хецна, суна хьалха охьалахвелира иза, ас Iуьйду шен куьг паргIатдаккха гIерташ, дIа а ийзош:

– ДIахеца сан куьг! Хьо мила ву? Мичара вели хьо, дажал? – мохь хьобькхура цо.

Ас цуьнан куьг дIахийцира, когаш тIехь латта а ца велла, охьакхий-тира иза. Гонаха берш боьлуш бара.

– Собар де ахь, падла, ас доькхур ду хьуна! Ахь цIийца токхур ду суна! – бохуш, кхерамаш туьйсура меллачу жимачу стага.

– Яхийта кхузара, ас хьайна хIума тохале! – аьлла, со цунна тIеволавелира. Соьца йолчу йоIа сан пхьарс схьалецира:

– Сергей, хьо IадIехьа, Делан дуьхьа! Иза мелла ма ву! Ца го хьуна?

Со сецира, суна ца лаьара цу малархочуьнца цхьана а тайпана дов лело. Иза, шен кхерамаш а туьйсуш, дIавахара. Халхарш чекхдевл-ча, сайна евзина Марина дIакхето вахара со. Арахь сирла яра, «кIайн буьйса» хиларна. Тхойшиь цхьацца дуьйцуш, паркан аллеьхула схьадогIура. ЦIаьххьана виь стаг дуьхьалвелира тхуна.

– ХIара вуй и Геракл? – хаьттира шена юххехь лаьтгачу сан довхо-чуьнга лекхачу дегIахь волчу хьалхаваьллачо, цергашна юккъехула туй а кхуссуш.

– Ву, дера. ХIинца хIокхо кьамел муха до хьовсур вай, – аьлла, сан довхоcho урс даьккхира.

Маринига мохь белира:

– Сережа, цуьнгахь урс ду!

– Ду-те, урс ду хIара... Ас хьобга элирий, сан декхар цIийца такха дезар ду аьлла? Хан тIекхаьчна... – хIинца вехначуьра дикка метта-веана малархо ирча гежира.

– Схьавола хьайн уьрсаца, иза доцуш лата-м хьо кьонах а вацара! – аьлла, со царна дуьхьал велира, Марина сайн букьа тIехьа а юьтуш. ЙоI, кхераелла, егош яра. Со иза теян хьаьжира:

– Кхера ма кхера, хIумма а хир дац.

Малархо, хьалхалаьцна урс а долуш, тIеволавелира. Вуьш лаьтгаш бара, тхойшиннан тасаваларх хIун хуьлу хьожуш. Иза улле кхоччу-шехь, ас, гай тIе мийра тоьхна, вожийра. ТIаккха важа кхоь цхьаьний тIелетира. Тхо буьрса хьаьрчира. Уллехь нисвелларг, доггах буй тухий, ас вожавора. Цхьаь хьала а иккхина, ведира. Урс карахь долу малархо юха а чухьаьдира, обIаге мохь а хьобкхуш. Иза улле нис-велча, дуьхьалара дIа а иккхина, вортанна чу куьг туьйхира ас цунна. Иза бертал воьддушехь бетолах йиначу, нехаш чутосучу хIуманых корта дIа а кхеташ, охьавуьйжира. Со хьобжуш лаьтгара. Иза кхин хьала ца гIаьттира.

– Ахь вий иза! – элира цунна тIе ваханчу цуьнан накьосто. Со цуьн-га, юха Iуьллучуьнга хьаьжжинчохь висира...

Юха суд хилира. Суна веран кхел кхайкхийра.

Иштта шеца хилларг дийцира суна Ковалевс. Со тийшира цунах. Шена гечдича, велла дIаваллалц, ша бахьана долуш веллачун доьзална оьшург латтор дара ша, бохура цо. Шен цхьа миска нана а, кхиина йогIуш йиша а ю, царна чIогIа сагатдо ша, дуьйцура цо, халла кьурдаш а деш.

Суна цунах кьахийтира. «Оццул луьра таIзар далла бехк хилла-те кхуьнан?» – ойла хьийзара сан коьртехь.

Эххар а адвокат а, цуьнца цхьаьна набахтин хьаькамаш а схьакхе-чира. ЙоьIан кхоблина юьхь ма-гинна, Сергей дерригенах а кхийти-ра. Хьан дехарна жоп ца делла, аьлла, СССР-н Лакхарчу Кхеташонан Президиумера деана кехат охьадийшира адвокато. Сергейс, вист а ца хуьлуш, ладуьйгира. Иза чIогIа синтеме вара. Шен кхолламна реза ца хилча ца волура иза, кхин хIумма а хийцалур доцийла хьара цунна. Адвокатана баркалла а аьлла, суна тIе веара иза:

– ИсмаIал, хьуна даггара баркалла ду соьга ладогIарна. Дика ду, ас дуьененахь йоккхучу хенан тIаьхьарчу сахьташкахь, сох нохчи кхет-та. Хьан махкахочо кьонахаллин урокаш елира суна, тхо цхьаьна до-

луш, ткъа ахь гИллакхах ца воха а Iамий. Баркалла хьуна, ИсмаьIал!

Цо, вела а къежна, соьга кхуьг кховдийра, ас иза схьалецира. ЧIогIа собаре вара виэн кхел кхайкхийнарг: юьхь тIера хийцавелла, босбаьхь-на вацара иза. Со цецваьллера цуьнан доьналлах. Цул тIаьхьа масех де даьлча, кхиэл кхочушийнийл хиира тхуна.

Цул тIаьхьа шен балхахь дуккха а тамашийна хIуманаш нисделира, амма оцу оьрсийн кIантаца доьзнарг диц ца ло шена, аьлла, шен дий-цар дерзийра ИсмаьIала.

Льоран дийцар

Нохчийчохь хьалхара тIом болчу хенахь дара иза. Со юьртарчу дарбанан цIийнехь коьрта лор вара. ТIеман хьелашкахь лазийна дархой денна а бохург санна, балабора тхуна. Уьш дукха хиларна, охьабахка меттиг йоцуш, ур-аттала учахь а, ларми чохь а бара тхан. Денна операцеш еш дара тхо – со а, сан накьостий а. Хала мур беанера тхуна тIе: молханаш кхачош дара, оьшу гIирсаш ца тоьура, льоьраш кIезиг бара.

Цхьана сарахь балхара дIаваха дагахь со кабинета чуьра араволуш, учахь цхьа гIовгIанаш евлира:

– Льоьраш буй кхузахь? Хирурге схьакхайкха сихха!

Оцу хенахь хирург со цхьаь бен вацара тхан дарбанан цIийнехь, бакьду, чов ерзо а, ехка а массарна а Iеминера цу чолхечу хьолехь, ур-аттала цхьаболчу санитаркашна а тIехь.

Со царна тIе вахара.

– Хирургически кабинета чу дIавига лазийнарг! Со хIинцца дIавогIу, – аьлла, уьш дIа а хьовсийна, сайн халат тIеюха а, цхьацца оьшург схьаьца а вахара со.

Токан серло йоцу дукха хан яра дарбанан цIийнехь, цундела буйсанна болх бан аьтто бацара тхан. Делахь а мехкадаьттан лампанан серлонехь хьаьжна а, дархочуьнга ца хьаьжча ца волура.

Лазийнарг, 20 шо хирдолуш, жима стаг вара. Цуьнан варо тIехь ерг инзаре йоккха чов яра, дIаоьхуш цIий долуш. Накьосташа шайна хуучу кепара ност дIайихкинехь а, цIий сацо ницкъ ца кхачнера церан. Бос а баьхьна, кирал кIайвелла, кхетамчуьра а ваьлла, Iуьллура дархо. Чевне хьаьжира со. Беран буй чубаххал шуьйра а, дикка кIорга а яра иза. Хьал чолхе дара: боцу гIирс, йоцу серло, вала воллу дархо.

– Сан дан хIума дац... ЦIий сацо аьтто бац, цуьнгахь чIогIа ледара хьал ду... Операци йойла дац цунна, – элира ас цуьнан накьосташка. Герзах боьгтина, мажош евлла, буьрса яххьаш а йолу тIемалой суна гонаха хIиттира:

– Ахь хIун дуьйцу, Ваши?! Муха йойла дац операци? Валийта веза иза? – маьхьарий хьоькхура цара.

– Собарде, гювганаш ма е! Аш маьхьарий хьекхарх, тодала хIумма а дац! – элира ас. – Кхунна шортта цIий оьшу, молханаш оьшу, чов ехка гIирсаш, операци ян ур-атталла серло а яц кху чохь...

Царна юкьара, 14-15 шо хир долуш, цхьа жима кIант тIевеара суна. Иза, воьхна, вегош вара, бIаьрхиш дара цуьнан беснеш тIехула охьаоьхуш:

– Иза сан ваша Мохьмад ву... ма валийтахьа иза, Ваши. Ас цIий лур ду цунна мел оьшу а, гIо дехьа! – аьлла, кIанте велхар иккхира. Суна чIогIа кьахийтира цунах. Ткьа хIун дийр дара? Чолхе хьал ма ду хIара, дан хIума доцуш. Ойла хьийзаш, бIаьрзе хилира со. «Хьераваьллачо бен йийр юй хIокху хьолехь операци? Лийр ма ву и дархо, цIий дIаихна а...» – хьийзара сан коьртехь.

– Цхьацца молханаш а, кхиболу гIирс тхоьгахь а бу. Валол, машена чуьра боккха тIоьрмиг схьабал, – аьлла, цхьа жимха дIахьажийра церан командир хила мегачу кьонахчо. – Корехула чу машенийн серло а тухур ма яра оха... Хьажахьа, хIун дало.

Уьш дехарца соьга хьоьжура. Иштта чолхе хьал сан балхахь нисделла дац цкьа а! ХIун де ас?

– Дика ду, хIун дало хьовсур вай. Шайгахь долу молханаш сихха схьада! Шаьш ма-аллара, серло а чутоха. ЦIий дала кхоь-виь стаг а кечве!

ХIинца юхаволийла дацара. Сайна накьосталла дан тхайн цхьа терапевт а, хирургически медийша а далийна, со операци ян хIоьттира. Минаш ехкинчу арахула дIавахар санна, хIума дара ас долийнарг! Сан накьостий а бацара ас дечух тешаш. Оццул дукха дархой гина йолу медийша а, цецьяьлла, хьоьжура кIентан чевне:

– Салман, ма чолхе чов ю иза, ларор дуй-те вай? – хаьттира цо соьга, шен шек хилар а гойтуш.

– Хуур ду вайна, хIинца ойланаш ян хан яц. ДIадуйлалур ду вай, – аьлла, со дархочунна тIе хIоьттира.

Операци кхаа сохьтехь гергга йира оха. Буйннал йоккха, цхьа хьийзина, ира сизаш тIехь а долуш, йоккха гериг яккхира оха кIентан варо чуьра. Иштта йоккха хIума, ас 30 шарахь болх беш, дархочун дегIехь суна гина а яцара. Уьш тIеман «совгIаташ» дара, ца дезахь а, ца лаахь а, ган доьгIна хилла уьш.

И буйса мелла а хала яккхира тхан дархочо. Со, белхан накьостий цIа а бахийтина, сайн кабинета чохь Iийра цу буса, сан гIо оьшуш меттиг хилахь, юххехь хилархьама.

ШолгIачу дийнахь, метта а веана, вист а хуьлуш, хIума яа а гIерташ, вара тхан дархо. Цунна тIехIоьттина кхерам дIабаьллера. Иза кьона а, дегIан могошалла дика а хиларна, товала а, ира а хIоьттина, дIаваха а дукха хан ца оьшура цунна. Цуьнан накьостий цу буйсанна, дIа а ца боьлхуш, дарбанан цIийнан кертахь Iийнера. ХIинца церан яхьаш самукьане, екхаелла яра, уьш баккхийбера дерриге а дика чекхдаьлла хиларна. Массара а, суна тIе а баьхкина, баркалла элира цара».

Хъехархочун дийцар

Ас дуккха а шерашкахъ болх бина шкоলেখъ. Атта болх бац хъехархочун болх. Берашца къахьобгуш волчунна халонаш дуккха а нисло. Хаарш даларал совнаха, кхетош-кхио а ма деза уьш. Ткъа церан хЮораннан шен амал а, дог-ойла а, кхетам а ма бу. ХЮоранца бийца мотт хила беза.

Хъалхарчу шерашкахъ къаьсттина хала дара суна. Урокехъ бераш вон лелча, новкъадогЮура суна, тІаккха ас царна дов дора, наггахъ къаьсттина чЮога а деш. Сан халонаш евзаш волчу, шкоলেখъ дуккха а шерашкахъ болх бинчу Салман Махмудовича соьга олура:

– Мансур, хьо обгІазвахнера моьтту суна, дІаяханчу урокехъ. Лударчу класса чохъ хъан аз хезира суна. ХІун хиллера хъан урокехъ?

– Салман Махмудович, цара соьга ла ма ца дугЮу, мел лерина со уьш кхето хъаьжча а.

– Мансур, и халонаш муьлххачу а хъехархочун хуьлуш ю хъуна. Собаре хила хьо. Айхъа урок муха дІахьо хъажа. Бераш дика кхетий-те ахъ дуьйцучух? Уьш кхето хъажал хьо-м.

Цунна баркалла а олий, ІадІара со. Салман Махмудович сан а хъехархо хилла вара, ас кху шкоলেখъ доьшучу хенахъ. Тхуна нохчийн мотт а, литература а хьобхура цо. Цуьнан урокаш дукхаезара тхуна. Берашца ийна а, кІеда-мерза а вара иза. Ша хьобхучу хЮора дешархочун цІе хаьара цунна.

Цуьнан хъехарш бахъанехъ, берашца йолу уьйр-марзо дикачу агЮор хийцаелира сан. Ас церан терго мел йо а, цаьрца со дика мел хуьлу а, тхан юкъаметтигаш толуш, урокашна цара дика кечам беш, схьадогЮура тхо.

Масех шо даьлча, суо берех кхеташ а, церан дог-ойла евзаш а хийтира суна.

Иза дІадаханчу бІешеран 80-чу шерашкахъ дара. Со куьйгалхо волчу ворхІалгІачу классехъ цхъа кІант вара. Цуьнан да-нана дацара, денанас кхобуш вара иза. Теюху бедар беркъа елахъ а, амма цІена хуьлура цуьнан. Вон а лелла, цкъа а шена дов дайтина а вацара иза. Амма цкъа а велавелла, векхавелла ца гора суна иза, гуттар а сингаттаме, цхъаьнцца а уьйр йоцуш хуьлура и кІант. Дика доьшуш а, чЮога дика кхетам болуш а вара и сан дешархо. Цхъана муьрехъ ши-кхо де делира, иза школе ца вогЮуш. Ас берашка хаьттира, Дакаев школе хІунда ца вогЮу аьлла. Денана цомгуш йолуш, цІахъ сецна ву иза, элира цара. Со, балхара ваьлча, сайн дешархо Іачу хІусаме вахара. Со неІарехъ гича, чЮога воьхна хъаьвзира иза, ур-атталла соьга чохъхавала ала а дицделла.

– Аслан, со чувоуьйтий ахъ? – хаьттира ас забаре.

– Дера, воуьйту, Мансур Вахаевич, чохъхавала хьо! – иза сихха суна дуьхьалара дІавелира.

– Баба муха ю? Лобрашка кхайкхиний ахъ? – хаьттира ас.

– Баба жимма гӀолехь ю хӀинца. Лобраш а баьхкира, молханаш а яздира, – элира кӀанта.

Со йоккха стаг йолчу чувара. Ша гӀуьллучуьра хьалаайаяла гӀертара миска. Иза а йобхна яра, цӀаьххьана со варна.

– ИадӀелахь хьо йолчохь, Неби! Хьо муха ю а хьожуш, Аслане вист а хуьлуш, веанера со.

– Бакь веанера хьо-м, Дела реза хуьлда хьуна! Со кху деношкахь могушйоцуш а хилла, жимма ледаро ду тхойшиннан гӀуллакх, – элира Небис, гӀийла ела а кьежна.

– ГӀоли хир ю хьуна, Дала мукьлахь! Са ма гатде.

– ХӀара кӀант ишколана юкьара валийта а ца лаьара. Кхана-м соьга хьажа Девкар-Эвлара сан йишин йоӀ йогӀур яра, ас хӀара кхана дӀавоуьйтур ву хьуна.

Жимма йоккхачу стаге вистхуьлуш а гӀийна, цунна ца гойтуш цуьнан гӀайби кӀел ахча а диллина, со дӀаваха хьалагӀаьттира. Аслана ша школе дӀавогӀур ву элира, кхана шайн гергара зуда схьа ма-кхеччи.

Амма кӀант школе ца веара шолгӀачу а, кхоалгӀачу а дийнахь. Со юха а вахара цаьрга. Йоккха стаг гӀийла яра. СадеӀар а дика дацара цуьнан. ЙогӀур ю аьлларг а схьакхачаза яра. Аслан, ши бӀаьрг чу а бахана, маж а велла, гӀийла вара, вистхилар а доцуш, ойланашка а вахана.

– Аслан, цул тӀаьхьа лобрашка кхайкхиний ахь? – хаьттира ас.

– Лобраша, баба дарбанан цӀийне охьайилла еза, боху... хӀокхо ша цига гӀур яц боху, – халла хезаш элира кӀанта, бӀаьргаш чохь хиш а долуш.

Дарбанан цӀийне яха хӀунда ца лаьа хьуна, аьлла, хаьттира ас Небига.

Ша хӀинца йоккха а хилла, ша дуу дуьне диьна а яьлла, цӀахь соцур ю ша, элира цо. БӀаьргашкара охьаобху хи ца соцуш, гӀийла Аслане хьобжура иза. Шен дагахь, ахь хӀун дер-те ша дӀаялахь, бохуш. Оцу хенахь лулара зударий баьхкира чу. Шайш кхуьнга хьовсуш ду, тесна йитина яц хӀара, элира цара. Уьш чохь гӀуллакхаш дан а, яахӀума ян а хӀиттира. Церан Юдика а йина, Небига кхин цкъа а, хьуо дарбанан цӀийне йигийтахьара ахь, аьлла, дехар а дина, со дӀавахара. Кхин а шикхо де делира цул тӀаьхьа. Неби лобраша, баьхкина, дӀа а йигна, дарбанаш лелош ю аьлла, хезира суна. Аслан лулахоша шайга дӀавигна бохуш, дуьйцура. ЦӀаьххьана ирча кхаь беара, Неби дӀаяьлла аьлла. Суна дагахь верг Аслан вара, хӀинца цо хӀун дан деза, иза хьан тӀелоцур ву. Церан уллера гергара нах ма бац тхан юьртахь.

Амма Неби кхелхина, аьлла, хезна, цуьнан нах а баьхкира генарчу ярташкара, марзахойх нах а бевлира, юьртахоша дакъа а лаьцна, иза дика дӀаерзийра. Цуьнан шен, лахь а, йисахь а аьлла, сом а хиллера дӀадиллина. Цундела, генарчу гергарчу нахана а, лулахошна а зиэн а ца хуьлуш, дӀаерзийра йоккха стаг.

Неби дАяяллачул тАабхъа Аслан сайн хАусаме дАвигира ас. Иза ша вуьтийла дацара яьссачу хАусамехъ. Ткъа юьртахъ цуьнан я дехой а, я ненахой а бацара, кхарах «тАебаьхкина нах» олура. Цъхана хенахъ Асланан да кхузарчу цементан заводехъ болх беш вара. Юьртарчу нахера кегий цАенош а эцна, уьш то а дина, цу чохъ Iаш бара кхеран доьзал. Амма цъхана дийнахъ, некъан хъовзам а хилла, Асланан да а, нана а, кхуьнан жимахйолу йиша а кхелхира. Аслан жима вара цу хенахъ, кхуьнан бархI шо бен дацара. ХIинца денана а дАели. Суна чIогIа къахетара кIантах. Юьхъанца дехой хIара шайга дАвиги хъавьсира, амма кIанта дубъхало йира, гIур вац ша аьлла. Цо соьга дехар дира, ша цъханхъа детдоме дАлахаьара аьлла. Амма суна иза сайн доьзалехъ вита лаьара. Ас цунна дош делира, цунна луьург дийр ду айса аьлла. Со сатесна вара, сан доьзалехъ цуьнан доьхна дог дIатуйр ду, цунна тхьцца Iан а луур ду аьлла. Эххар а иштта хила а хилира иза. Жим-жимма хецалуш, векхалуш, хийцавелира иза. ХIинца цо детдом а ца хъехадора. Сан хАусамнанас а, бераша а чIогIа дика тАейцира иза. Ас сайн кIантанна санна, кехаташ а даьхна, тхайн доьзалхо вира цунах. Дукха наха баркалла элира суна, и гIуллакх ас дарна. КIентан гергара нах, цкъа-шозза баьхкина, резабоцуш къамелеш а дина, дАбахаара. Кхин цул тАабхъа гучу а ца бевлира. Аслан, дика доьшуш школа чекх а яккхина, институте деша вахара. Цигара ваьлча, вай долчохъ йолчу цемзаводе балха веара иза. Иза хIинца, шен доьзал а болуш, воккха стаг ву. Суна чIогIа хазахета, цо сох «дада» олуш. Суна иза сайн берел башха ца хета. Ас цкъа а иза царах дIа а ца къестийна, сайн волу дела.

Иштта шен дахарехъ нисделларг дийцира хIинца пенсехъ волчу хъехархочо Мансура.

Таксистан дийцар

ХIора дийнахъ бохург санна, цъхацца дагахъ доцу хIуманаш Иттало тхан балхахъ. Дера, да хъьгур волуш болх-м бацара хIара, ца ваьлла бо-кх, кхин дан хIума ца хиларна. Сан, масала, шиь лаккхара образовани ю. Ас иза аьлча, сох цъхаберш ца теша: «Оццул дешна волу хъо хIун деш лела, хIара машен а хьькхуш? Кхин болх ца карабо хъуна?» Ца карабо, со резаволу болх-м.

Нахаца долу хIума гуттар а хуьлу хала. Цъхаболчарна-м, схъахетарехъ, шаьш мах а боцуш дIасабига беза моьтту. Мел гена ахъ ша вигахъ а, итт туьма кховдор ду-кх, ша цъха дуккха а ахча делча санна а хеташ.

Ас, бакъдерг дийчича, цъха таро йоцуш, миска волчуьнгара кхин сов ахча даккха а ца доккху. Бакхийчаьргара схъа ца эца а хъожу со. Бакъду, цара санна-м цъхаммо а ца ло нийсса хъуна догIург. Иштта ду хьал. Ас ма-аллара, денна а нисло цъхацца «приключенеш». Иштта нисделира цъхана дийнахъ, суна машена чохъ зударийн каралоцу тIоьрмиг карий-

ча а. Сарахь ца а веана, тхайн цийнан подъезда хьалха машин дла а хЮттийна, суо чувахале, салона чу бляьрг туьйхира ас. Тяхьарчу мин-дар тлехь цхьа тЮьрмиг карий суна. Иза схьа а эцна, ойла ян хЮьтти со: «Ванах, хIара хьан битина-те? Кхин ца хиьнехь, ткъех зуда хиьна хир ю тахана сан машин чу, хьанна хаьа, иза хьан битина?»

ТЮьрмиг чу хьяьжира со. Дуккха а хIуманаш яра цу чохь. Амма со цецваьккхинарг цу чохь Iуьллу ахча дара. Дуккха а ахча. Дийнна туп. ТЮьрмиг а эцна, чувахара со. ХIусамнене дийцира ас, сайна ахча карийна аьлла. «Ойн, оццул ахча охьа а кхоьссина, машена чуьра охьа муха юссур ю? Лартлехь хиллий-те и зуда?» Охашимма дагардира ахча: иза 400 эзар сом дара. ХIай дадала хьо гIуллакхан!

«Стаг, оцу ахчанан да ца валахь, иза вайна дуьтур дуй ахь?» – сан хIусамнана хIинцале планаш хIитто елира.

«Дуьтур дац дера. Ахь хIун дуьйцу?! Да вер ма ву кхуьнан», – со ре-завоций хиьча, иза дIасецира, кхин цу хьокъехь къамел а ца деш.

Ас ойла йора, таханлера сайн пассажираш дагабохкуьйтуш, мичахь мила охьавоссийна сайн иэсехь меттахЮттош. Эххар а цхьа зуда да-гаеара суна. Иза жима зуда яра. Нийсса суна тлехьа хиьнера иза. Цуо, цхьаь чехош, телефонехула къамел дора: «Суна хабар дийца а ма дий-ца, сан ахча охьадилла! Шо хан ю ахь со, бер санна, лееш йолу. Тобар ду, суна хьан пуьташ кIордийна! Нийсса цхьа кIира хан ло ас хьуна, сан ахча охьадуьллур ду ахь. Ца диллахь, ас хьан майрачуьнга а, хьан дега а дIахоуьйтур ду, хьо мел йоккха аферистка ю!.. Сан бала-м бац, ахь иза мичара доккхур ду! Ахча охьадилла! И все!» Иштта цу кепара къамел деш яра иза. И тЮьрмиг цуо бицбина хила мегара. Ас мичахь охьайоссийра-те иза? Цуьнан ойла еш Iийра со вехха. МаьркIажан ламаз а дина, сихха хIума а кхаьллина, со аравелира. ТЮьрмиг а сайца схьай-цира ас. Зуда, ас лелочух кхеташ, IадIара, кхин йист а ца хуьлуш.

Сан ойла хилира со тахана дIасалеллачу маршруташца дIасаваха. Машенахь дIавоьдуш, ойла йора ас, таханлера пассажираш дагабах-кийта гIерташ. Хало дара иза, амма жим-жимма коьрта чохь сурт дIахIуттуш лаьттара. И оьгIазъяхана жима зуда гIалин Октябрьски районерчу Возрождения це йолчу ураме айса дIайигна хилар дагадеа-ра суна. Со цу урамехула меллаша дIавоьдуш вара, шайн кевнна хьал-ха, ши пхьарс чучча а боьллина, и зуда шовкъечу боларца дIасалелаш суна гича. Ас машин сацийча, леррина соьга хьяьжира иза. Юха сихха суна тлехьаьдира:

– Хьяжахьа, хьан машин чохь тЮьрмиг битина ас, чохь ахча долуш. И мичахь бу? – йоьхна, дегайовхонца соьга хьоьжура иза.

– ТЮьрмиг соьгахь бу... Цу чохь мел ахча дара, кхин хIун яра эр дарий ахь?

– Дера эр ду! Цу чохь *четыреста тысяч рублей* ахча а дара, сан косметика а, банковски цхьацца кехаташ а дара-кх.

– Нийса боху. ДѲаэца хъайн тѲормиг.

– Дела реза хуьлийла хъуна! Ахь суна дина гѲуллакх мел деза ду хъуна хаахъара! Нахана дѲадала дезаш ахча ма дара иза! Ма тамашийна болх бу хѲара! Далла бу хастам! Со муха карийра хъуна?

– «Доггах вилхинчун бѲаьргех цѲий деана», – олуш ду-кх. Ойла еш, дагадеара суна айса кхуза хъо схъаялор.

– Ва Дела, ма дика гѲуллакх дина-кх ахь! Дела реза хуьлийла хъуна! Вало вайга, тхан стаг а ву чохь.

– ХѲан-хѲа, дѲагѲур ву со. Дала тѲаьхъе беркате йойла хъан! Ас динарг-м доккха гѲуллакх дацара.

– Муха дац доккха гѲуллакх? Вайн Делора ду-кх, вуно доккха гѲуллаккха-м, хъам-хъамма а дийр доцуш! Хъо иштта дѲавохуьйтийла ма дац... ХѲа, хѲара ахча соьгара сагѲина схъаэцахъа.

Ас шега дѲабеллачу тѲормиг чуьра гѲеххъа ахча кховдийра цо соьга.

– ДѲаяла, со ахчанан дуьхъа веана ма вац, мела баккха веана ма ву.

– Хъажахъа, ва дика стаг, хъан цѲе а ца хаьа суна, хѲара дѲаэцахъа, ахь сан юьхь ма ларийна, со боккхачу балех кѲелхъара ма яьккхина, дѲаэцахъа хѲара...

– Новкъа ма хета, ас ахча схъаьщур дац. Дала юьхъѲаьржонах ларийла хъо тѲейогѲучу хенахь. Юдика йойла.

Суна баркаллаш бохуш, бѲаьргех хи а даьлла, лаьтташ и зуда а йитина, со сихха цигара схъавеара.

Дукхачу наха баркалла элира суна, ас динарг хиьча. Резабоцурш а бара. ХѲун дийр ду, нах тайп-тайпана ма бу.

Гочдарш

ДУГРИЧИЛОВ Мургуз

Дугричилов Мургуз вина ДегІастанахъ. Болх бина республикин газеташкахъ, ДегІастанан книгаши арахоъцийлехъ а редактор волуш. 1991 шарахъ дуьйна юкъараллин политикин, культурин, историн «Вайн ДегІаста» цІе йолчу журналан редактор ву. Оцу журналехъ цо гочдина, арадевлера хІетталц дихкина латтийна долу, ДегІастанхойн дуккха а синъовъздангаллин йозанаши. Уьш бух хилла, дІахІиттира «ДегІастанан дийцарш» цІе йолчу антологин. Цул сов Дугричиловс арахеъна стихийн гуларш: «Ваха ирс хила», «Седарчийн Азимут», «ДогІа дохкархо». Ткъа иштта цо арахеъна

1877 шарахъ Нохчийчохъ а, ДегІастанахъ а хиллачу гІаттамах лаъна повесть «ТІаьхъарлера гІазот». «Хаьржинари» цІе йолу киншка, иштта цо арахеъна тайп-тайпанчу поэтийн стихийн гочдарш.

ТІаьхъарлера гІазот

1877 шарах лаъна дийцар

Ешархочуьнга

Суьйренан зІаьнарша ИндагІаш туьйсура СогІратІлара ширачу кешнашкара замано агІордаьхначу чарташна тІера. Якъаеллачу бецан юькъачу къахъашлахъ байн мох метгахъхьера.

– Хъайн генарчу дена юххехула тІехвалий, дІа ма гІуо, – гІеххъа Юттарца сацийра со башха лекха доцчу, шераша тІе корсам тесначу чуртана юххехъ, кхузткъе итт шо долчу Мохъмада, Іаьрбийн маттера шира йозанаши суна гочдан веана волчу. – Кхузахъ, бакъду, цІе бен язйина яц – Воккха Къеда, амма хъуна, цуьнан тІаьхъенах волчу, иза вовза веза. Надир-Шахана дуьхъал тІом беш бІаьнбаьчча хилла иза.

Со тоьбал воьхна хъаьвзира, суо кхузахъ, дайн лаьтта тІехъ дуьнен чу ваьлла вац, наггахъ бен СогІратІла а ца кхочу, цундела сайн гергарчийн

кешнаш суна дерриге ца девза бохуш. Амма къаночо, сох кхета ша бохучу кепара корта а талийна, гИллакхе юкъахъехира сан бехказлонаш:

– Холча ма хЮтта. Дерриге кешнаш довза аьлла а ма дац. ДІасахъажал – дукхахдолу чарташ хуьлдаллалц лаьттах дахана. Цхъа зама дІаяхча, диснарш а лаьтто дІакхоллур ду, ткъа турпалхойн баьрзнаш тІехъ бош-маш хъалаевр ю я цІенош дІахІуьттур ду. Амма адамаша дицдан ца деза церан хуьнарш. Шен хиндерг кхиалур дац халкъе, цо шен дІадахнарг дицдинехъ.

1877-чу шарах лаьцна сайн денанас суна лекхна турпаллин иллеш дагадохкуьйту суна къаьхъачу дагалецамаша. Маржа, уьш кхин хезар доцуш дІадаьхъна цо шеца! Дуккха а шераш дІаихначул тІаьхъа, дохковаларо валийна со СогІратІла, кхузахъ баккхийчара, кар-кара луш, схъадеана шира хабарш юха а хаза йолчу дегайовхонца.

Дезткъе кхо шо долу Абдуллаев Эчилав, сан дехар а хезна, само-ярца меттахъхъайра:

– Суна моьттура, цуьнца цхъаннен а бала бац, – дакъаделлачу къеначу куьйгашца шен хъаж а хъакхийна, лоха гІант шена юххе а озийна, и голашна юккъе а лаьцна, пІелгашца цу тІехъ йоцца вота а тоьхна, дозаллица элира цо: – ХІара илли хууш, хІинца со воцург, кхин цхъа а вац. Ткъа и даьккхианарг Бахричилов Нурмохъмад ву...

ТІаккха нуьцкъала доцчу, гІоргІадоьллачу воккхачу стеган озо дуьйцура суна 1877-чу шарахъ паччахъан Іедална дуьхъал ламанхоша гІаттам айбарх лаьцна (и илли Юххедилларехъ ду).

Историкаша цхъатера мах ца хадабо цу гІаттаман, амма цигахъ дакъалаьцначу авторан иллино хоуьйту цу гІаттаман бахъана, къаьмнийн я динан Іотбаккхам боцуш, ламанхошна маршо езаран лаккхара синхаам хилла хиларх. И иштта хилар тІечІагІдеш ду «Сибрехара кехат» бохучу кхечу произведенин могІанаша а, иза кхоьллианарг а ву оцу хиламехъ дакъалаьцна МуртузІела-Хъаьжа.

«Юха а набаша ямартло йи тхуна, юха а...» – яздо авторо.

Ямартлонна бехкебо Шемалан наиб хилла волу Доногал-Махъма – тІаьхъарчу имаман Гоцинский Нажмуддинан да, Нахибеш Закари, Хуршилов Мохъмад. Ткъа хІинца суна луур ду цхъа-шина дашца ала сайн ден дендех-гІаттамхочух лаьцна, хІунда аьлча, суна хетарехъ, и дешнаш цуьнан дахаран дуьнене хъежамаш а муха хилла гойтуш хиларна.

Ткъа и ас дІадолор ду вайзаманера.

1985-чу шеран майхъ сан шича Іабдуллахъаьжа (сан ден денден цІе ю цуьнан) Дагестанан политехнически институтан студентийн гІишлошгъяран тобанца Тюменера цхъана юьртахъ болх беш вара.

Цкъа хЮкхара болх бечу веара колхозан бригадир, шайн йолхьокхург йоьхна, ткъа буц малхо якъош лаьтга, ремонт йина яллалц, мангалца буц хьакха дагIахъара аьлла. Студенташа резахиларца тIейцира и дехар. ТIаккха, дукха ца Iаш, бацалахь болат шерша доладелира. Царах дукхахберш мангал дуьххъара караэцна бара, амма и болх чЮгIа тайнера кегийрхошна, уьш кхечу деношкахь а богIура, шайн мукъачу хенахь, колхозхошна гЮо дан, ткъа цуьнца цхъаьна шайн белхан зиэделларг тIедуза а. ХЮкху дийцарехь башха шатайпа хIума гуш а хир дацара, нагахь санна цхъа бIе бархI шо хьалха оццу махка ссылке хъажийначу дагестанхоцунга Iабдуллахъаьжега приказчико мангал белла ца хиллехь. Ша ялхо веш дIавеллачу баринна хьалха шен букъ ца сетто, гIаттамхочо-ламанхочо Iабдуллахъаьжас тIулгах дIатоьхна кагбина хиллера мангал, тIаккха ши куьг дIаса а теснера, шена и болх ца хаьа бохучу суьртехь.

Приказчико иза юха а кхетийра мангал каралаца гIулчаш муха яха еза, белшаш муха лело еза. Iабдуллахъаьжас собарца леррина ладуьйгIира цуьнга, тIаккха, керла мангал кара а лаьцна, башха дукха хан ялале иза а кагбира...

Махках ваьккхина, Россехула эзарнаш чаккхармашкахь когех буржалш тоьхна схъавалийначу ламанхочух кхета вай, цунна Росси евзинера эскаринь вотанийн гIовгIанна а, империн колониальни тIемийн цхъамзанашна а тIера, ткъа и йовзар чекх а делира цунна Тобольскера ахархойн гIийлачу, тишачу цIеношкахь, ткъа уьш хилар цунна хаа а ца хаьара, хIунда аьлча цуьнан кхетамехь Росси я пачхьалкх а, я халкъ а дацара, ткъа Iаламат йоккха тIеман чарх яра, тIеIаткъам беш а, ницкъбеш а йолу.

Иштга, 1877-гIа шо.

Инарло М. Т. Лорис-Меликовс латийначу цIеран тIаьххьарлера меттанаш ду СогIратIлан херцаршна тIехула кхерсташ. ТIаьхьо, 1880-чу шарахь, гIаттам хъашарна иза империн Чоьхьарчу гIуллакхийн министр даре хIоттор ву. Ткъа хIинца...

Беннаш ламанхой байина, эзарнаш, гIоьмаш а тухуш, Гуниб гIюпан лармеш чу кхисина, биснарш – Сибрех дIабигна.

Эххар а чекхбели гIаттамхойн а, хIусамаш ягийначийн а бежа, гIора дойу некъ. Йистйоцу, бIаьрса дойу лайн кIайн аренаш кийча ю уьш дIакхалла.

...КIайн бода, дегI гIоро мехаш, адаман цхъа а лар йоцу мехкаш. ТIаккха цIеххъана анайиста тIехъара кура-паргIат догIучу Иртыш хина тIехула техкачу неканца гучубовлу килсийн баххъаш.

Тобольск. Мацах цкъа Россин яккхийчу, дукха адам дехачу гIаланех

цхъаь, Сибрехан коьрта шахъар, хІинца иза империна цабеза нах дІабубгу меттиг хилла. Ткъа уггар хъалха Тобольске дІакхалхийнарг хилла... килсан мІов, жима бер – паччахъан кІант вуьйчу хенахь Угличехь екна йолу. ХІетахь дар-кха, Годунов Бориса цу мІовна шодмаш етта, цул тІаьхъа иза Сибрех дІа а хъажае аьлла, омра дича. Политикин тутмакхийн боданечу набахтин пенашна дагавогІу А. Н. Радищев, вежарий-суртдиллархой НикитингІар, революционер-демократ М. Михайлов, дуккха а декабристаш, народникаш, петрашевцаш. Тобольскехула чекхболуш бара Ф. М. Достоевский, Н. Г. Чернышевский, В. Г. Короленко а Сибреха дІабигна некъ. Бакъду, Іабдуллахъаьжина хІумма а ца хъара царах, церан цІерш ца хезнера, амма ас, цуьнан тІаьхъенах волчу, дозала до, Тобольске дІа а кхалхийна, иза а, кхиболу дагестанхой а царах дІатохарх. Хъанна хаьа, царах цхъанна тІенисвелла хила а тарло Іабдуллахъаьжа Ермакан хиллачу хинкеманийн аннех динчу гаттийчу некъаш тІехь... ТІаккха, мел сиха кхетар вара иза Россех, иза еза а лур яра цунна, нагахь шен деша йиш хиллехь Вильгельм Кюхельбеккеран кошан тІулга тІера йоза: «Суна тІе дуьйлийша изшамаш хилларш, кхолламо ницкъбинарш дерриге а, ас синтем лур бара шуна».

Амма Россех кхетар шен кепара хуьлура Іабдуллахъаьжин. Цкъа маларх кхетта самукъадаьлла болу лакхара Тобольскера къона совдегарш баьхкира лахарчу гІала, «Іаьржа нах» бегахчу, оьрсийн ламасталлин буйнаш тухуш латаре уьш кхойкхуш. Оцу хенахь ларамаза цигахь нисвеллера Іабдуллахъаьжа. Шена хаа а лиьна, адамаш стенна гулделла хаьттира цо. Мухха а кхетийра и цунах. Кхин хъем ца беш, лахахь бехаш болчу гІалахойн агІо лецира Іабдуллахъаьжас. Оьрсийн ахархошца доттагІалла иштта тасаделира цуьнан, цара цунна Іамийра шайн мотт, шайн эшарш а.

1883-чу шеран майхь Александр III-чо амнисти дІакхайкхиначул тІаьхъа махках баьхна дукхахболу дагестанхой даймахка юхабирзира. Шен махкахошца цхъаьна Іабдуллахъаьжа а херцаршлахь йолу СогІратІла юхадІахІотто волавелира, ма-дарра аьлча – юрт юьззина юхаденьян. Хъалхалера юрт хІинцалерачунна лахахь яра. ХІинца а цхъаццанхъа гуш ду хъалхалерачу цІенойн баххаш. Кхузахь юьртахошна юкъа-кара карайо Іаржъелла йийбар, кхийра пхьегІийн гаьргаш. Ширачу СогІратІлан гІишлошна чир йоттар вайзаманыхь санна ца хилла. ХІинцалера цІенош хъаладобттина нийса сенаш долуш, дика аьгначу тІулгех. Керла эвла юьллуш, дукхахболчу согІратІлахойх тІехговза тІулгботтархой хилира: цхъадолу пенаш маркхалх пайда а ца оьцуш дина, тІулгашна юккъера херо гуш а йоцуш. Ткъа цхъана

цІийнан пен, мокхазан тІулга тІехь зІенан сурт огуш, кечбина бу!

Дуккха а шерашкахь вехира Іабдулахьаьжа керлачу СогІратІлахь. Баккхийчу наха дуйцура суна, хІор шеран бІаьста дуйххъара оханан харш тасар цо дІадоладора бохуш, 1937-гІа шо тІекхаччалц, хІетахь коллективизацис «кулакийн ламаст» кхочушдар дехккалц.

Шен маьІна долуш ду хІара а. 1941-чу шарахь шен ши кІант тІаме дІахъажийра имаман Мохьмад-Хьаьжин йоІа Варисова Написата.

– Шун ненада маршонехъа кьийсамехь кхелхина, – некъан дош элира цо. – ХІинца шуьшиь а ву цуьннан дуйхъа тІаме вьодуш. Ткъа шуьшинна тІехь долу жьопалла шозза лакхара ду, шуьшиь еккъа вайн лаьмнийн маршо ларъян вьодуш хилла ца Іа, ткъа вайн ерриге пачхьалкхан, дерриге дуйненан а маршонехъа кьовса вьодуш ву. Шайх лаьцна иллеш дохуйтуш, тІом белаш!

СогІратІлара кешнашкара тхо арадовла кечлучу хенахь, ломан дукъ тІехъа дІалечкъира малх. ЦІаьххъана сан некъанакъосто Мохьмада сацийра со тІамехь кхелхинчу бІахочун лохачу, махо агначу чуртана юххехь.

– ХІокху тІехь ду-кх маьІна кІорга долуш йоза, – элира воккхачу стага, – дІаязде.

Таккха ас блокнот тІе дІаязбира шена чохь дахаран Іалашонан а, маьІнин а кІорггера чулацам болу бархІ моГІа:

ХІай кьонах, сан коша тІехь ойлаелахь –
 Хьо муха веа. Хьобга и хатта бакьо ю сан.
 Хьо – хиндерг ду, цуьнгахъа кьуйсуш со велла,
 Іэхьечу хІуманашца и бех ма делахь.
 Лаьтта тІехь вехачу хьох а хир ду латта –
 Цул тІаьхъа нисдийр дац цхьаммо а хъан гІалаташ;
 Хьо – дІадахнарг ду дуйнен тІе ялазчу хъан тІаьхъенан,
 Вахалахь, цара хьох дозалла дан йиш а йолуш!

1877-чу шарахь лаьцна материалаш гулъеш а, повесть тІехь болх беш а, сан тешам чІагІбелира: истори-хронологин чохь са доцу хиламийн роГІалла цахиларх, цхъана социальни-политикин кьепенца-дІахІоттамца кхуьуш, цхъана гушбоцчара тІечІагІбина а болуш, иза, ойла йина, дІахІоттийна, шен роГІалла йолу билггалчу нехан ларама-

за кхолладеллачу хъелашкахъ дар-лелоран зIе хиларх.

Цуьнца доьзна оцу я вукху исторера хиламаш кхоллабаларан бахъанаш а, церан чулацам а уггар хъалха каро беза турпалхойн кхетамашкахъ а, синошкахъ а. И кхочушдан гIоьртира со хIокху дийцарехъ, Бенъямин Вальтеран алар дагахъ а долуш, исторехъ «классови къийсаман кIоршаме материальни Iалашонашка кхачарехъа дар-лелор гина ца Ia... Тешам, стогалла, юмор, хIилла цхъаьна деха оцу къийсамехъ, вайна тIелаткъамбо, уьш кIезиг хилла ца Iаш, мелла а лакхара маIне сурсат ду историн. И синмехаллаш, зезагаш санна, малхана тIе йоьрзу, историн стигалахъ хъалагIоттучу серлонан къайлахчу ницкъо тIейзош».

И бахъана долуш вайн дийцарна юкъа ца бахана тIеман хиламаш ма-барра бийцар, политикин хъелаш, уьш шуьйра бийцина бу историн литературехъ, цундела авторо тоам бира «Юххедилларехъ» йовзуйтуш йолчу цхъайолчу изданех. Повестан хъалхарчу декъехъ турпалхой гайтина гIаттам хилале хъалха, шолгIадохъ – гIаттаман тIаьхъарчу деношкахъ. Цу кеппара, тайп-тайпана гучуйовлу буйцучу турпалхойн амалш а, синхIоттамаш, иштта церан къамелашкахъ а, ойлаярехъ а, авторо дагалаьцна ма-хиллара, девза и генара хиламаш кхоллабаларан бакъонаш а.

Автор

Шайх Шемал кхоьллинера хIокху махкахъ дин карладаккха а, къинош летор совдоккхуш дерш дохо а. Иза йийсаре вигначул тIаьхъа, цхъаь вукхунна тIаьхъахIуьттуш, тобанаш эха юьйлира цуьнан новкъахула, уьш халачу хьоле а хIуьттура.

ТIаккха 1294 (1877) шарахъ оцу кеппара метгахбелира СогIратIлара болам а, цуьнан дакъалацархой а, царехъ бохамаш хъаьрчира, кегдора баккъаш...

Мухъаммад-ТIахIир ал-Карахи

Бахъаш тѣхъ цѣрш

Хьалхара корта

*Георгиевски тІай тІехъ хиллачух, Гергебилера карзахаллах,
юьртдех а, цуьнан шовзткъа тутмакхех а лаьцна.*

ЧІогІа цІийза ворданан якъаелла чкъургаш, кортош а охкийна дІагІерта букъ тІебаьллачу тІулган некъахула къена месала стерчий. Уьш лобъкучара – воккхачу стага а, цуьнан кІанта а – юкъа-кара шина а агІорхъа стен андий серий детта царна, церан бос байначу, беттачу тІаргІанах йоблла мацахлера чан уьйбуш. Ткъа нагахь цунах гІо ца хилча, нагахь ворда хершнаш чохь сецча, лохкушберш яккхийчу, ахдегІан локхаллехь йолчу чкъургашна тІетаьІа, нанас а шен йоІаца тІехъара тІетоьтту ворда; цу тІехъ – дуо бу, цу чохь дІасакерча хала кхийна ламанан стоьмаш. Іалелай, ма доккха собар а, ницкъ а оьшу-кха тархашна юккъехь дитт кхио! Ма дукха мокхаз кегбан беца, ма дукха латта арен тІера хъалакхехъа деза, гергабеанчу малхе жима синтар хъалакховдийта, бІаьста цуьнга зазанийн барзакъ тІедохийта, ткъа гурахь – къорамечу лаятта тІе стоьмаш охьадегадайта!..

Цкъацкъа саца дезаш хуьлу, хъаьрсачу чхернех некъ паргІатбаккхархъама. Еххачу хенахь боданечу Іинах чу керча уьш, Кхаракъойсу чохь къайладовлу, ткъа и хи, лакхара охъа чухъаьжча, гІовгІа йоцуша, партала а хета, кочачу мармарех терачу дІасадаьржачу хин гІовгІано дагабоуьйту цуьнан тамашийна ницкъ.

ХІинца Георгиевски тІай а гучудели. Генара иза тера хета, лаха мел кхечи а гатлуш долчу тархан лаьмнашна юккъе йобллинчу аьчкан яьшканах.

Ламанхой хІинца боьлла цунах, ткъа итт шо хьалха, 1867-чу шарахь, Андалалера ерриге ярташкара богІура цуьнга хьовса: оццул дукха эчиг цхьанаметта гина стаг наггахь бен хир вацара Дагестанехь.

Хьалха оцу меттехь ламанхоша дина дечиган тІай дара, цара Салтара тІай олуш. Кавказан тІом чекхбаьлча, паччахьан тІеман куьйгалло, стратегин хьолехь маьІне хилар тидаме а эцна, кхузахь аьчкан тІай тиллира Георгиевски аьлла, цІе а туьллуш – Апшеронски полкан шефан, цесаревичан Георгий Михайловичан сийнна.

ТІаьхьо цу тІайн цІе вуон яккха йолийра, 1859 шарахь полковнико Лазаревс Салта эвлана къьиза тІелатар дича дуьйна, цигара бахархоша Іедало шайгара схьадаьккхина латта «шайн лаамехь» аьхна

аьлла. Дошлоша лаьхкина бугу ламанхой тIай тIехула дехьабовла дIахьаьлхича, дехьа агIорхьа дIакъевлина а карийна, юхабирзича, юхадовлийла дIалаьцна карийра: гур боьгIнера! Декъазниш кхий-тира: бекхам хIинца шайна луьра хир буйла, кIелхьардовларан дегайовхонца Къойсун гIовгIанца догIучу хи чу лелхара уьш, амма кIуркIаманийн гIаьттинчу багано уьш берриге шайна чууьйзира, хин бухарчу тIулгийн кIомсарша церан догIмаш охьуш.

Ткъа салтичун мекарло гайтинчу полковникна сийлахьчу Аннин орден елира, бакъду, II-чу даржан – шеко йоццуш долчу хьуьнаре ца кхечира – амма императоран таж а, гIама а шена тIехь йолуш.

Беккъа ламанхошна юкъахь бен хилла ца Iара и тIай неIалт шех даханчех! Ялх шо хьалха императорна Александр II-чунна меттигера куьйгалло кхузахь чай малар вовшахтуьйхира, цуьнга дIа а хаййтира: дукха салтий кхузара езткъа метр лакхара хи чу лелха, «жобжахатехь» чаккхе йоцу эскарехь гIуллакхдаро кхетамах а бохий. «М-да...» – дуьхьал хазийра Цуьнан сийлалло, кхоьруш, охьа чу а хьожуш.

...ХIокху бIаьста кхуза пхьераш баьхкира. ТIайна гобаккхина стоммачу эчиган тахтанаш туьйхира, шина а агIонхьа барола йолу бIаьвнаш юьйгIира, цхьана агIор, Туркойн тIом болабаларна, ткъа вукху агIор – луларчу Нохчийчохь Iаьлбаг-Хьаьжас гIаттам айинера, гIазот дIа а кхайкхош. Сихбелла хьийзара, хин гечош тодан а, тIеман гIирсаш дIасабахьа а схьадаийтина 100 эзар сом ахча цу балхана тIехьажийна.

Дийнахь-бусий, шайн гIуллакхехь болу гIаролхой а, пхьераш а боцурш, кхузахь хуьлура Темир-Хан-Шурера йолах болх бан баьхкина говзанчаш а.

Ворда тIай тIе кхачча, воккхачу стага ков туху. Собарца ладобгIна Iа, арахьажа дитинчу корехь гIаролхочун юьхь гучуяларе. Воккхачу стага бIаьргтуху лаьмнийн баххьашка, царна тIехь цхьамзанаш санна ира го гIийла декхнаш, церан орамаш дерзина го тIулгашна юккъехь, уьш тасаделла лаьттах, аьрзунан мIараш ижун дилханах санна.

– Де довха хир ду, – олу цо, кIантехьа юха а воьрзуш, – малх хIинца а хьалаайбелла бац, ткъа багахь – дохдина туьха долуш санна...

Мекхо диьна долу кор цIовзарца деллало. ГIеметтахIобттинчу салтичо, можа мекхаш дIаса а хьокхий, хоьтту, муьлш ду, стенга даха некъ юьхьарлаьцна догIу.

Ламанхочо, вист ца хуьлуш, дIакховдадо хьалххе дуьйна хIокху гIуллакхна кечдина кехат. Цу кехат тIе Гергебилера йозанчо оьрсийн

масех дош яздина, некъахойн хІун Іалашо ю кхетош: ахархой Хунзахехь хьорматаш йохка боьлху.

Салти сонтачу тидамца кехате хьобжу, тІаккха и юхакховдадо, шена йоза-дешар цахаар хьулдан лаамца олу:

– Пуллакх хир дац, ваша, мухІар дац. Харцкехат ду.

Болатан кор дІакъовлало воьхначу ламанхочунна хьалха. Дагахь луйш ву иза шен юьртахочунна: цхьа галдаьлларг-м ца яздина-те цо?! Юха а – хІинца сацам боллуш – пІелг бетта цо коран дуткъа цІийзачу эчигах.

Ков дІаделлало, парталчу боларехь салти араволу, сигаьрка хьарчайо:

– Корак хІума ма етта, шайтІа! Аьллий хьобга – мухІар дац. ДІаяхийта кхузара, – бур-бур до цо.

– ХІунзах! Базар! – синтем а байна мохь бетта ламанхочо, куьйган ишаршца шена ца хуу хийра мотт бийца гІерта, ворданна тІе тесна кІади хьала а ойий, шина буйнахь схьаэцна хьорматаш дІакховдайо ша дуйцучух салти кхетийта.

– Э-э, дика стаг, цунах со эцалур вац, – хІиллане велаькежа салти, тІаккха, кьун кепара юха а хьаьжна, шабарш до, – нагахь хьобгахь къаьркъа делахь...

«Къаьркъа» бохучу дашо хІинца тешаво ламанхо шен юьртарчу йозанчо кехат нийса яздина цахиларх.

– Йох арака! Хунзах! Базар! – мохь болу цуьнан.

– Йох бахахь, йох а хуьлуйтур вай. Ткъа мухІар доцуш долу хьан кехат вай кхеташ долчу цхьана хІуманна бен мегаш дац, – кхин аз ца ойуш жоп ло салтичо, ша хьарчийна сигаьрка а уьйзуш. Амма, масехазза кІур пехаш чу означул тІаьхьа, дагна кІад а лой, чІогІачу кІуьро Іовжийна цхьа бІаьрг а хебош, цІеххьана дуйхьалара дІаволу, йовхарш а етташ, царна юккъехула олу:

– ЭхІ! Мегар ду! Маьрша дІагІо шу, Делан адамаш. Оьрсийн салти сел кьинхетамза цкъа а хир вац!

Цуьнан ишарх кхетта ахархой сихаллица шайн ворда кевне схьалаьллина богІу, амма царна некъ боьхку лекхачу, набаро а, маларо а юьхь естийна волчу эпсаро. КІайчу бІаьрчовьшна кІелара шен ира хьажар кхуссу цо ахархошна тІе, цатешарца хьобжу вордане.

– Сысоев, хІорш муьлш бу? – ша таІзар дийриг хилар дІахоуьйтучу озаца хобтту эпсаро.

– Туземцаш, хьан оздалла, – буйнахь сигаьркан юьхк а лечкъош, дегІ нисдеш дІахІутту салти.

– Иштта кхочушдеш ву-кх хьо гIаролан гIуллакх? Ткьа нагахь вордан тIехь герз делахь?! Ломахь гIаттамхой ма бу и схьакхачаре хьобжуш. Вайна тIедиллина омра дицдина ахь?

– ДагадогIу, хьан оздалла! – Сысоевс куьйгаш дIасатосу. – Герз-м мичара ду цаьргахь! ДIора ворда а ю яйн. Герз хилча-м, езох хир яра, хьорматаш ю цаьргахь!

– Ас хIинцца хьобга и харца а яйтина, хьожур ву со и мел яйн ю, – кьиэжа эпсар. – Шайна ма-хеттара устав хийца марзделла шу. Хьажал цу чу!

– ЛадугIу, – Сысоев ворданна тIе воду. Топ ворданан ялкханна тIе а хIоттайой, хьорматаш кегайо, буха кхача гIерта, ткьа цецбевлла, царех ца кхеташ лавтта ахархой, синтем боьхна, вовшашка хьуьйсу.

– Сысоев, – собарх вухуш, кхойкху цуьнга эпсар, – ас ворда харцае ма аьлла.

– ЛадугIу, – эпсаран вон амал шена йовзарна, цуьнца хIумма а ца кьуьйсусуш, шаш долччохь, мунданаш санна, догIаделла лавтта стерчий дIахеца волало Сысоев.

Ламанхой кьайлах бартбарехь вовшашка хьуьйсу, церан куьйгаш ша-шаха шалтанийн макьарш тIе кхевда. Ткьа воккхачу стеган бIаьргаш чохь сема синтем го.

Дукь охьадужу, стерчий гIеххьа кьахка а деш. Сысоев, даккхий си-нош дохуш, мерах шок а етташ, ворда тIекIельяккха гIерта, шен ченах юьзначу эткашца некьа тIерачу тIулгех когаш дIагIертабо. Кьеначу ламанхочо сацам боллуш, амма карзахалла ца гойтуш, мохь хьокху.

– Сысоев, сихое! ДIавала юххера! – тIечиэха эпсар.

Салтичун хьаж тIе хьацар туху, тIех ницкь хиларна юьхь цIийло, вортан тIера пхенаш дусало. Эххар а, мел болу ницкь тIегулбой, чкьург лавтта дIакьасто аьтто болу цуьнан. Хьорматаш дай чуьра охьаобгу, Iинах чу Iена.

Зударий хьорматаш схьалахьо гIерта, ткьа дассий, кIантий – уьш хIинцца бен ца кхетта салтичо кхочушдан хьийзочух – гали санна, цхьана агIон тIе охьавожош, Сысоев дIа а теттина, оьгIазбахаран дешнаш кхуььсуш, ворда шен метта дIахIоттайо.

– ХIай, боьха хIума, – хеза моханечу эпсаран аз, – ас хIинцца хьуна...

Сысоевна тIехула гIулч а тосуш, шен дуткьа, кIайн тIара детта цо гIорасизчу дералло эрчяьккхинчу воккхачу стеган юьхь тIе. Кьоначу ламанхочо, шен ден сийдайаро бIаьрзевина, ластийна, шен боккха буй туху эпсарна. Эпсар, куьлла санна, дIакхоссало, хIаваэхь лесточу куьйгашца шена гIортор лаца гIерташ. Лата кхиссалучу питанечу боргIалх беламе го и. Халла хьалагIоттуш волчу Сысоевна тIе а вужий, и лавтта тIе охьатаIаво цо.

– Вежарий! Вежарий! – мохь хьобкху Сысоевс эпсарна бухара, ламанхоша батгара яхна шаьлтанах гуш.

Эчигна тЕхь эткийн кАжийн гЮвгГа а айина, тАйн вукху агЮрхъара гЮ ду схьадедда догЮш.

– Цуьнан оьздалла вийна! – Гадаво гАролхойх цхьаь. Ойлаеш а ца лаш, топ хьалалоцу цо. Герзан тата даьржа дерриг чАжахула, тархех детталуш аталуш, юхакхиссалуш, шина агЮрхъа дАсасадьду, зарран ницкъ гЕлбаларца дАтуьйш.

Молханан садукъаме сийна марха дАсаяьржа. Воккхачу стеган чоина хьалха меллаша дАсасадьржаш ду цЕн томмагА.

Да дийна хилар, ша дийна ву-вац, наний, йиший дийна ю-яц, герз мосазза делира кхетале хьалха, са Гадош баьллачу маьхьарца охьаву-жуш волу да схьалаца кхиаво кАнт. Воккхачу стеган малделла деза дегГ кЕнтан куьйгашка ца сацало. Цо цуьнан белшаш дАсаетта, иза гуттаренна охьавожийна гАн дАэккхо гЕрташ санна.

Поручик кхетам чу вогЮ. Сихбина бАьргаш а детташ, массаьрга хьобжуш чекхволу иза, хиллачу кхета гЕрташ.

– Герз хьан туьйхира? – халла меттахдоху цо шен дохийна балдаш, лардеш куьг хьобкху царакх.

– Ас, – жоп ло озачу лекхачу салтичо, велхарна юккъехула Еса доь-шуш волу кьона ламанхо шен тоьпан нишанна кЕл а латтош.

– ХЮн ду ахь динарг, тентак?!

– Цо хьо иштта... тоьхна, охьа ма виллинера...

Эпсаро, оцу хенахь шайн вийначунна гонах хьийзачу ламанхошка а хьобжуш, ишар ярца дАбохуьйту салтий.

Аьчкан кевнаш дАкьовлало, оцу минотехь цунах деттадала дуьй-лало тЮлгаш а, буйнаш а.

Хьацаро дашийна дохделла хьаж дАкьевлинчу кевнан шийлачу эчигна тЕ а тАийна, херонехула кевнехь болчу ламанхошка хьобжу эпсар. Некъа тЕрачу цИийна тЕ чан а юхий, ворда хьорматех ясса а йой, воккхачу стеган шелделла дакъа цу тЕ а дуьллий, цунна тЕ гата-нан кАди а тосий, шаьш схьадаьхкинчу новкъахула юхабоьлху уьш.

Некьоголатухучохь гАйгАне кхо адам кьайладаьлча, паргАтваьлла, доккха садоккху эпсаро, лаьттара хьормат схьаоьцу, и пхьуьйшах а хьокхий, цуьнан мерза мутт долучу дилхах цергаш юкку, салти тЕкхойкху:

– Сысоев! ДАвада гЮпе. Дерриге дАдийца цуьнан оьздалле господине Войно-Оранскийга. Иштта а, вуьшта а алий. Тедиллина ма-хиллара, туземцаша хьош ерг хЮн ю хьовсуш дара, ткъа цара дутьхало йира. Кхийтин?

– Билггал кхийти, хъан оздалла, – низамехъ жоп ло салтичо, – муха ца кхета, – хӀинца, уставца ца догӀуш доккха садоккху цо.

Гергебилера пхьобханахъ лекхачу шина акхтаргана юккъехъ хевшина Іаш болу божарий, вовшашка а хъавсина, хъалагӀевттира, майданна тӀе богӀучу готгачу урамера цӀенойн пенаш зударийн тийжаро меттахдаьхча.

Ворда царна юххехъ соцу, йоккха стаг, шен кортали дӀа а даьккхина, голаш тӀе южу, чухти кӀелхъара еха къобжа месаш охъа а Іанош.

– ХӀай адамаш! Вийна! Вийна!

Ворданна гуо бо. Цхъамма, пхъаьрсаш лоций, хъалагӀаттайо, цхъамма цуьнан коьрта тӀе йовлакх тосу, кхечо хоьтту: мила вийна. Йоккха стаг тобанна юкъя оьккху, докъанна тӀетеснарг дӀайоккху.

– Вийна... вийна, – и бен алалуш дац цуьнга.

– Хъан вийна? Мича бахъанина? – хоьтту кхакха чохъа болуш, шунаш болчохъ хъано къаьста кетар юьйхинчу, дуькъя цӀоцкъамаш долчу воккхачу стага.

– Вийна! Вийна, неӀалт хуьлийла царна! ХъаргӀанаша чӀир кхобийла церан, чангӀалкхаш тийжийла царна тӀаьхъа! ХӀу хедийла церан! Юьхъ тӀера чкьор охьадалийла церан! Мекхо доийла церан герзаш! ТӀулга тӀе язйойла церан цӀерш! Вийна! Вийна!

– Къа ма деха, – дехар до кетар юьйхинчу воккхачу стага, – хилларг дийцахъа.

ЦӀечу басахъ бархатан пес тиллина, можа-дато бос болу нилха маж йолчу вукху къаночо:

– ХӀинца цо хӀумма а дуьйцур дац...

Масех зудчо схьалоцу йоккха стаг, меллаша дӀаюьгу иза. Юххерчу бешара, цӀенош чуьра адамаш гуллуш ду майданахъ.

– Дакъа маьждиг чу хьо! – овра до кетар юьйхинчу воккхачу стага.

Чкьургаш цӀийза. Тоба дӀасахуьлу, гӀугӀ до. Наха вовшашка хеттарш до, белшаш хъала-охъа йохуьйту, лаг дахдой, дӀахуьйсу – нехан кортош тӀехула хъалха дерг ган гӀерташ. Пес тиллинчу воккхачу стага, белшаш лоций, маравулли вийначун кӀант, пхьобхана охъахааво иза.

– Схъадийца.

– Тхо хьорматаш хьош дара, – бӀаьрхиша яшийна юьхъ куьйгашца дӀалечкьош, боху цо. – ТӀай тӀе кхачча, салти ворда харцо вуьйлира... Дас дуьхьало йира. ТӀаккха... – жимачу стага доккха садоккху, велхар саца ца ло цуьнга, иза пенехъа дӀавоьрзу, шена гонах гулбеллачу юьртахойх изъхъ хеташ.

Кетар йолчу воккхачу стага ишар ярца дIабоху тIегулбелларш.

– Къонах хила, – къахетарца шабарш до цо.

– Цхъаъ юьртда схъавало гIуо! – мохъ бетта нилха маж йолчо.

Къона ламанхо хъалаобккху:

– Ас бекхам бийр бу! Ас бекхам бийр бу! Сан топ яц. Суна топ хъан лур яра?

– Сих ма ло, – ойлане вахна, олу кетар йолчу воккхачу стага, – коьрте цIий хъаьддачохъ сиха вогур ву хьо. Хьобга цхъаьнга хIумма а далур дац.

– Иза ша цхъаъ вац, – йишхаьллачу озаца мохъ хьобкху цхъамма тIехьарчу могIаршкара схъа, пхьобхана йолчу сехъа а гIерташ, – и цхъаъ вац! Со ву цуьнца!

Хьалхарниш юхажьуйсу, сирлачу басахъ бIаьргаш шуйра схъа а диллина, тIевогIучу хъаьрсачу кIантана некъ буьту.

– Сан букъ хIинца а Ийжош бу церан шодмаша, – массо тешийта, шен коч хъалаузу цо, и къаношна дIагойту.

– ХIета, кIамдар е цунна, цергашна тIехьобкхуш мотт кIамбечул, – сацам боллуш хададо цуьнан къамел пес тиллинчу воккхачу стага. – Цхъа дакъа кIезиг-м ца хетта хьуна, вай дерриге а, цхъацца воккхуш, хIаллакдайтa лууш ву хьо?

– Цхъацца хилахъ, хIаллакдийр ду, нагахъ вай ца гIовттахъ, – хъаьрсачуьнгахъа гIодоккху тобанна юккъерчу цхъамма. – Ункратлахой гIевттина, кайтагхой гIевттина, бIотIлиххой гIевттина, ткъа вай долчохъ хIун – къонахий чекхбевлла?! Таханлера Южалла – вайн бохам бу, амма цунах вайна иэхъ а хир ду-кха, нагахъ вай бекхам ца эцахъ!

– ДIадекха деза!

– Нийса боху!

– Бакъду! – майданан маьI-маьIпера цо бохург тIечIагIдо наха.

Кетар йолу воккха стаг хъалагIотту, куьг ойу, гулбелларш синтеме балош:

– Юьртда схъакхачийта веза.

– Цуьнга хIунда хъуйсу? – мохъ хьобкху хъаьрсачо, ша бохург къобалдеш берш кхузахъ хилла хазахетарна, шен бартахошна ша гайта а, хазийта а кога буьхьар а хIуьттуш. – Эпсарийн шуьнера хъакхин даьIахкаш ма-кхуьссу цунна, цо вайна тIе гIалх дичахъана!

– Эрна мотт ма лебе. Юьртдас цхъанне а зиэн а ца дина, цкъа а цхъанне а мотт ца тоьхна, – бехкбуьллу цунна кетар юьйхинчу къаночо.

Юха а аз хеза тобанна юккъера схъа:

– ХIай нах, шуьга боху ас: хIара иэхъ лан резаверг – шен цIа гIуо, шен яхъ-юьхъ йолчо – некъ гайта!

– Схьагучувала, турпал! – цавашарца кхойкху гушвоцчуйнга кетар тӀехь йолу воккха стаг...

Амма тӀаьхь-тӀаьхьа оьгӀазаллин шовкъ ю тобанехь гӀоттуш, карзахбевллачу синхаамашца, ца хууш а даьллачу дашо ойланаш хьере йийр йолуш, цхьа а кьепе йоцуш, сацо ницкъ боцуш, дагӀерташ, жимачу тӀулго чухецабелла кхуллу ломан чхерийн токхам санна.

Баккхий нах дарьелла тоба синтеме яло гӀерта, амма тобано уьш тергал ца бо, Ювраща тергал ца до чхернаш санна. ГӀугӀ чӀагӀлуш ду. Юха цӀеххьана, цхьамма айдина аз санна, герз долу. ХӀоранна а моттадала тарлора ша-ша лерсина кьарвелла – иштта цӀеххьана дагахь йоцу тийналла хӀоттийра тоьпан татано. Адамийн хӀорд ша болччохь соцу, бӀаьргашца герз кхоьссинарг лъоху. Ткъа иза юьртда ву кӀайчу аьрхачу динахь майдана кхаьчна. Цуьнан малхехь яьгна шуьйра юьхь ю, бӀаьргаш а ду шуьйра, вовшашна ген-генахь, йоцца лергина юькьа сира маж. Белшаш тӀехь – есаулан погонаш, юккьехула кегьелла а йолуш. КӀайн исхаран чоа товш ду цунна тӀехь. Коьрта тӀехула лакха хьалаайина цо топ, тобана саца ома до.

Хьаьрса жима стаг, керлаваьлла баьчча, цунна дуьхьал дӀахӀутту:

– Давала новкьара, оха хьошур ву хьо.

– Цкъа, хилларг хӀун ду, схьадийцал аш.

Къаноша цунна тӀевалаво вийначу ламанхочун кӀант, тӀай тӀехь хилларг дуьйцу. Юьртда воьхна.

– Иштта низам ду церан хӀинца, – жимма Ийна, боху цо, тоба синкхетаме йогӀур яц-те аьлла, – дегӀах ца хьовсуш цхьа а тӀех ца волуьй-ту цара. Дуккха ярташкахь карзахаллаш ю. Цундела, герз дехьадаккхарна кхоьру уьш...

– Хьуна, юьртда, йовха ю эпсаран цӀокалахь, ткъа суна тӀера салташа тӀаьххьарлера чоа схьадоккхур ду, цунах шайн когех хьерчоргаш ян, – эвххьаза схьакхойкху хьаьрсаниг.

– Дена герз тоьхнарг мила вара? – хобьту юьртдас вийначун кӀанте. ТӀехула хьаьжча, иза синтемехь ву. Амма цуьнан бӀаьргаша гойту цуьнан вохар: иза генна бӀаьрг боьгӀна Ia, лаьмнийн даккьаш тӀехула дӀа Георгиевски тӀай, эпсар, гӀаролхой ган гӀерташ санна.

– Хиин хьуна?! – ца соцу хьаьрсаниг, цуьнан кьамкьаргехь шеддаш керча. – Ткъа хӀинца дерриге суна тӀаьхьа дӀадуьло.

Юьртда дин тӀера чуоьккху, хандарган юкьах дихкина стеран неӀаран дуткъа доьхка схьа а лоций, хьала а ойбий, шена хьалхха дӀалоцу.

– Ханна а, даржана а хьол лакхара нах бу кхузахь. Цундела, хьайн мотт сацабе, – хьалхалеррачу синтемечу озаца ома до цо, тӀаккха,

кхуссий, тобанна юкъавохуьйту гIиллакхах вoьхна сонта «баьчча». Иза нахана юккъехь дIавов.

– Хьайн корта, хьайна лаахь, ата, – боху цо хьаьрсачуьнга, – ткъа адамаш ас цхьаьнгге хIаллакдойтур дац.

– Со вац и, ткъа хьан Iедал ду нах хIаллакбеш, – дегабааме, амма хIинца кIедо бохуш, мохь хьoькху тобанна юккъера схьа хьаьрсачо.

– Сан Iедал жима ду: лахахь долу низам лардар, ткъа лакхахь доцург. Со бехке ван а ма гIерта. Ас вон болх ца бина шуна.

Юха а гIугI делира майданахь, шайн дагахь дерг хозуьйтуш дIаолуш:

– ХIор цIенна тIера кхо сом доккхург мила ву?

– Дайх дисинчу дежийлех а!

– Бахамах, ворданах, некъах! Мел садетта деза ткъа?

– Юьртдега ла ма дегIа, гIовтта деза!

Юьртда динна тIехуу, луйтанаш чохь хьалаайало, цуьнан хьажар кхоьлина ду:

– ХIинца соьга ладогIал! Ас кхоьллина-м дац и законаш? Сан хьoьлехь волчу шух муьлхачо хIун дийр дара?

– Ткъа тхoьга хIун де, боху ахь? – бехкбоккхуш хотту кетар йолчу воккхачу стага. – Цкъа хьалха дахарехь мел oьшучух дехи тхо, ткъа хIинца и дахар дIадоккху тхoьгара!

– Шу билггал Iожаллин бага даха гIерта, – мохь хьoькху хIинца юьртдас, – Георгиевски тIай хIун ю ца хаьа шуна?! Шаьлтанашца салтий кхеро дагадеана хьуна! Ткъа нагахь уьш цигахь чукьовлалахь, цара шу, хьозарчий санна, охьаэгор ду. ХIор а тоьпана цхьацца бIе патармаш ду цаьргахь!

– Асакхой яккхий тоьпех ца кхерабелира, – хеза хьаьрсачун тамехь доцу, гIелделла аз. – Шайга карадуьйла аьлча, цара жоп делира: «Тхан цIа – тхан каш. Тхан доьзалш тхoьцца цхьаьна лийр бу». Божарел цхьа цуьрг а ледара ца летира церан зударий. ХIор а тхов тIера тIулгаш деттара цара салтийн а, ямартхойн а кортош тIе!

– Гергебил а, Асах санна, ягайойла лууш-м вац хьoь? – цавеша юьртда.

– Тхо бакьонан некъа тIехь хир ду, АллахIа гIо дийр ду, – синайамехь боху цхьамма.

– АллахIа гIо ца до кхетам боцарна, хIунда аьлча кхетамах вoьхнарг бакъ вац...

– Хезий шуна, нах, – юх-юха а хьалхахьа гIoьрту хьаьрсаниг, – вайн сийлахь oьгIазалла кхетам цахилар ду боху цуо.

– OьгIазло кхетамзалла ю, ца боху ас, ткъа аш дан дагалаьцнарг ду, боху. Шул а кIезиг oьгIазвахна вац со, суна а хета, бехкечунна

таӀзар догӀу аьлла. Амма и кхечу кепара кхочушдан деза, аш дага ма-лаццара а доцуш!

– Ткъа хьобгахь долчу Iедалца адамаш дайархошна кхиэл ялур юй?
– само йо пес тиллинчу къаночо.

– Соьгарчу Iедалх а пайдаэцалур бу, амма суна оила ян хан луо.

– Ма тешалаш цунах, ма тешалаш, – цӀогӀа детта хӀинца хьаьрсачо,
– иза шен дарж дӀадаларна кхоьру, цундела мекарлонаш лелайо, вай синтеме дало гӀерта!

– ДӀасаца, – собар кхачийна, сацаво иза кетар йолчу воккхачу стага,
– юьртда ала вита!

– Ас дерриге аьлла. Ойла ян еза. Шайн-шайн цӀа гӀо, ткъа ас жаммаӀатца кхеташо йийр ю... Нагахь жаммаӀат сох тешаш делахь.

Ший а воккха стаг леррина хьобжура юьртдега, кетар йолчо корта теӀабо, ткъа шолгӀаниг – нахе дӀасадохар доьхуш ву.

– Дика ду, тхо дӀасадовлу, – резахуьлу хьаьрсаниг, – цо халкъана чӀагӀо ян-м езар ю, стаг вийначунна ша таӀзар дийр ду аьлла.

– Ас чӀагӀо йо.

– Халкъана хьалха делла дош – ша-шен мах хадор ду, – билгалдоккху кетар йолчу воккхачу стага, – ткъа хӀинца – дӀасадоба!

Майда сихха яссало. Юьртда, динара а вуссий, везза охьахуу пхьобхане Гергебилера масех воккхачу стагца. Малх теӀеткъа болало. Цхьанхьа юххехь хин гӀовгӀа хеза...

– Хьан оьздалла, – эгӀазчу, малхо тӀех Iаржварна, хаьштигах тера волчу салтичо кад дӀакховдабо эпсаре, – хӀан, юучух кхетахьа.

Эпсаро къоламий, кехаттий юьстахдуьллу, ситтина, кӀуьрзо Iаржбина кад шена хьалха озабо. Делкъал тӀаьхьа тӀай дохло, цуьнан тхов кӀелара хӀаваь а дохло, ткъа гӀаролан бун чохь, тӀулган стаммийчу пенашна тӀехьа – ахбодане, тийналла, салкхо а.

Эпсаро буу салташа кечбина кхача, ша яздинчу кехат тӀе бӀаьрг а бетташ.

– Рапорт яз деш хир ву хьо, – ийзалуш а, хьесталуш а хаа гӀерта салти.

– ХӀан-хӀа, рапорт дац.

– ХӀета, цӀа яздина кехат хир ду-кх, – бала кхаьчначухула олу салтичо, эпсар шена оьгӀаз цавахарх воккхавеш, – ткъа соьга ца язло. Сысоев – цунна хаьа. Шена Iамийна, суна а Iамо дош делира. Амма гуттар а хан ца тоьу – эскаран гӀуллакх.

– Ткъа хьуна стенна оьшу йоза-дешар? – малонца муьсто чам болчу бепигах цуьргаш а дохуш, хотту эпсаро.

– Йоза-дешар хууш хилча, и атга ма ду, хЮр денна цІа кехат яздийр дара,
– сатийсамца бІаьргаш хьалахьовсадо салтичо, – ткъа ас Сысоевга дехарш
до, хЮр а кехатах томканца мах дІало... Хьан оздалла, – цІеххьана кхе-
раваларан шабаршца хотту салтичо, – хІинца цунна хІун хир ду?

– Хьанна?.. ХІа-а, и ду ахь хоьттург, – кхета эпсар, – иза куьйгалло
къастор ду.

Цо кад дІатотту, вехха хьобжу готгачу бароле, цу чуьра гуш ю кир-
тигаш йолу анайистан аса, хин генара гЮвгІа хеза, мецачу аьрзунийн
къиэкъар а.

– Герз, ма-дарра аьлча, тоха ца дезара.

– И туземцаш дуьхьал ма бевллера, – гІиллакхехь шениг бохура
салтичо, – гЮ даккхяхьа цуьнгахьа, хьан оздалла, охІ, ма чЮгІа хол-
чохь ву-кх и, пекъар...

– Собгахьа гЮ даккха хир велара цхьаь, – кхоьлина жоп делира
эпсаро.

– Дала гЮ доккхур ду.

– Меги, меги, дІавало, орцахо, – чекхьяккхаза чорпа чохь йолу кад
цуьнга дІало эпсаро.

Салти аравала дагахь хуьлу, амма соцунгІа хуьлу, барол чухула
цхьа хІума а гина.

– Хетарехь, кхуза богІуш бу, – самойо цо.

Эпсар серлонехьа дІавоьрзу, гІай долчу агЮрхьа схьабогІучу тут-
макхийн гийзиг го.

– Уьш муьлш бу хьажа, уьш балош верг документашца суна тІе
валаве, – омира до цо, гІаккха юха а кехатна тІе воьрзу.

Дукха ца Іаш схьахеза зІенийн екар, арахожучу коран цЮвзар,
гІаролхочун а, тутмакхаш балош веанчун а аьзнаш...

– Хьан сийлалла, хІара ву, схьавалий, – хаам бо Іаьржачу салтичо.

Эпсар шеконе хьобжу есаулан погонаш йолу чоа а дуьйхина чувен-
анчуьнга, гІаккха, вист а ца хуьлуш, куьг кховдадо.

– Документ.

– Карзахбевлларш Хунзахера гЮпе дІабубьгуш бу оха, – хоуьйту
чувенанчо. – Со Гергебилан юьртда ву.

– Карзахбубьлурш. Юха а карзахбубьлурш, – гІам-гІим до эпсаро,
деша а доьшуш, – ерриге гІепаш юьзна-кх цара... Документо баха-
рехь – шовзткъа. ДІавадал, багарбел, – омира до цо салтичунна, – ткъа
хьо охьахаа.

Юьртдас гІант шена тІеозадо, цхьа агЮ неІарехьа болуш охьахуу.

– КІурбойла хир дарий? – доьху цуьнга эпсаро.

– Со сигаьрка узуш вац.

- Со а вац. Амма таханлера де ду-кх иштта...
- Муха?
- Хала...
- Де чекхдолуш ду.
- Далла бу хастам. Таханлерниг хІун де ду?
- Августан ткъе иссалгІаниг.
- Ши де даьлча Цуьнан Императоран сийлаллин вина де ду, – шен гоьла тІе куьг туху эпсаро, – ткъа мала тахханехъ лаьа. ЛадогІахъа, есаул, соьгахъ къаьркъа ду! Кхетий хьо, айсса ас ца молу ас, ткъа салташца – мегар дац. Новкъа валале цхъа кад мелча ахъ?
- Баркалла, со молуш вац.
- И хІун ду? ХІа-а, хІаь, шун Мухъаммада дихкина и шуна.
- Юьртден юьхъ кхулу.
- ХІан, оьгІаз ма эха, – бехказвуйлучу озаца доьху эпсаро, маьнги кІелхъара долиина шиша схъа а оьцуш.
- Тоьал муьста хьожа йолу, можачу басахъ сирла йоцу кочалла Іена зоки чу.
- Дела, паччахъ Іалашвехъа, – эпсаро ишарца жІар туху, тІаккха сутара къурдашца къаьркъа дІамолу...
- ЧувогІу Іаьржа салти.
- Багарбин ас, хъан оьздалла. Шовзткъа са ду дерриг, царна ха деш берш а, – рапорт до цо.
- Дика ду, чекхбовлийта уьш, – доккха садоккху эпсаро.
- НеІара тІехъа хеза дІадоьллучу кевнийн гІовгІа, зІенийн цхъаьна-эшшара зов, гІулчаш, гІулчаш.
- ДІаваха мегар ду хьуна, – олу эпсаро, стенна делахъ а, йиллинчу неІарехъ сецначу юьртдега. Важа юхавоьрзу, тІаккха сацам боллуш олу:
- Ас а мер ду.
- ХІета, кхин а самукъане хир ду, есаул, – цецволу эпсар, зока дузу. Юха, ши бІаьрг хъалаайбича, шена тІехъажийначу мокхазан ехачу тапчанан биргІа го цунна (юьртдас и дІалачкъийнера чоин шуйрачу пхъуйшахъ, тІийригца куьйгах дІа а йихкина). Кхеравелла, цецваьлла эпсар, дегІ лацаделла, гипноз йича санна, хьоьжу тапчанан лога тІехъ бегочу пІелге.
- Господин эпсар, ас а дуй биьнера паччахъна, тахханалц цунна тешаме а виснера, – сихвелла олу юьртдас, – амма тахана ас чІагІо йина халкъана хьалха, Іуьйранна кхузахъ маьрша вахархо вийначунна таІзар дийр ду аьлла. Уггар боккха бехк хъан бу. ДІаэца хъайна йогІург...

Цхъана мӀаьргона цӀеран серлоно бӀаьрса дойу юьртден, тӀаккха кӀур дӀасабаьржича, эпсар цӀенкӀахь го цунна, цецваьлла дӀабиллинчохь сецна бӀаьргаш а болуш. ХӀюь кхеттачу хьаж тӀера, йоккхачу кхаби чуьра санна, бесни тӀехула меллаша охьаӀена дуькӀа цӀий.

Герз ма-деллинехь (иза хаам бара), гӀюьмаш ека, зов доккху шаьлтанаший, тарраший, гӀовгӀанца леста пенаш, маьхьарий, узарш, диттан стаммий гаьннаш кеглуш санна, юьйлу тоьпаш.

Юьртда веза охьахуу гӀанта тӀе, жиргачу бендацарехь ладоьгӀу цо тасадаларан гӀовгӀане.

...Чуволу хьаьрсаниг, буйнахь цӀеша юьзна шаьлта, куй тӀехьатеттина бу, бӀаьргаш, фосфор хьаькхча санна, толамхочун кӀи-за велаькажар.

– Берриге охьабехки!

– ДӀаваккхал иза, – эпсаран докӀеьхьа корта тосу юьртдас.

Хьаьрсачо шаьлта доьхкарх юллу, ши ког лаьцна дӀатакхаво эпсар. Киртигаш евллачу тӀулган цӀенкӀахь шелделлачу цӀийн тача дуьсу.

– Некъаш тӀехь дуьхьалонаш яр дӀадоладе, даккъаш тӀехь цӀерш латае, – цунна тӀаьхьакхойкху юьртда.

Салтийн а, эпсаран а декъий хи чу кхуьссу.

ШолгӀа корта

Шемалан наиб хиллачу, паччахьан наибан декхарех мукъаваьккхинчу Нахибашев Закарин СагӀратӀла иза вале хиллачу дахарера цхъана хиламах а, туркойн эмиссарех а лаьцна.

Оцу заманахь шен доттагӀий болчохь хьошалгӀахь вара имам Шемалан наиб хилла волу Нахибашев Закари. Шемалца волуш цо тӀом бинера паччахьан Ӏедална дуьхьал, ткъа имам йийсаре вигначул тӀаьхьа цу Ӏедалехь кхиамца наибан дарж а дӀакхийхьира дейтта шарахь.

Иза башха стаг вара: лекха, зьортала, кура болар, элийн гӀиллакхаш долуш. Шен мах хууш волчу цо шех бӀаьрг бузура адамийн. Ала деза, шен куц-амалшца хилла ца Ӏаш: массара а тамашбеш дуьйцура, 1871-чу шарахь император Александр II-ниг шаьш кӀарбинчу махка веача, цунна ган лиира шена хийлаzza вуьйцуш хезна волу Шемалан и наиб. Нахибашев Закари оцу хенахь ламазна кечамбеш вара, шена тӀаьхьабахкийтинчаьрга иштта элира цо: «Собарде ала. Цул коьрта паччахь а ву», – тӀаккха, ламаз доьхкуш, ши куьг хьа-лакховдийра.

Хиаъ, цунна хийра дара хъеставалар, амма куралла барамал сов а яра.

Ира кхетам болуш, дегТехъ Таламат боккха ницкъ болу иза шашена говзалла Тамийна инженер а, хТуманан тидам болуш гТуллакх вовшахтохархо а вара. Шен ткъе пхи шо долуш вахара иза Шемална Те, имама ткъе итт шарахъ, тТеман тТабхъара сахът тТехТотталц, лаккхара мах хадабора цуънан похТмин а, хаарийн а. Гунибехъ дуьхъалоярна кечамбарехъ куьйгалла деш вара Нахибашев. Дукхахдолчу тТехъ цо кечийна мекара кТелонаш хилар бахъанехъ кТеззиг бен боцчу мурдаша дийнна баттахъ сецийра Барятинскийн итт эзар салтех долу эскар.

Александр П-чо, Шемалан наибо дехкина некъаш а, тТеш а шен шина бТабрга гича, инженеран баьцарчу билгалонца совТат дира цунна, ткъа тТабхъо инарло Лазаревс Андалалан наиб хТоттийра иза.

1873-чу шарахъ Нахибашев Закари Андаланан округан наибан даржера дТавабккхира, Дагестански дошлойн-иррегулярни полкан бТенчин гТюьнчин даржехъ а чагТвеш. Цуънан бахъана иштта хилира.

Оцу шарахъ СогТратТлахъ юьртда вара Нахибашев Закарис оцу дарже хТоттийна волу Тали-Мохъмад. Цуънан хъадал-вадалча вара изъх-бехк хТун ю ца хуу, шега яккхалург хТуьу йоккхуш волу Хъаджи. Цуънан самукъадолура нах сийсазбеш, цундела халкъалахъ цТе а йоккхура цуънан – «боьханиг».

Ша нахера схъа мел яккхинчун дакъа дора Хъаджис. Тедалан гТуллакхехъ болчех дукхахболчийн санна, цунна а дара закон шена луьург дан бакъо санна.

Цкъа Ботьа Хъаджи СогТратТлан йистошка бТабргтоха аравелира. ЦТехъана цунна гира эскаран говрашна леринчу дежийли тТехъ къоначу зудчух. Маьрсаца йол лахъош яра иза. Гергга тТеваханчу Хъаджина евзира СогТратТлара марехъ йоцу Чакар. Ботьа Хъаджи хаавелла, эхъ хетта, белшаш тТе охъадеана йовлакх хъала а тоьттуш, бехкала яхана, елакъежарца цуьнга хъабжира иза. Хъаджи говрара охъавоьссира, цунна юххе тТевахара. Чакаран беснеш цТеллехъ йогура, сиха садеТарехъ цхъанаэшшара хъала-охъа ийбалора накха, ховха, йовхоно дакъийна балдаш делладелла дара. Хъаджис там хиларца чууьзира Чакаран дегТлах схъаеттало корта хъовзош йолу хъацаран хьожа, даго шен берриге кийра меттахбоккхуш хааделира, ткъа коьртехъ тулТенах цТий кхехкаделира.

Амма цо лаам дТа ца белира синхаамашка. Чакарна тТех а ваьлла, хъабкхначу бецан боккхачу цТевнах ког Тюьттира цо.

– ХТокху дежийлах пайдаэцарна мах луш ю ткъа юкъаралла? – дахде-еш хаьттира цо.

– Ца хаба, – сха а ца йоьрзуш, жоп делира Чакара, – ас даим а кхузахь хьокхура.

– Иштта ду и! Ткъа хьуна ца хаба, кхузахь ежарш Йедалан говраш хилар? Чакара белш саттийра.

– Дика дац хьан гӀуллакхаш, – элира Хьаджис, цуьнан букъ тӀе куьг а тоьхна, – йол йохорна гӀуда такха дезар ду хьан.

– ХӀун гӀуда? Ахь хӀун дуйцу, Хьаджи?! – Чакар сиха схьайирзира. – Цийнда воцуш, айсса бераш кхобуш ма ю со, совнаха кепек сан цкъа а ца хилла.

– Со вац закон юкьадаьккхинарг, и дӀадаккхар а суна тӀехь дац, – шеквоцуш, жоп делира Хьаджис, кхечу хӀуманан ойла а еш.

– ДӀаяхийтахьа со – дийхира Чакара.

– Йиш яц. Ахь ма элира, хӀоразза а кхузахь йол айхьа хьокху, цкъашозза хилча-м хӀун дийр дара. Дий бӀе сом сха ма-делли – дӀахоьцур ю.

– Дий бӀе сом! – мохь белира Чакаран. – Суна мичара дер ду и ахча?!

– И сан бала бац. Хьан ницкъ ца кхочий – юкьаралло токхур ду, ткъа нагахь, уьш а реза ца хилахь, хьуна кхиэл ян езар ю.

Чакар йилхира, Хьаджиге дехарш дар эрна дуй хууш.

Хьаджи говра тӀе хиира, тӀаккха шена тӀаьххье схьайола элира.

– Мича? – синтем буйхира зудчун.

– ГӀопе.

Декъаза зуда голаш тӀе хӀоьттира, цуьнан когах тасаелира.

– Делан дуйхьа, Хьаджи, кьинхетам бехьа сох, хьуна хӀун хуьлу цунах? Оццул ахча сох хьан лур ду? Со набахти чу йоллахь, бераш мацалла лийр ма ду, – мохь хьокхура Чакара, иза дӀаса а ветташ.

– ДӀахеца, Йовдал! Мача схьайоккху ахь, – тӀечевхира Хьаджи, – хьалххе ойла ян езаш хиллера.

Чакар бертала охьяюьйжира, йоьлхуш, егайора иза

Хьаджи дӀасахьаьжира, говрара охьа а воьссина, цунна юххе голаш тӀе лахвелира.

– Ас-м дӀайохуьйтур яра хьо, – цунах кьахета мотгийтира, – амма закон – закон ма ду... ХӀуьу а цхьа мах бала дезар-м ду ахь.

Чакар схьайирзира, дегайовхонца а, кхерамца а цуьнга хьаьжира.

– ХӀун яла еза? – хаьттира цо, шен даг чу иккхинарг билггал бакьду я дац хаархьама.

– Шира хьер йолчу гӀой, со схьаваллалц тӀе, – хьостуш, шабарш дира цо.

Чакар дӀакхоссаелира, иза волчухьа туй кхьоссира:

– Кхяхьпа! Лавтто муха лов-те хьо!

Хьаджи шуьйра велакьежира, Чакар ша бохург дан ца йоллий

хууш. Амма цуьнан дуьхьало ерриг харцо Іалашонца кхин цкъа а дагадайтира цунна хила тарлуш долу таІзар...

– Айхьа хьабкхна йол схьаэца, – ома дира цо, – кхано хІара иштта дацара бохур ду ахь...

– Схьаяло, – ома дира Хьабжис, хьер чуьра араволуш.

– Со хІинца маьрша яц ткьа? – цецъелира Чакар.

– Хьажахьа цунна моттаделлачуьнга! – ца соцура важа. – Хьобгара дий бІе сом догІу. Ца лой – набахти ю хьуна. Ас къонахчун дош ло хьуна. Соьца забарш чекхъевр яц.

Чакара маьрсан мукъ буйнахь къевлира, мохь а хьокхуш, Хьаджина чукхоссаелира. Оцу маьхьаро кІелхьарваьккхира иза. ДІа а эккхаш, зудчун куьг хьовзо кхийра Хьаджи.

– И дан гІортарна ирхьолла йогІу хьо, – кхераваларна юккъехула дІахайтира цо. – Амма со къинхетаме ву. ХІара дуьту ас. Хьан бераш ма ду.

Бераш дагадаьккича, Чакаран дералла лагІъелира. ХІинца ша доьхначу хьолехь хиларх кхийтира иза: цунний, Хьаджиний юккъехь хилларг я юьртдега а, я гергарчаьрга а хоуьйтийла дацара – иэхь. Къарьяла сацам бира цо, Хьаджица цхьаьна наибна Нахибашев Закарина тІеяхара иза циггара.

– ХІара, – дІахІоттийра иза наибна хьалха Хьаджис, – низам талхийнарг ялийна ас. Іедалан дежийлехь буц хьокхуш яра, ткьа гІуда такха реза яц, ахча дац, боху...

Кхеташ ма-хиллара, цхьадерш цо, ца дуьйцуш, дитира.

Нахибашев кхоьлира: кхуьнан хІума дац хІара – иштта декъаза хан йоккхучу зудчуьнгара хІума яккхар. Амма Хьаджис зудчух къайллаха дан дезарг хьийхира:

– СогІратІлахошка такхийта. Царна тІе стаг вахийта веза.

Иштта сацам бира.

Сарахь тІебаькхира согІратІлахойн жаммаІатан векалш, амма кхо бІе сом такхаран метта цара тІедиллира: Бобха Хьаджи шайга схьало, ткьа зуда дІахеца. ЖаммаІато а, шарІан кхиэло а къастор ду, бохура, цу шиннах бакъ-харц мила ву.

Нахибашев хиллане а реза ца хилира церан тІедахкарш кхочушдан, уьш Андалалера бахархоша кхочушдан дезачарна дуьхьал ду аьлла, жоп делира цо; нуьцкъаша схьаялийначу зудчуьнца дерг хІокху кепара къасто деза: схьаялийначо иза къеда волчу дІайига еза, амма цо и зуда, ша волчохь а ца юьтуш, кхин волчохь йитахь, тІаккха бен юкьараллин бакъо яц цуьнга жоп деха.

Гуйранна Чакаран гергарчара шайга аьлла ахча вовшахтуьйхира, и наibe дIаделира, цул тIаьхьа царний, Хьаджин тайпанний юккье дов дуьйжира.

СоГратIлахой наибна арз эчна бахара тIеман губернаторна тIе. Цара иза кхетийра: Нахибашев кьеда вац. ХIета и низам талхор ду.

Цу гIуллакхна таллам дIабаьхьира. Хьаджис пачхьалкхан хазне охьадиллира и беркат доцу 300 сом. Iали-Мохьмад юьртден декхарех мукъавитира, ткьа Нахибашев Андаланан наибан даржах ваьккхира.

ХIетахь дуьйна Нахибашев Закари массо агIор бегIийла хIуманаш леа вуьйлира Iедална хьалха шена тIера бехк дIабаккха а, соГратIлахошна бекхам бан а. И аьтто цуьнан хилира цул тIаьхьа дий шо даьлча.

И дара цхьана пIераскан дийнахь. Оцу сийлахьчу деношкахь Нахибашев дукха хьолахь Темир-Хан-Шурера маьждигехь Iамалш ян воьдура. Цигахь рузбане баьхкинчарна юккьехь цхьа стаг шена вевзаш хиллачех тера хийтира цунна. Леррина хьаьжча, Нахибашевна дагавеара иза; масех шо хьалха Турце дIакхелхина Тинаввас вара иза. ХIетахь цунна кехаташ кечдинера Нахибашевс. Оцу шерашкахь Тинаввас чIогIа хийцавеллера: кьежвелла, бIаьргаш чуьгна, гIеметтахIюьттича хуьлуш ма-хиллара, дегI дазделла, букь а сеттина. Амма Нахибашевн бIаьрг сирла бара.

Ша гучувала ца лууш, цо Тинаввас кхечуьнан тергоне дIавелира, ткьа ша хьем ца беш Лорис-Меликовна тIевахара.

– Хьан сийлалла, гIалахь шпионаш бу! – стоммачу озаца, лаккхарчу синхаамца хаййтира Нахибашевс.

– Охьахаа, Захар, – шеквоцуш элира инарло эрмалошха акцентехь.

Нахибашев охьахиира бархатан аьхначу кресло чу, губернаторна тIевогIавелира. Важа башха сиха а вацара хаам тIеэца. Хаза кечийнчу кабинет чухула дIасаволавелира, кореуллургна тIехьа хьаьжира – мичахь бу цигахь шпионаш? – пийлан даьIахкан луьлла латийра, дуькьачу мекхех хоттаделла кьобжа гиччош самсадехира, тIе саьмгал хьаьрсина Iаьржачу чоьшийн коьллаш арагIертачу лерга пIелг хьовзийра, тIехь тIедарчий долу стомма мара чууьйзира, кхокханан хIоаш санна болчу баккхийчу бIаьргашца Нахибашевна тIевогIавелира.

– Хьан локхалла, гIалахь шпионаш бу, – хIинца паргIат юхаэлира Нахибашевс.

– ХIета, схьалеца беза-кха.

– Суна кхечу кепара хета. Хьох дагавала мегар дуй?

– Дагавала, Захар, дагавала, – Лорис-Меликовс, дог ца догIуш бага гIаттийра.

– Суна хууш ма-хиллара, областехь схъалаьцна шовзткъа герга туркойн эмиссараш, – коьртакомандуюшин кӀезиг бала кхачаро гӀеххъа вохийна, дӀадолийра Нахибашевс, – уьш схъалецар башха кхиаме а ца хилира, хӀунда аьлча церан зӀенаш хьаьнца ю цахаарна. Цундела уьш къайлахчу тергоне эца беза...

– Соьга де боху ахь и? – ца вешаш, велакъежира Лорис-Меликов.

– Хьан локхалла, и ас айсса дийр ду, – шен резавацар хьулдан гӀерташ, элира Нахибашевс, – хьобгара бакьо езаш веана со хьуна тӀе.

– Бакьо ю хьуна, дӀавало, Захар, кхочушде и.

Лорис-Меликовн шен план яра. Сийлалла езаш даржахо, къиза куьйгалхо волу иза цу дерригенца цхьаьна шен Иалашонаш йолу карьерист а вара, цо говза кхочушдора Iедалан тӀедахкарш а, шен Иалашонашка кхачар а.

1877-чу шеран апрелехь дӀаболабелира оьрсийн-туркойн тӀом. Цуьнан Кавказски театрехь Портина духьхало ян декхарехь яра тӀом балале хьалха кхоьल्लीна йолу тӀеман корпус, цунна тӀехь куьйгалладар шена тӀелецира инарло Микаэл Таризелович Лорис-Меликовс. Кавказски корпус хӀинцале а кхийнера Карс гӀап схъаяккха гӀорта, амма инарлаша Геймана а, Тер-Гукасовс а цигахь шайгара тӀеман говзалла цагайтар бахьанехь и гӀап Iадйита дийзира. Оцу заманехь Дагестанехь тӀеттIа чIагIлуш хабарш даьржара, оьрсийн ерриге полкаш оьрсийн-туркойн фронте дӀахьовсош ю, областехь салтий кӀезиг бисина бохуш.

Цхьана агӀор и хабарш тӀечIагIдора Шемалан кӀанта ГӀеза-Махьмас гӀаттам баре кхойкхуш язdechу кехаташа, вукху агӀор – Лорис-Меликовс лелош долчо а. Иштта Цунтара гӀаттам хьаша коьртакомандуюшис, регулярни эскарш ца дохуьйтуш, дагестански милици хьажийра. Амма и цуьнан гӀалат дацара. Нагахь санна Лорис-Меликовс Цунта эскар а, артиллери а хьажийнехь, тӀаккха, билггала, кхечу округашкахь а гӀаттамаш хир бацара, хӀунда аьлча халкъ кхетар дара гӀаттамаш хьаша тоьгал ницкъаш Iедалан хиларх. Цу кеппара, Лорис-Меликовс дагалаьцна ши Iалашо яра: цкъа-делахь, карзахаллаш кхолларца иза гӀертара областера хьал чолхе хиларан суртхӀотто, кхузахьчул мелла а кхерамечу, мелла а жобпаллечу меттигехь – оьрсийн-туркойн фронтехь – дакъалаца ша дӀа ца кхайкхийта; шолгIа-делахь, цхьаьнакхета аьтто бохош, гӀаттамхой кхиамца эшабарца коьртакомандуюшис дегайовхо яра императорна хьалха шен политически акциш лакхаяха а, даржехь кхин а хьалавала а.

– ДӀавало, кхочушде, Захар, – бакьо елира коьртакомандуюшис Нахибашевна, цхьана а кепара хьехамаш а, тӀедахкарш а ца деш. Ма-

дарра аьлча, бІан командиран гІоьнчина уьш оьшуш а дацара. Цу декъехь шена хетарш дара цуьнан.

Тинаввасца цхьаьна Турцера кьайлах баьхкина эмигранташ Микис-Іали Гаджиев, шех паша олуш волу цхьа хьенех Іаббас а вуйла, уьш СогІратІлара шайх Іабдурахьман волчу боьлхуш буй шена ма-хиьинехь, царал хьалхавала сацам бира Нахибашевс.

ШолгІа де ду Закари шен доттагІ Іали-Мохьмад волчоьх хьошалгІаьх волу. Шен уггаре тешаме доттагІий кхайкхар тІедиллира хІусамдега. Веара Ботьа Хьаджи, Омар, Хьамзат а.

– ЛадогІал, доттагІий, – тІевирзира царна Нахибашев, – шуна хууш ду Турцица дІабоьдуш тІом хилар. Меликов командир хІоттийна Кавказан корпусна. Суна билггал хууш ду, иза кестта Карс гІап схьаяккха вохуйтуш хилар. Областехь эскарш кІеззиг бен ца дисна... Дагестанера дукхахйолу ярташ гІевтина. Амма гІаттамхой кхиамаш ца бахалуш бу, хІунда аьлча гІаттамна тІехь юкьара куьйгалла а, цхьабарт болуш лелош хІумма а дац. Нохчийчоьх имам дІакхайкхийна Іаьлбаг-Хьаьжа. Со кийча ву Дагестанехь тІеман куьйгалле дІахІотта а, Іаьлбаг-Хьаьжих дІакхета а. Амма цкьа дуьххьара гІазот дІакхайкхо деза. Вайн толам хирг хиларх сан шеко яц... Ас шу стенна кхайкхина аьлча: СогІратІла схьакхача безаш бу Геза-Махьмин нах...

– Уьш-м хІинцале схьакхачна, – боху Ботьа Хьаджис.

– Іаламат дика ду, хІинца царна тІе а дахана, сох лаьцна дуьйцур ду аш, сайн тІеман декхарш охьа а кхисина, со СогІратІла вар а, гІаттам айба сан яккхий тоьпаш а, дуккха молха а ду аьлла, ткьа уггаре коьртаниг – кьайлах хаамаш, уьш бахьанехь вай толам боккхур болуш. ХІуьу дина а, халкь гІатто деза аш.

– Царна тІе хьо хІунда ца воьду? – шек а воцуш, хотту Іали-Мохьмада.

– Церан цатешаро со сийсазван лаац суна. Массарна а хууш ду со согІратІлахойн арзца наибаллах вохийнийла. Амма со кьайлах хьагІ лелош а я дегабаам бина а ца лела. ХІинца халкьан ойла ян еза, шен ойла а ца еш. Нагахь со оьшуш хуьлий, тІекхойкхур шайна, ца эшаьхь – со Нохчийчу дІагІур ву, цигаьхь Іаьлбаг-Хьаьжина тІаьхьахІуттур ву...

Цхьа сахьт даьлча юхавогІу Хьаджий, Омаррий, Хьамзаттий.

– Уьш шайх Іабдурахьманна тІе баха дагахь бу, – хаам бо Ботьа Хьаджис, – цул тІаьхьа кьамел дийр ду шаьш хьоьца, боху, цара. Ти-даме ийцира ахь бохург.

– Хастам бу АллахІна! – Нахибашевс ши куьг вовшахтуху, уьш

вовшахъхъакхадо. – Іали-Мохъмад, хІокху хІусамехъ суна тахана кхача лур болуш буй?

...Комаьрша шун хІоттадо Іали-Мохъмада шен гІараваьллачу хъешана. Шуьнехъ ду хІинкІалан севсина лоппагаш, дакъийна жижиг, агІонаш тІе чемхалгаш летта, юккъехъ даьттanan тІедарчий долу жен нехча, кІалд чуйиллина чІепалгаш, бІарийн тІамаршца иэдина гІабакхан хІуш, царна тІедоьттина акхачу накхармозийн моз, боккхачу дечиган кедахъ етшура, сийлахъчу Іаьрбийчуьра еана якъийна хурманаш...

– Тоьлла гІала дІахІоттийна хІусамдайша, – сутара кхача а бууш, велақъежа Хъаджи, – мел йоккха базар дІахІоттийна, момсар хъалай-отта дицделла.

Іамалш лерина кхочушъеш волчу Іали-Мохъмада, момсар хъешо мича маьІнехъ хъехайо кхетта, сел меттахъ доцуш цо дустар далоро жимма дегабаам а бина, стоьла тІе дІахІоттадо маьлхан басахъ долчу кемсийн чагІаран доккха шиша.

*Гочийнарг –
Бурчаев Хъалим*

Шун киншкийн терхи тIе

ЮСУПОВ Гусман

Ала долчо дош олуш товш ду

(Сумбулатов Денин киншкех дош...)

Дахаран зиэделларг, тоьал Иилма, сица ийман а, амалца кьонахчалла а йолчо аьлла дош беркате ца хуьлийла дац, дош ала хууш иза хилча-м муххале а. Иштта нах бистхуьлуш ца хилча, церан аз нехан синлере кхо-чуш ца хилча, юкьараллин кхетам кхиаза буюсу, ткьа халкь шех дош ала цхьа а воцуш дуьсу, байлахь диси на бер санна. Дуьненахь байлахь висарал декьаза кхоллам берг каро хала хир ду. Иза иштта хилар вай масийттаз-за еххачу заманахь лайна.

Цундела дара ас хIара киншка ларйар, цундела дара сан хазахетар а, кеп а тоьхна, му-жалта юкьа а дерзийна, хIара йозанаш сайна гича.

Нохчийн журналистикий, литературиций, юкьараллин дахарций мелла а уьйр йолчу нахана дика вевза НР-н хьакьволу журналист, культу-рин белхахо Сумбулатов Дени. Нохчийн йоза лелачу хьаьрманашкахь белхаш бина а, махкарчу дика-вонах дош олучу пхьобьханашна само лат-тийна а стаг ву иза. Цигахь а, вукхузхьа а бакьонца долчунна кхоавел-ла а вац. Карзахе яьхкинчу заманашкахь вайн махкахь рагI ловзийначу хиламашна юьстах ца лаьтташ, шена пайда ца лобьхуш, шегара пайда хилийта гIиртина гуттар а.

И вай дагардинарш а, кхин дуккха а бахьанаш дара сан хIара киншка, юьххьера чаккхене кхаччалц, еша а, ешна ца Iаш, самонца лерина талла а. Дахаро тIаьхий-хьалхий юьхьдуюьхьал хIитгадо хаттарш жобпех дуза а лаьара, и жобпаш Денис шен йозанашка ехкинчу ойланашкахь кароре догдохийла юй а хаьара суна.

ДIаяханчу заманашкахь дуьйна вайн кьомана хьалха лаьттачу хат-таршна жобпаш лобьхуш, вайгарчу хьолах а, и хьал хIоттийначу бахьа-нех а шена хетарг, гург, ша ойланехь литтинарг довзуьйту авторо кинш-кехь. Баккьалла а бакь долуш, дуккха а ойланаш соьга а яйтина кху йо-занаша. Муха ца йойту, селхана-стомара махкахь лаьттина зулам сайн бIаьрга гина со хилча, цу зуламан кьаьхьаллин чам со а бевзина хилча,

кхин дуккханнан а санна, сан керта а цо тезет хЮттийна хилча? Герзаца дуьйлина вуон хьуна тІегЮьртича, гатло-кха хІара дуьне, вада-вуола меттиг а йоцуш. Я харцо, мостагІчо комаьршша кхобуш йолу, тІаьхьара а ма ца йолий, хьох йихкина йолуш санна, дагахь а ца хилла маьтгазалла хьуна тІекхуллуш, цкъа а нехан баьрче харцонца кхевдина воцчу хьуна цІармата мел йолу цІерш тохкуш.

Амма вай тешна-м дара, нийсо кху дуьненахь йолуш хиларх а, цо шена хьакъйоллу меттиг цкъа мацца а дІалоцур ю бохучух а. Жимал-лехь вайх хІораннан а лерса хьистинчу туьйранашкахь цкъа а тоьлла ма яцара харцо, ткъа туьйранаш вайн дахарера ма ду, шайна чохь бакъдерг бозбуунчаллел сов а долуш. ТІаккха, сел дукха и туьйранаш кхоьллинчу халкъан сатийсам нийсонехьа а хилча, ян а йоцчу, я хила а ца тарлучу хІумане сатийсам гЮттийла а ца хилча, хила езаш яр-кха и нийсо кху дуьненахь, мацца тоьлла а ямартчу харционал тола езаш а яр-кха и. Цу тІаьххье Бакъ а, тхьамда а хилла, дІахІуттур дара, йилбазаллин шалхаллашна буржалш а тухуш. Дерзоран дош а Дикано ала дезаш дара, Вуонан Іаь а лакъош. Веза-Сийлахь волчу Дала кхоьллинчу дуьненан Іадат иштта бен хуьлийла ма дацара! Хилча, дар-хЮттаран хьесап-маьІна, доьхна, дІа ма долу, хилла а доцуш санна. Маьхьарца кху дуьнена вар а, узарца эхарте верзар а – дерриге а эрна ма хуьлу, Бакъ Харцоно а, Дика Вуоно а хьошуш хилча. ТІаккха-м къийсам а, хьайн лаамашца берг а цхьаьна, иэша а стенна оьшу, бакъ верасалла хьайн букъан тІамарца хаалуш хьо ца хилча?

Цкъа хьалха, шен ойланаш ястале, хаттарш хІитгадо Д. Сумбулатовс. Ткъа вайна ма хабий, говза хЮттийна хаттар, дукха хьолахь, мел кхачамечу жобпал а чулацаме хуьлий. Хаттаро, кхетам самабаьккхина ца Іаш, иэсан неІарш а дІайоьллу, хезнарг, гинарг, лайнарг карладоккхуш. Коьрте болх бойту хаттаро, къязачу иэрчалло даге санна.

Денин коьрта хаттарш: **ВАЙНА ХИЛЛАРГ ХІУН ДУ? ХІУН БАХЬА-НАШ ДУ ВАЙН МАХКАХЬ ХАДДАЗА ХІАРА БОХАМАШ ХИЛАРАН? МИЛА ВУ БЕХКЕ? МИЧАХЬ ЛАХА ВЕЗА И БЕХКЕНИГ? АРАХЬА ВУ-ТЕ ИЗА, Я ВАЙНА ТІЕХЬ БУ-ТЕ КОБРТА БЕХК?**

Боккъалла а, вайн синна, кхетамна, кьоман кураллина тІех нуьцкъала хаттарш ду уьш, цхьайолчу вешан сакхталлашна вай кьера хила дезар тидаме эцча-м муххале а.

«Что же с нами случилось? Почему нам кажется, что правы мы, когда нас считают неправыми? Когда наступит эра торжества той, одной единственной, правды, одинаково приемлемой и для нас, и для них (по А. И. Солженицыну: «мы – они»)? Неужели ради того, чтобы больше не было войн, конфликтов, раздоров между нами, все (и они, и мы) долж-

ны поголовно стать или МЫ, или ОНИ, переставая быть самими собой, лишаясь своего «Я», взаиморастворяясь друг в друге?!»

(Д. А. Сумбулатов, «Думы о Чечне /вчера... сегодня/»)

ХІаъ ткъа, иштта ду-кх и хаттарш, шайн йозаллица мел онданиг а, гІорасиз а вина, лехаме, ойлане а воккхур волуш, когашка охъа саттор йолуш.

Шен статьяхъ цу хаттаршна жобпаш лобху Сумбулатовс. Хилларш-лелларш, тахана долуш дерг, вайн амалан шатайпаналла – и дерриге а толлу авторо, цу хьокъехъ йолу шен ойланаш цхъана жамІе ялош. Беккъа хиламаш буйцуш ца Іа, цу хиламашца цхъаьна церан бахъанаш а довзуйту. ТІаккха, лерина и динчул тІахъа, ша билгалдаьхначу бахъанийн орамашка а кхевда дешархошца цхъаьна.

Цаьрца цхъаьна со а гІоьртира тайп-тайпанчу бахъанийн духе кхиа, авторо дуьцург-гойтург сайн кхетамца литта а луйттуш. Тамашийна дара Денин йозанаша соьга дайтина жамІ.

Вешан бохамашна бехкениг даима а арахъа лехнера вай. Доггах лехарна дара а хаац, я бехк цхъанна коча таса тІехсатасарна хила а магара, амма, ваьш цІандалла цхъа мадар дой, паргІатдовлур-кха вай, кхин сов дерг вайн метта кхечара листа дезаш санна.

Ма-дарра аьлча, бехкенаш-м арахъа а болуш ма бара шортта, хІетте а коьрта бехк вайна ваьшна тІехъ буйсу-кх. Вай Іехадоду – Іехадойту дела; вай зуламна юкъа озадо – озадойту дела; вай девна юкъа кхуьссу – кхуьссуьйту дела... Шина дашца аьлча, вайна гонаха мел хъаьвзинарш, мотт-эладиттана тІера Іоттабаккхаме кхаччалц, мел хилла а, вайн бехканна ду. ХІара дуьне а, адамийн юкъаралла а дикка йевзинчу вайн махкахоша мохъ ма биттира вайга: «Воо нохчий! Деша! Деша! Деша!» – бохуш. ДІо-о Европехъ ваьхначу Авторханов Іабдурахъмана а, къомаца цхъаьна дика-вуон лайначу Айдамиров Абузара а, кхин дуккхамма а. И «деша» бохург-м, деккъа цхъа Іилма схъа а лаций, цуьнан орамашка гІерта бохург дацарий. Цара-м кхин бохурий – дуьне довза, адам довза. ТІаккха цу дуьненна, цу адамна хъуо а вовзийта. Уьйр таса цу шинца, девнна меттиг а ца йуьтуш...

Амма, да виса шен делаІ, данца-кха вай и, цу вешан бІаьрзалло я, вуьшта аьлча, кхетаман малоно хІоразза а, заманаша ха хорцучу хенахъ, къаьхъа-къумц ваьшна тІехъ хІиттошшехъ.

«Историн бакъдерш дуккха а доллушехъ, нохчий гуттар а тІамна юкъа кхиссинарш кхечу къаьмнийн векалш хиллий хуьушехъ, Россица (цунна чохъ дехачу халкъашца) нохчийн барт-уьйр лаьттиний хуьушехъ, цунна дало шортта тоьшаллаш доллушехъ, питана дара даржош».

(Д. А. Сумбулатов, «Зулам даржийнарш нохчий бацара»)

Гуттар а новкъа дерг, и питанаш лелочу цу арахъарчу нахана вай-

на юкбахь шортта тЕтевжийлаш карор дара. Дера карайора-кха! Хьалх-хьалхарчу заманашкахь дуьйна, юх-юха тЕхош, схьадалош вай доллушехь-м. Эшар хаза а хуьлий цу ямартхойн-м, тАь лекьна уьш бисарш! Хаьа-кха царна, берийн кЮргензаллера довлазчу вайн лерса хьаста а, кхетамах набаран тар хьарчо а. Йохье а доху вай, цхьа даккхий хабарш дуьйцуш. Кьонахий а хьехабо, вайна масална баьхна, бохуш, вайга царех тардаларе а кхойкхуш. ТПаккха, тЕхадой-тиладой, само гутгар а артйой, сонта кураллаш дегнашкахь гЮвттайой, цхьана кЮркАмане кхуьссу...

Дагардина цаваллал дукха ду вайн исторехь цу хьокьехь дало масалш. Кьоман изсехь йисинчу шираллера а, заманан кесталлера а. Сумбулатов Денис а хьахадо царех цхьадерш, дерриге уьш дийцина-м вер а вацара. Мел доггах вай хьийзарх, догАмаш-синош ца кхоош, летарх, цкьа а баркалла а ца хилла вайна я тЕмийн, я кьийсамийн а тАьхье беркате а ца хилла. Мелхо а ваьшна бале бевлла-кх селхана вай тАамехь ларбинарш а, вешан хЮсамехь кхаьбнарш а.

«ГПалагазакхашна, деникинцашна, Советан тЕдална дуьхьал мел болчарна дуьхьал тЮм бинарш, итт-пхийтта шо даьлча, хАллакбира, шайца цхьаьна цЕяьххана бевзаш болу тЕламнах а болуш. Сиха дицидира тЕдалан векалша С. Орджоникидзес, С. Кировс а баьхнарг: «Майра, кура гАлгАй, нохчий, цхьаь санна, массо а, Советийн тЕдалехьа гЕвттина. Терка тЕхь Советийн тЕдалан кхоллам Нохчийчоьхь а, гАлгАйчоьхь а кьаьсташ бу». Деникина Москвана тЕлатар дан 40 эзар эпсарх вовшахтоьхна тоьлла эскарш Нохчийчоьхь дохийнера нохчаша. («Вайн амалш», 37 агЮо)»

(Д. А. Сумбулатов, «Зулам даржийнарш нохчий бацара»)

ХАь, «итт-пхийтта шо даьлча, хАллакбира»... Цул тАьхьа – 1944-гАа шо. ДЮ-о тЕман аренашкахь луьрачу мостагЧух леташ нохчийн тАьхой а болуш, церан дай-наной, йижарий, доьзалш махках бехира, кхин цкьа а дай баьхначу лаьмнашка юхабохкуьйтур бац а бохуш. Буьрсачу тАй, тЕхь-когахь йолушший-йоцушший, каралаьцнарг бен ялтех хЮма а йоцуш, шелоно-мацалло хьерайаьккхинчу Южаллин кьахь кхехкачу бага кхоьссира нохчийн кьам. Кхечу мехкашкара я кхечу дуьненара деанчу эскарго ца кхоьссира, вай Деникинан туьра кЕлара даьккхинчу, вешан кхерчан йовхонехь кхаьбначу Советийн тЕдало кхоьссир-кх.

ТПаккха мукьане а кхета дезар-кх вай, нехан девнна юкьа гЕрта оьшуш цахиларх а, кхечара кегийна худар царна шайнна хЮп баха дита дезарх а.

Баккьалла а, ма дика девзина хиллера-кх кху киншкин авторна, вай хИинцалц тидамза дитина бакьдерг – селхане теллича бен, ца евза тахане, тахане евзича бен, ца го кхане а. Шен статьяшкахь, кхетам кхиьначу нахаца хиллачу кьамелашкахь (леррина эцна интервью хир и я ларамза нисделла дош-кьамел), Дени юх-юха кхийда

дубьненан а, Кавказан а, нохчийн къоман а историга. Цигахь лоху цо вайн дахаран бохамийн орам. Вай хьалхо хьахийна ма-хиллара, бахьано кхоьллинарг бен хилам бац кху стигал кIел, хиламна чуьра схьадаьлларг бен бахьана а дац.

«В истории чеченского народа было много переломных моментов, когда в ответственный период не находились лидеры, способные убедить соплеменников от потрясений и катастроф. В силу этого наш народ терпел неисчислимые лишения и страдания. А если таковые и появлялись, то чеченцы не всегда следовали их советам. «Нет пророка в своем Отечестве» – как будто сказано о нас. (...) Чеченских устазов официальные власти откровенно не допускали до реального управления ситуацией в Чечне, более того – их всячески преследовали, подвергали репрессиям. Они так и остались духовными наставниками народа, а поводырями, к сожалению, становились другие».

(Д. А. Сумбулатов, «Думы о Чечне /вчера... сегодня/»)

Иштта нислуш хилла-кха вайн исторехь хIоразза а – уггар а оьшучу хенахь къомах дог лозу тхьамда воцуш дисна вай. Ма-дарра аьлча, да воцуш, корта боцуш. Вешан къоман доладан ницкъ а, хьекьал а ца кхаьчна-кх вайн. Делахь-хIета, стага дола ца дечу хIуманан шена товччу агIор доладан кхин да ма волу. Дола а ца деш дитал хьайн урд (гота ца охуш я керт ца къовлуш) масех шо далале лулахоша, шишан бертиг санна, гатдина карор-м ду хьуна и, я хьобга юха цуьнан шу а нислур ма бац, валлалц кьийсича а. Хьуьнар-м карадора вайна, цхьа чIарх-аьлла, цIаьххьана гайта езачу турпаллалина, деккъа цхьана тохарна оьшучохь. И цIаьххьана, цхьана тохарехь гайтина хьуьнар деза а хета-кха вайна, велла дIаваллалц хьанала ваьхначу стеган ийманах дуьзначу доьналлел. Цундела вайн махкахь турпалхойн шорто ю, даима хилла а ю, ткьа кхетам кхийна нах нагахь бен карабац. Я карийча а, уьш бовззал хьекьал а дац вайгахь, церан буьззина маххаддол маьрша (хьагI йоцу) дегнаш а дац кийрахь.

Сумбулатов Денис хIюттийна кхин цхьа хаттар а вуно тайра суна.

«Чего хочет чеченский народ? – этот вопрос всегда оставался без ответа. Вернее, до сих пор он и не ставился».

(Д. А. Сумбулатов, «Думы о Чечне /вчера... сегодня/»)

ХIаь, цу хаттарна тIера дIадолада дещаш ду-кха дерриге а. Ткъа хIунда? Дера ду, хилларг-лелларг, таханалера хьал, вайн ницкъ, кхетам, таронаш... вайн долуш дерг дерриге а цхьана хьесапе, цхьана маьIнина кIел далийна цахилар цу дерззина схьаохьаделлачу хаттаро ма-дарра гучадоккху дела.

Ша вевзича бен, шена хIун лаьа хуур дац стагана. Ша вевзича бен, нахаца юкъаметтиг хIютто а хуур дац. Цу тIе даьлча, ша вевзича бен, доIанехь а нислур вац стаг.

Ткъа вайна, хІай нохчийн мотт бийца гІертарш, вайна девзий ваьш? Мила ву кхачам боллуш вайн са теллинарг, вайн амал, дуьнене-дахаре болу вайн хьежам бевзинарг? Вайна ваьшна девзина доцу вай нахана муха девза? Ткъа девзаш доцчу адамца гергарло тассал сонтаниг а ми- чахь ву, юха а вай ваьшша дацахь?

ТІаьххьарчу заманахь дуьне мел ду даьржина нохчийн къам. Тайп- тайпа мехкашкахь, тайп-тайпа къаьмнашна юкъахь бехаш бу тахана вайн вежарий а, йижарий а. Шайн амалца, шайн хьежамашца керлачу куль- туре нисвелла стаг, бухара культура евзина ца Іаш, ша вовзийта везаш а ву. И шиь кхочушдинчул тІаьхьа бен, шайн юкъаралле дІаоьцур вац иза цхьаммо а. Нохчийн къомах стаг кхаьчнадохь массанхьа а хІоттош ма ду вайна и хаттар: «Нохчий, шу муьлш ду?» – олий. «Іалалай-валалай», бохуш, бетта куьйлане мохь а битий, шаьш довзийтийша, ма олу вайга. Ткъа вай хІун жоп лур ду, цхьана а жьопах ваьш кхиьна ца хилча?

И а бу-кха вайх хьакь болчара бан безаш болх...

Иштта а, кхин дуккха а ойланаш хьовзийра сан коьрте Сумбулатов Денин тептаро. Юх-юха а суо цу тІе хьобжур вуй хаьа суна, кхин а сов хаттарш сайна хьалха цу йозанаша хІиттор дуй а хаьа.

Иштта бен хуьлийла а дац.

Книгаешархочун самукьадаккха бина болх бац хІара. Вайн кхетаман баьрччехь дІатарйелла мало эkkxo, набаро хьаьшна вайн хьекьал сама- даккха хьегна къа ду.

Эрна ма хуьлда-кха Сумбулатов Денис а, къомана сагатдечу хІора къонахчо а мел дийриг а!

«Литературин-исбаьхьаллин журнал «Орга»
кечдина ГАУ «Зорбатохаран цІа» бух тІехь.
Арадолу нохчийн маттахь.

Журналана регистраци йина 2014 шеран 29-чу кхолламан баттахь Нохчийн
Республикехула йолчу зІенан, хаамийн технологийн, шуьйрачу коммуникацийн
декъехь терго латторехула йолчу Россин Федерацин федеральни Урхаллехь.

Регистрацин хьокъехь тоьшалла ПИ № ТУ 20-00088.
Журнал зорбатохна ГУП «Книжни издательство»,
НР, Соьлжа-ГІала, Н. Назарбаевн урам, 92.

Журнал арахоьцучун/редакцин адрес: 364024,
Нохчийн Республика, Соьлжа-ГІала,
Н. А. Назарбаевн урам, 92.
Журнал зорбатоба дІаделла – 14.09. 2021 шо.
Зорбанера арадаьлла де – 21.09. 2021 шо.
Тираж – 180 экземпляр.
Заказ № _____ Бинна мах.